

СУЧАСНІСТЬ

СІЧЕНЬ-ЛЮТИЙ — Ч. 1-2 (253-254)

- о. І. ГРИНЬОХ: ПАТРІАРХ ЙОСИФ**
О. СМОТРИЧ: ДЕЩО З НЕДОПИСАНОГО
А. ОКОПЕНКО: МЕТЕОРИТИ
Г. ШКУРУПІЙ: ЖАННА БАТАЛЬЙОНЕРКА
В. БАРКА — ПЕРШИЙ ЛАВРЕАТ
ЛІТЕРАТУРНОЇ НАГОРОДИ ФОТА
М. ПРОКОП: ПОГРОМ РЕВОЛЮЦІЇ В ПОЛЬЩІ
ІНТЕРВ'Ю З ЄЖИ МІЛЄВСЬКИМ
Л. ПЛЮЩ: ЕКОНОМІКА РОЗКРАДАННЯ
В. МАРЧЕНКО: АНТОН ОЛІЙНИК
І. КЛЕЙНЕР: ЗА ЧИЇ ІНТЕРЕСИ?

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Емма Андіївська

РОМАН ПРО ЛЮДСЬКЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

Мюнхен, 1982, 454 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

На протязі багатьох років український читач знав Емму Андіївську як поета і автора короткої прози. Її перший великий прозовий твір — роман «Герострати» з'явився в 1971 році. Через два роки, в 1973 році, вийшов «Роман про добру людину».

Тепер пропонуємо новий твір письменниці до уваги читачів.

Ціна: 15 ам. дол.

НОВЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

РОБІТНИЧІ СТРАЙКИ В ПОЛЬЩІ 1980

Мюнхен, 1981, 193 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського.

До збірки увійшли документи, які розповідають історію виникнення і діяльність вільної профспілки польських робітників «Солідарність». Збірка включає тексти заяв Комітету оборони робітників (КОР), Хартію робітничих прав, тексти документів про утворення і легалізацію вільних профспілок, зокрема домовлення Міжзаводських страйкових комітетів з урядовими комісіями, документи про перебіг страйків на різних заводах і в містах Польщі, а також тексти заяв солідарності з «Солідарністю» польських письменників, студентів, учених, представників Католицької Церкви. Вміщено також уривки зі статей та есеїв Яцека Куроня, Адама Міхніка та Лешка Мочульського. Збірка ілюстрована фотодокументами.

Вибір документів, передмова та висновки Мирослава Прокопа.

Ціна: 7 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати
на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytskyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

СІЧЕНЬ-ЛЮТИЙ 1982

Ч. 1-2 (253-254)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ
МІУНХЕН

«SUČASNIST» — JANUAR-FEBRUAR 1982
MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редактор: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 15th floor, New York, N. Y., 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріялів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I Czornij.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

Вітаємо Блаженнішого Патріярха і Голову Української Помісної Католицької Церкви у 90-ліття з дня народження та 65-ліття священства та бажаємо Їх Блаженству доброго здоров'я, сил і нових досягнень у праці для добра нашої Церкви і нашого народу. На многії літа, наш Патріярше!

Видавництво і редакція «Сучасности»

ПАТРІАРХ ЙОСИФ

17. II. 1892 — 17. II. 1982

о. Іван Гриньох

Народ конає, кістяки в тортурнях,
а братія розтовщується хмура...

З блаженного блакиття цар-світильник
сердечні радості до всіх спромінив:
аж кров і процвіток відродять.

На стежку, в ритмі — трость і, пресолідні,
сандалі ставить «Книгочит»: він — міцність,
.....

Він вісті, [...] роздарює, із самоти всесвітник...

Крізь огнища й танкогарматний розмир
спадає людство в прірви душоморні —
щодня: як сила без хреста.

А вже, невидимо для земнодомців,
над полум'ям, що світ в ніщо розломить,
вселенна святости світа —
.....

як звіщено: Будь вірний аж до смерти,
і дам тобі вінець життя.

(Василь Барка, *Свідок*, кн. I, стор. 1;
II, стор. 1; IV, стор. 501)

Ще передчасно для сучасника накреслювати повний образ творчого життя Патріярха Йосифа. Складність у тому, що вшановуємо його — з нагоди його дев'яностоліття — не вмерлого, а живого. Складність також у тому, що бракує потрібної часової відстані, щоб могли холодно і безсторонньо проаналізувати духовне Я і життєвий шлях Ювіляра. Для автора цих рядків трудність ще й у тому, що понад півстоліття він був спостерігачем його мислей і близьким свідком його діяння та його духовного росту, як студент, пізніше його співробітник у Львівській духовній семінарії і Богословській академії, а після звільнення Патріярха Йосифа з ув'язнення працівником у ним створеному Українському католицькому університеті та в інших патріярших установах у Римі.

Така близькість містить у собі мимохіть небезпеку суб'єктивності в оцінці. З другого ж боку, близькість і безпосереднє переживання, збагачене особистими зустрічами, розмовами, обміном думок, інколи й суперечками та різницями в поглядах, цінні тим, що вони є безпосереднім свідченням.

І тому без претенсій на повноту образу (що й неможливе в журнальній статті) бажанням моїм є: дати вірне свідчення про цю постать у житті Української Церкви й українського народу в нашому двадцятому столітті.

Почну від ствердження: безсумнівним є для нас живих, що Українська Церква в цілому, без уваги на її теперішній, несприятливими умовами в історичному бутті створеними поділами стану була б бідніша, якби не було в ній Йосифа Сліпого. Як біднішою, обідраною й ограбованою у своїй душі була б вона, якби не виріс у ній духовний велетень, попередник Йосифа Сліпого, митрополит Андрей Шептицький. Додамо, що й український народ був би бідніший без цих постатей, бо обидва вони сини цього народу і, будучи служителями своєї Церкви як її глави, служили своєму народові.

Варто тут відзначити цікавий історичний і соціологічний феномен: виняткові постаті в житті Церкви стають її уособленням, свідчать про її дозрівання, формування церковної і національної свідомості аж до повної зрілості, стають утотоженням самої Церкви. Не диво, що, пірнувши думкою до зародження нашої Церкви і до становлення української релігійно-християнської свідомості, утотожнюємо нашу Церкву з митрополитом Іларіоном і багатством його духовного мислення. Не диво, що, шукаючи світла на руїні нашого церковного і національного життя в сімнадцятому столітті, віднаходимо їх у постатях митрополитів Петра Могили і Веніямина Рутського, які вирізьбили незнищиму печать на душі однієї, хоч у своїй ієрархічній структурі тоді розколеної, Київської митрополії. І коли майбутній історик буде досліджувати буття Української Церкви в двадцятому столітті, він з певністю віднайдет, що вона нерозривно зв'язана й утотожена з посталями двох мислителів і трудівників — Андрея і Йосифа, які, хоч виростили в Галицькій вітці Київської митрополії, стали уособленням змагань за духовну спадщину, обнови і відродження цілої й єдиної Української Церкви з повнотою своїх прав у Вселенській Христовій Церкві.

Дивимося на постать Патріярха Йосифа не як уродженця Галицької області українського народу, а ставимо собі питання, що вніс він у скарбницю всієї Української Церкви, які ідеї, які

труди. Наголошуємо це питання ще й тому, що його творче життя проходило на фоні великої трагедії всієї Української Церкви й українського народу в добу двох світових воєн і після них до нинішніх днів, добу, яку митрополит Андрей назвав "днями все-народної скорби".

Незбагненним задумом Божого Промислу склалося ще й так, що останні чотири десятиліття життя Йосифа проходили паралельно з боротьбою українського визвольного підпілля того самого часу за самостійність і державну суверенність українського народу. Українське визвольне підпілля, збройною силою якого стала Українська Повстанська Армія, очолене державним мужем і найвищим військовим керівником Романом Шухевичем, зі зброєю в руках до останнього віддиху життя захищало суверенні права й ідейний зміст суверенної української держави. Патріярх Йосиф як глава Церкви і в'язень Христа ради з важким хрестом на своїх плечах боронив ці права як незламний страдник і як справжній державний муж, про що заговорять щойно в майбутньому ще дотепер не оприлюднені документи в'язничних допитів, супроводжуваних моральними і фізичними тортурами, що мали закінчитися в апокаліптичному таборі смерті, в Сибіру, "на краю землі..."

На фоні трагедії Української Церкви і народу хочемо бачити постать теперішнього Патріярха Йосифа. Двадцять і тридцять між-воєнні роки. Почетвертована українська земля між спадкоємцями двох завалених імперій. Здавлена суверенність відродженої української держави за революційних 1917-20 років. Замовк голос вільної української науки. Останню спробу її відродження у створенні таємного Українського університету у Львові задушено. Молодий адепт богословських наук Йосиф Сліпий усі свої сили присвячує, щоб відродити українську науку. Свідомий того, що своя рідна наука — це основа зрілого життя Церкви і народу, перебудовує все виховно-наукове життя Галицької митрополії в нових формах й установах та виповнює їх новим, живленим давніми церковними традиціями ідейним змістом. Видимими знаками цього труду стають Духовна семінарія, Богословська академія, Богословське наукове товариство й їх наукові праці та журнали.

Свідомо, під надхненням митрополита Андрея, нав'язує молодий науковець-богослов до доби академії Острозького і Могили, світлої доби української богословської науки. Ця доба впала жертвою північного сусіда, Москви. Свою підметність втратила українська богословська наука також тому, що й римський

католицизм, речником якого на зустрічі двох церковних світів був польський католицизм, підкосив самобутній розвиток української богословської науки, позбавляючи її основних життєвих первнів і замінюючи їх намісткою свого західного богословського мислення як виключного у всій Христовій Церкві. Відкрити ці первні, показати світові, що це вартості всього християнства, всієї Вселенської Церкви, вивести українську богословську науку з загумінкового життя і ввести її досягнення у скарбницю все-світньої християнської мислі — це був труд науковця-богослова Йосифа Сліпого, якого можемо назвати обновником богословської науки нашої Церкви в двадцятому столітті.

А коли й цей дорібок його труду знову знищив той самий сусід з півночі, митрополит Йосиф, негайно після свого звільнення, взявся за віднову української богословської науки, свідченням чого є нові установи в Римі при соборі Св. Софії. Вони мають свідчити, заохочувати й пригадувати, що неможливе відродження Церкви й народу, як зрілої й суверенної одиниці між народами світу, без сильної і вільної рідної науки.

Закінчуємо ці рефлексії про науковий подвиг Патріярха Йосифа мало відомим, а може, ще й не відомим деталем з його в'язничного життя: карателі наказують в'язневі написати історію Христової Церкви на Україні. Не беремося розгадувати, які пляни снували собі карателі. Знаємо тільки, що в'язень, зморений голодом, фізичною працею знесилений, користуючися дозволенням йому доступом до джерел і зберігши знання історії своєї Церкви в пам'яті, струдженою рукою пише свій великий історичний твір. В'язень береться за цей труд у свідомості, що це його зброя, духовна зброя розкрити *правду*, навіть перед ворогом-карателем. Твір закінчений. Якщо карателі не знищать рукопису *правди*, як упродовж віків нищили твори вільної української науки, може, колись дослідник буття нашої Церкви віднайде його. Тим часом карателі, забравши рукопис і налякавшись правди, покарали в'язня і за це й ухвалили вирок на дальше багаторічне заслання в особливо важких таборах...

1962 року почався II Ватиканський собор. Покликані до участі в ньому були всі католицькі ієрархи з усього світу. Папа Йоан XXIII знав, що з українських ієрархів залишився живий тільки митрополит Йосиф. Різними приступними йому дипломатичними каналами почав він робити заходи до звільнення митрополита Йосифа, щоб той міг взяти участь у соборі. Цікаво, що в пересправах з кремлівськими можновладцями ті навіть не знали, чи він живий. Вони ж заслали його до табору смерти, з якого вороття немає...

Заходи папи Йоана XXIII увінчалися успіхом: довголітній в'язень й ісповідник віри прибув до Риму 9 лютого 1963 року.

З прибуттям до Риму починається останній період життя Ювіляра. Може, й не сподівався довголітній в'язень й ісповідник віри, які важкі будуть ці роки його життя. Те, що в очах звільненого в'язня Христа ради було справедливе, природне і samozрозуміле, не так розцінювалося високими церковними достойниками. Якщо, наприклад, терпіння і переслідування Церкви в очах в'язня і тих, що з ним состраждуть, мають незвичайно велике значення з погляду богослова, еклезіолога, бібліста, аж до містика включно, то це не означає, що таким бачать його також ті, хто свою службу в Христовій Церкві виконують на інших щаблях церковного управління і влади, де існують інші принципи поведінки, оцінки і мислення, без особистої жертви, без особистого досвіду й переживання самого терпіння. Не диво, отже, що в'язень-ісповідник, органічно зв'язаний з Церквою і народом, які терплять, дуже скоро зауважив, що він опинився серед холодних ватиканських мурів і серед холодних, щобільше — безсердечних людей у цьому ніби вільному світі. Дуже скоро пролунали голоси: ісповідник віри Йосиф Сліпий, що був майже два десятиріччя в'язнем Москви, прибувши до Риму, став в'язнем Ватикану: за все, за справедливість супроти своєї Церкви і свого народу, за її самобутні права, за її право жити на Україні і на поселеннях, за пошану до прав Української Церкви, до чого була зобов'язана Римська Апостольська Столиця в Берестейському унійному договорі, треба було змагатися, треба було переборювати незнання, упередження, ворожість. Треба було також боротися проти недуг у власній суспільності, проти вислуговування чужим, проти розбиття у власній громаді; словом, треба було починати духовну обнову від самого кореня. Здається, що Патріарх Йосиф був спроможний взяти на себе весь цей труд на волі і вже на старості літ тільки тому, що мав за собою ті два десятки років як в'язень Москви. Саме ці роки дали йому гарт і душевну та фізичну заправу. Не здолали зламати цієї людини кагебівські в'язниці і табори, не зламали його також холодні й безсердечні ватиканські мурі!

■

Бодай дещо з цього змагання з супротивностями і супротивниками варто наголосити. Почалося це змагання в жовтні 1963 року, коли перед форумом Ватиканського собору з'явився вперше і взяв слово Йосиф Сліпий, митрополит Галицький, архієпископ Львівський, єпископ Кам'янець-Подільського, глава Української Католицької Церкви, ісповідник віри. Що ж природніше, як

заговорити перед таким світовим форумом про Українську Церкву, про свій рідний народ? Що ж природніше, як голосно заговорити про ісповідництво і мучеництво тієї Церкви? Що ж природніше, як внести і просити схвалення, щоб тій Церкві дати визнання у формі патріяршого статусу?

Так ідея патріярхату Української Церкви, висловлена Патріярхом Йосифом на Ватиканському II соборі, була насамперед поставлена на всесвітньому міжнародному церковному форумі. Щойно після того дійшла вона до свідомости української церковної спільноти. Парадоксально може виглядати твердження, що вартість патріярхату скоріше оцінили і стали її подвижниками широкі кола вірних, ніж духовники на різних щаблях свого служіння.

Заслуга, сьогодні вже історична, Ювіляра Патріярха Йосифа не в тому, що він "винайшов" якусь нову мобілізуючу ідею, але в тому, що витягнув стару вже і майже призабуту велику церковну ідею патріярхату Української Церкви на світло денне. Справа цього патріярхату товчеться вже понад 350 літ в історії нашої Церкви. Найбільші постаті Української Церкви в 17 сторіччі, митрополити Рутський і Могила, бачили в патріярхаті рятунок, щоб врятувати єдність Української Церкви. У патріярхаті бачили вони забороло перед наступом церковного і світсько-імперського московського центру і перед втручаннями в українське церковне життя різних патріярхів Сходу. Вкінці, патріярхат Київський і всієї Руси мав також охоронити Українську Церкву перед латинізаторством, якого пропагаторами були речники польського католицизму.

Справа патріярхату Української Церкви була актуальна аж до найновіших часів. На жаль, вона була радше предметом дипломатії церковних і світських урядових кіл, ніж вартістю зрілої церковної свідомости широких кіл віруючого люду. Патріярхат у Східній Церкві це не якесь почесне відзначення, до якого він був зведений у західній римо-католицькій Церкві. Патріярх у Східній Церкві — це вияв зрілості й церковної підметности та повноправности, скажیم просто — суверенности Церкви якогось народу, цілком зрозуміло, взявши до уваги теандричний характер Христової Церкви, в молитовній злуці з іншими такими ж Церквами, які повинні б, згідно з заповітом Основника-Христа, творити Вселенську Христову Церкву: Єдину, Святу, Соборну і Апостольську!

Заслуга Патріярха Йосифа саме в тому, що він довів цінність ідеї патріярхату Української Церкви до свідомости українського церковного люду, він зробив її живою. Інакше вона і далі була б зберігалася тільки в архівах, а щонайбільше була б тільки предметом історичних дослідів.

Патріярхат — це не справа титулу для того чи того церковного

достойника; патріярхат Церкви і її глава патріярх — це видимі знаки, ще раз повторюємо, повноти Церкви та її особливості й багатства, що виявляється в плеканні і зберіганні власної богословської мислі, власного обряду, літургії, звичаїв, історичної і народної традиції, у власному способі й формах церковного управління, власному канонічному і звичаєвому праві. Прийнято говорити, що патріярхат — це завершення повної церковної *помісности*. Помісність — нове поняття: на основі актів Ватиканського II собору за своїм змістом воно означає те саме, що "автокефалія" якоїсь Церкви у позитивному значенні цього слова, тобто при збереженні вселенськості і єдності у Христовій Церкві.

Ідея патріярхату Української Церкви така, що може об'єднати всіх українських вірних, без уваги на існуючий конфесійний поділ. Може бути тільки *один патріярхат* у відродженій Українській Церкві. До його повного завершення повинні йти наші православні так само, як це роблять українські католики. Такий є дійсний стан, з якого починаються змагання. Дійсний стан — це церковний поділ українського народу. Але це не означає, що поділені церковно не можуть бути об'єднані в одній меті, до здійснення якої треба щойно дійти, при чому кожний змагається там, де має можливість. Українські католики, змагаючися за помісність-автокефалію, борються за повернення їхній Католицькій Церкві повноти її ґарантованих прав і за звільнення від всього, що їй незаконно накинено — в обряді, літургії, в канонічному праві, в церковному управлінні; словом, у всій духовній спадщині. Відновлюючи й обороняючи цей внутрішній церковний зміст, отже, церковну помісність, українці-католики мають можливість звернутися за визнанням цих прав і патріяршого статусу до Римської Апостольської Столиці, з якою Українська Католицька Церква є в єдності.

Визнання, чи радше прийняття до відома, цих прав і статусу мало б значення для всієї Української Церкви. Ідея патріярхату Української Церкви — це об'єднуюча ідея. Її актуальність сьогодні більша, ніж будь-коли передше. Московська патріярхія здавила останні рештки української церковної автокефалії і найстаршу Київську митрополію зробила своєю екзархією, тобто своєю церковною губернією. Галицьку частину Київської митрополії так само хитрощами і застосуванням насильства засуджує Загорськ, підтриманий Кремлем і його засобами фізичного насильства, на відумертя.

Поза межами України, на т. зв. нових поселеннях у різних країнах світу, існують різні православні і католицькі церковні юрисдикції. Такий стан окреслено в нашому журналі перед двадцятьма роками станом "февдальних князівств"... Так окреслено той стан не тому, щоб комусь докоряти, але щоб довести до

призадуми і переобразити нашу Церкву (в обох її віровизнаннях) з розсіяних по світу феодалних князівств в одну зрілу і свідому свого посланництва у світі Церкву українського народу, оглавлену патріархом чи його заступником і керовану ним спільно з синодом...

Ідея патріархату мала стати ліком для викорінення з нашої Церкви руйнного духу феодалности.

Зрозуміло, що концепцію удільних князівств підтримують ті сили, для яких не тільки єдність Української Церкви під своїм главою-патріархом, але саме існування її є невідгідне. Незрозуміло і просто дивовижно, коли таку концепцію підтримують високі церковні достойники, які тільки завдяки тому, що були охрищені в цій Церкві, стали її служителями на вершинах.

За останнього часу почали в слові і письмі римських куріяльних кіл появлятися такі окреслення для Української Католицької Церкви, як "католицькі громади українців"... Якщо додати до того всього, що ті самі кола і далі не трактують Українську Церкву як окрему церковну самотнню одиницю згідно з уставами східних християнських Церков, тоді лист Пімена до папи не випадковий. Не випадкові, хоч і як жалюгідні та принизливі для гідности наступника ап. Петра формулювання листа-відповіді папи. Такі листи були б немисленні в умовах, коли були б респектовані всі помісні права, включно з правом на патріарший статус Української Церкви, з боку відповідальних кіл Римської Апостольської Столиці.

І ні про що інше, як про респектування цих традиційних самотнніх прав Української Церкви, не йшлося впродовж останніх двох десятиліть діяльності Патріарха Йосифа. Він захищав ці права гідно й суверенно, як годиться главі помісної Церкви. Дадуть цьому свідчення безліч документів нашого часу, які ще довго залишаться засекреченими й неприступними для оприлюднення...

Безспірним фактом є, що голос самотньої Української Церкви замовк на міжнародному церковному полі від того часу, коли на соборовому документі Фльорентійського собору поставив свій підпис Ісидор, митрополит Київський і всієї Руси. П'ять з половиною віків проминуло, заки Українська Церква завдяки своєму главі й ісповідникові Йосифові знову з'явилася на все-світньому форумі. Силою умов, у висліді знищення української державности в нашому столітті, главі Української Католицької Церкви Йосифові довелося ще бути речником змагань і боротьби за суверенні права українського народу.

Сприяло цьому достоїнство кардинала Римської Церкви, надане главі Української Церкви папою Павлом VI 22 лютого 1965. При Римській Апостольській Столиці, що і є Ватиканською

державою, існують посольства і представництва різних суверенних держав світу, і це саме давало можливість Ювілярові бути оборонцем суверенних прав українського народу. Ця сторінка життя Патріярха Йосифа потребує ще насвітлення та належної оцінки.

З обранням на Петрового наступника Кароля Войтилу, папи польського роду, що прийняв ім'я Йоана-Павла II заіснувала, мабуть, уже неповторна в історії Української Церкви і ще більш неповторна в історії всієї Христової Церкви історична нагода: перевірити довговікові взаємини між церквами Києва і Риму, зокрема взаємини від відомої унії в Бересті до сьогодні. У цих взаєминах зіграв свою роллю польський католицизм і суверенні репрезентанти польського народу. Неповторна нагода: на трагічних помилках минулого будувати нове церковне і національне життя обох народів-сусідів і церков-сусідів у майбутньому. Ця неповторна нагода більш зобов'язуюча для Римської Апостольської Столиці і глави Христової Церкви, папи Йоана-Павла II, ніж для Української Церкви. За Римською Церквою і папою є велика моральна сила і значення у всьому світі. Українська Церква, хоч ісповідниця віри і мучениця, такого голосу у світі не має. Важлива для нас усіх теперішня постава римських ватиканських кіл до змагань Української Церкви за свої помісні права, постава до вікових прав цієї Церкви, прихильна постава до її патріяршого статусу. Йдеться про тепер, не про те, що буде в наступному тисячолітті. Колись, у майбутньому, суверенний уряд відродженої вільної української держави, а що це відродження наступить, на це вказують усі знаки неба, буде нормувати свої взаємини з народами-сусідами і державами світу, у тому числі і з Ватиканською державою, також на підставі того, яке ставлення тих сусідів і держав до українського народу й Української Церкви було за часів всенародного горя і скорботи... Ставлення тепер, у нашій дійсності, церковного християнського Риму до церковного християнського Києва чи Галича будуть мати ще далеко глибші наслідки у змаганнях за церковне з'єднання... І цього, мабуть, не бажають бачити й розуміти римські псевдоекumenісти. Та це вже інша тема. Скажемо тільки коротко, що Патріярх Йосиф і на цьому полі поставив межові знаки так щодо "замирення і поєднання в Христі" всього українського народу, як і щодо відновлення церковної єдності між церквами християнського Сходу і Заходу.

Чи Римська Апостольська Столиця, оглавлена папою Йоаном-Павлом II, зуміє скористатися з тієї неповторної історичної нагоди, годі ще з остаточною певністю сказати. Різні знаки і кроки Римської Столиці дозволяють сумніватися. Громадяться знаки, у словах і на письмі, які дозволяють сказати: "Нічого нового під сонцем..."

З уваги на це українській стороні потрібний холодний розум, спроможний спостерігати всі поточні події й їх оцінювати з належною об'єктивністю, потрібний холодний розум, щоб не приголомшити себе солодкими словами, за якими не видно самого життєвого змісту. Така холодна розумова постава потрібна ще й тому, що ювілей Патріярха Йосифа відзначаємо придавлені густою тінню, яка огорнула нашу Церкву за останніх років. Відомими стали вищезгадані листи Пімена і Йоана-Павла II. Як знаємо, відбувся в листопаді-грудні 1980 року скликаний папою синод українських владик. Уже почався другий рік з того часу, а вірні Української Церкви не почули голосу своєї ієрархії. Де причина цієї мовчанки? Як замислитися над тим, що навіть так запізнений протест українських владик проти насильства над Українською Церквою здавлено під тиском Московської патріярхії, то мимохіть не можна позбутися припущення, чи, бува, й супроти всіх діянь цього дивного синоду українських католицьких владик кінця 1980 року Московська патріярхія не вимогла від Римської Столиці, щоб вона заблюкувала всі синодальні рішення...

Коли це так, тоді знаки на небі справді зловісні!

Дивне те, що українські католицькі владики чомусь мовчать. Чи це означає згоду на "блокаду" їх постанов, чи є просто виявом заклопотаности, чи браком відваги стати на оборону своїх власних прав і прав своєї Церкви?

Широкі кола українських вірних очікують також ясної відповіді від Римської Апостольської Столиці: які кола стоять за принизливою й самобичувальною відповіддю: листом, підписаним папою Йоаном-Павлом II? Де причина, що українські вірні ще й досі не могли почути бодай скромного опису діянь синоду своїх рідних владик?

На такому затьмареному горизонті відбуває Патріярх Йосиф свій 90-річний ювілей. Належно і повно вшанувати всі труди його життя журнальною статтею неможливо ще й тому, що не все з його трудів розкрито.

А втім, ми намагалися вказати на кілька рис, які Патріярх Йосиф вирізьбив на душі Української Церкви й українського народу. До них зараховуємо його хресний життєвий шлях, що чинить його Ісповідником віри у своїй українській та в усій Христовій Церкві. Бути вірним Христові, бути воїном Христа, не лякаючися й жертви власного життя, — це велика мудрість і велика героїчна чеснота. Мати Ісповідника віри між нами — рідкий дар неба. Що зробив би інший національно зрілий народ, діставши

такий дар? Що роблять поляки, діставши дар іншого порядку в особі сина польського народу, що став наступником ап. Петра? Варто поставити собі у зв'язку з цим питання: на якому рівні церковної й національної свідомости стоїмо ми, українці, віруючі і невіруючі?

Між знаками, які поставив Патріярх Йосиф для сучасного і прийдешнього покоління українського народу, навели ми розбудову української, зокрема богословської, науки, промощування шляху для єдності Української Церкви на Україні, на засланнях і на поселеннях та труд для привернення єдності в Українській Церкві, де двигуном й об'єднуючою ідеєю має бути єдиний патріярхат Української Церкви.

Велетенська заслуга Патріярха Йосифа, що ми вже підкресливали неодноразово, в тому що сама ідея стала усвідомленою у мисленні сучасної української людини, а далі, що завдяки трудам Патріярха Йосифа заіснувала на Україні і поза нею, так назв'їм цей стан, дійсність патріяршої Церкви Києво-Галицької і всієї Руси. І ще одне треба сказати: прислухаючися до багатьох слів Патріярха, хочемо за ним повторити: цієї дійсности вже не вдасться нікому (і жадним стороннім силам) знищити і затерти у свідомості українського Божого люду. Труды Патріярха Йосифа є водночас його заповітом! З вдячністю і з глибокою пошаною присвячуємо йому, Патріярхові Йосифові, оці рядки в нашому журналі!

ПРИВІТАННЯ ЗАКОРДОННОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА УГВР ПАТРІАРХОВІ ЙОСИФОВІ

Ваше Блаженство! Патріярше Української Католицької Церкви!

Дозвольте нам від імени Закордонного Представництва УГВР приєднатися до тисячів тих, які вітають Вас тепер у дні Вашого ювілею 90-річчя народин та 65-річчя священства.

Ваш ювілей — не є святом тільки однієї людини. Це — святковий день вірних, священників та ієрархії Української Католицької Церкви. Це водночас ювілей всього українського народу, всіх українських людей різних віросповідань. Для них усіх — Ви стражник за віру і незламний борець за свободу нашого народу.

Як голова Української Католицької Церкви, Ви є скалою, на яку спирається її сила. Без покладених Вами фундаментів їй важко було б встояти на батьківщині під напором ворожих бур і негод. А в діаспорі Ваша сильна рука захищає Українську Католицьку Церкву перед чужими силами, що наставлені до неї вороже та перед слабодухістю рідних земляків. Своєю появою серед нас Ви зупинили її занепад. Ви вдихнули в неї та її вірних, священників та ієрархів нового духа. Ви допомогли їм з гідністю розпростатися в умовах чужого світу, Ви розкрили перед ними візію історичної величч і повноцінності тієї Церкви та поставили її у спектрі вселенської структури як рівну з іншими, помісну, патріархальну будівлю. Своїм особистим прикладом та прикладами інших її священників та ієрархів на батьківщині Ви показали її світові як героїчну, страждальну, але непереможну Церкву, що нею може гордитися весь християнський світ. І Ви у світі здобули пошану для неї.

А водночас для нас Ваші страждання за віру і народ, Ваша принципова постава перед ворогом, перед чужинцями і своїми в обороні права Української Католицької Церкви і нашого народу бути собою стали символом і свідченням не здоланої сили та мужності тих наших друзів, які на рідних землях, словом, ділом і зброєю боронили українську правду. Їхні імена і могили здебільшого невідомі, але їм усім Ваша особа та терпіння вірних дали надхнення мужньо йти крізь геєнну страждань і не розгубити віри в Бога та народ.

Спасибі Вам, Блаженніший Владико, за Ваші великі діла. Хай ласки Всевишнього березуть Вас на довгі роки в керівництві нашої Української Католицької Церкви та допоможуть Вам забезпечити її тривалий зріст, силу та могутність.

Президія Закордонного представництва УГВР

СЛОВО ПАТРІЯРХА ЙОСИФА

Дорогі Сини і Дочки Страдної Святої Української Помісної Церкви:
Мої Духовні Діти, Діти великого українського народу!

Прилетіли Ви з усіх сторін світу — з Європи, Канади, Північної і Південної Америки й далекої Австралії, щоб привітати мене з моїм 90-літтям. Велике Вам спасибі за Ваш труд, Ваші жертви й особливо за Ваші молитви! Господу Богу Всевишньому дякую за те, що дозволив мені у своєму незбагненному промислі дожити цієї радісної хвилини! Йому моя хвала і слава!

Вітаєте мене — Главу Української Церкви! Радістю сповнюється моє серце, бо це вияв Вашої вірності і Вашої присяги — служити своїй рідній Церкві в нерозривній єдності з Вселенською Христовою Церквою, побудованою на скалі-первоапостолі Петрі, освяченою хресною жертвою Христа-Богочоловіка, зі світлою печаттю Христового Воскресіння, освяченою Духом Святим, що в ній перебуває, її утверджує і їй заповітує, що врата адові на одоліють її! Спасибі Вам за це, а при цій нагоді благаю Вас: служім усіма силами своєї душі, силами свого розуму, свого серця, своїх твердих рук. Будьте її вірними і безстрашними воїнами аж до смерті!

Вітаєте мене — Батька нашої Церкви і приносите мені найцінніші дари — віддання і любов! Дякую Вам! І в батьківській любові обнімаю Вас, як добрий батько, як син українського народу, як Ваш рідний брат по крові.

Вітаєте мене — свого рідного Патріярха, переємника духовно-релігійної і національної спадщини Церкви Києва і всієї Русі, її світлих митрополитів від Іларіона аж до останнього Слуги Божого Андрея! Перейняв я цю спадщину, щоб її боронити й захистити від усіх стріл лукавого! Вітаючи мене, як Патріярха Києво-Галицького і всієї Русі, молячися за нього наєдині у святій Літургії, висловлюєте свою віру, маніфестуєте перед Господом Богом, перед цілим світом, що Ви стали собою, що Ви свідомі і зрілі діти своєї Церкви і свого народу! І тому благословляю Вас і благаю: бережіть цю велику спадщину нашого древнього християнства і непорочно занесіть її у наступне тисячоліття. Його почнемо з ювілею Хрищення Русі-України в 1988 році.

І ось перед Вами ваш Глава-Батько, Патріярх! Та "чим же я похвалюся"? Хіба тим, що рани ношу і біль у своєму серці! Перед Вами в'язень Христа ради, і як в'язень та співв'язень моїх братів на Україні, сотень тисяч мого духовного стада, я болію, що вони страждуть за Христа і за український народ у в'язницях, на

рабських "роботах", у тюрмах і на засланнях. Між ними єпископи, священники, монахи і монахині, робітники, мистці слова, вчені, селяни, матері і молоді діти! Знаю, що вони страждуть і моляться за свого Батька—Патріярха і свого Брата-В'ЯЗНЯ! Дякую, сострадаю з Вами і благословляю Вас! Передаю Вам спадщину з печаттю хреста на ній і кличу до Вас усіх: встаньте, не спіть! Нехай воздвигне Вас Господь!

Ще раз дякую, благословляю і, як напуття на шляху Преображення і Воскресіння нашої Святої Церкви і нескореного українського народу, заповітую Вам: "Стійте у вірі, будьте мужні, кріпіться. Нехай усе у вас діється в любові" (1 Кор. 16, 13-14). "Одягніться в повну зброю Божу, щоб ви могли дати відсіч хитрощам диявольським. Нам бо треба боротися... проти начал, проти властей, проти правителів цього світу темряви... Стійте, отже, підперезавши правдою бедра ваші, вдягніться в зброю справедливости, взуйте ноги в готовість... візьміть також шолом спасіння і меч духовний — це єсть слово Боже..." (Еф. 6, 11-17).

Благословення Господне на Вас!

Домус Маріє
Рим, дня 18 лютого 1982

†Йосиф
Патріярх і Кардинал

ДЕЩО З НЕДОПИСАНОГО

Олександр Смотрич

До неї бард навідувався
все ночами
й відгонило од нього
оселедцем
і перегаром горільчаним,
і вже нехай йому
простять
цінителі ромео
та джульет —
жива людина, безперечно,
не сонет.

Хотілося б усе збагнуть
до дна
і записати усе оте
сонетом —
делікатним віршем,
та ось —
дівки танцюють
гопака,
цицьками трусять
швидше й швидше,
і думка проситься на світ
сама,
яке оте біологічне
вічне.

Хтось зранку допізна
мучив рояль
октавами.

Октави лізли та й лізли
у млистість горища,
і там завмирили,
тужили
за мозолистими пальцями
Ліста.

Двірник місив мітлою
кизяки
під брамою,
був час втішатися
очима —
синіми та карими,
і недарма на дасі десь
коти ревли
хроматичними гамами.

Пісня пісна,
як маніжка старого
артиста,
що колись грав
царя,
і тепер найпростіші
слова
вимовля неспроста
урочисто.

Із кожним роком
дід старів,
а з ним старіла хата
й речі,
і дід до смерти
говорив
той самий жарт
все більше й більше
не до речі.

Лежить Іван на п'єдесталі,
в такій пошані вперше
і востанне,
і вже не снить
про Закопане,
так ніби зрозумів,
що не догриз йому
пістряк,
те закопають люди
в ямі.

Під ринвою вже не вода,
а лід у діжці,
та з точки зору
Божої
ці дні ніяк не кращі
і не гірші.
Дощі до дошки
змили з хвіртки
фарби лишки
й поетам вірші пишуться
про те,
як гола осінь увійшла
у сиву зиму тихо —
пішки.

Природа не просить
відстрочки,
не просить
надвишки,
навіть весна
з кожним роком
старішає
трішки.

Пасеться мирно
спішений Пегас,

не б'є копитом,
не літа.
Лиш часом заїрже —
Парнас згада
й шляхетніші
в усіх відношеннях
літа.

Ні, я помру таки
увесь,
і не стоятиме опудалом
німим
мій бюст
в бібліотечній
мертвій тиші,
і вірші недописані мої
життя
колись комусь
на вічну пам'ятку
допише.

1980-81

ДВІ КАЗКИ

Емма Андієвська

КАЗКА ПРО ЧОЛОВІКА, ЯКИЙ МАВ СУМНІВИ

Жив колись на світі чоловік, якого від народження долали сумніви. Хоч і за що він брався б, байдуже, чи заходжувався коло праці, а чи коло розваг, його опадали сумніви, і тієї ж миті праця ставала йому осоружною, а розваги кидали в розпач і тугу. Ніщо чоловіка не тішило, і саме існування здавалося надмірним тягарем, що його бідолаха охоче пожбував би геть від себе, якби таке рішення не вимагало додаткових зусиль, на які він не міг здобутися, бо ж сумніви не давали йому змоги нічого вивершити до кінця.

Бачачи, що з їхньою дитиною щось не гаразд, батьки всіляки пробували зарадити цьому лихові, однак всі їхні намагання виявилися марними. Бо що більше підростав їхній син, то міцнішали в ньому сумніви, і всі намови й поради стурбованих батьків лише додавали чоловікові розпачу й безнадії, змушуючи його нудити світом.

Врешті-решт переконавшись, що ні погрози, ні благання тут нічого не вдіють, батьки спорядили свого єдиного нащадка в далеку дорогу, сподіваючися, що, може, серед людей він набересться розуму й досвіду, які вилікують його від надмірних сумнівів. І востаннє напутивши й благословивши недоріке чадо, відпустили його в далекий світ.

Але і в далеких краях чоловіка не припиняли мордувати сумніви, і кожне починання рано чи пізно кінчалося поразкою й прикрощами. Щоправда, час від часу чоловік подибував і добрих людей, які жаліли його, давали йому їжу, притулок і працю, проте вистачало чоловікові вдруге глянути на ту саму річ, як його опадали сумніви, він усе кидав, і знову все було так, як і перед тим, дарма що з нерозумного підлітка він уже став чоловіком, якому надходив час мати власну родину й дах над головою.

А що й останнім бідолахою, коли й не щомиті, то бодай вряди-годи таки опікується Провидіння, то, мандруючи з країни до країни, чоловік якось добіг і власного кутка, і жінки, і дітей і вже тішився, що нарешті видибав на добру дорогу, та щойно діти почали виростати з пелюшок, як чоловіка з ще більшою, ніж будь-коли, силою опали сумніви, він кинув жінку й дітей і знову подався світ-заочі.

Та однієї днини переходячи вбхід струмок, чоловік випадково оглянувся й зауважив, що його сумніви — це сім стулених докупи в

одного вороного коня румаків, які несуть його в прірву, звідки нема вороття.

Чоловік не абияк злякався, прикидаючи, як йому подолати ці щораз тілистіші сумніви, однак його сили виявилися заслабкі, і чоловік, закликавши Бога в свідки, що він не годен далі нести свою долю, знесилений духом і тілом упав на роздоріжжі під деревом і заснув.

Проте щойно він скліпив повіки, як побачив перед собою дідка, який поторгав чоловіка за рукав, показуючи йому невелике, вимазане глиною, як долівка, подвір'я й спитав: "Чи ти погоджуєшся підмітати моє подвір'я? Для цієї праці я потребую людину, яку надмір долають сумніви. Ось тобі сонце й місяць— це два віники, якими ти підмітатимеш, а плата моя — одне зернятко".

— Гаразд, — мовив чоловік й заходився підмітати дідове подвір'я, чуючи водночас, що його сумніви десь щезли. А за якийсь час дідок велів йому зупинитися, зауваживши, що його праця скінчилася, й дав йому у винагороду маленьке зернятко.

Чоловік подякував і прокинувся, здивовано постерігши в себе на долоні й справді мале світле зернятко. Чоловік ще раз глипнув на зернятко, і сумніви знову заворушилися в ньому з такою люттю, що чоловік збагнув: тепер йому надходить кінець, бо під ним уже басують скакуни, аж він, аби не впасти й не розтрошити собі черепа ще заки сумніви вженуть його в прірву, вхопився однією рукою за гриву, а другу з винагородою дідка притиснув до грудей. І тієї ж миті відчув, як зернятко лунко впало йому на дно серця й одразу пустило там тоненький паросток. І з того, як заворушився паросток, чоловік збагнув, що то проросло в ньому деревце надії.

— Ти став поганим вершником! — одразу ж остеріг чоловіка його розум.

— Ти ніколи не подолаєш жодної віддалі в житті, якщо не викинеш колоди, що завелася в твоєму серці, — гнівно додали сумніви, уповільнюючи біг.

— Це не колода, а новий сумнів ворухиться в моєму серці, — збрехав чоловік, прислухаючися, як у ньому ширить гілля деревце надії.

— Людина є тільки тоді людиною, коли її долають сумніви, — востаннє мовили приборкані сумніви, бо надія, яка з малого зернятка вибуяла у розквітле дерево в чоловіковому серці, зробила їх безголосими, тому що тільки деревце надії в людському серці й допомагає чоловікові долати сумніви, які є вершинами прірви.

КАЗКА ПРО ЧОЛОВІКА, ЩО ЗАСТУПАВ УСЕВИШНЬОГО

Якось один добрий чоловік прийшов до Всевишнього й сказав: "Великий Боже, я багато думав про Тебе і дійшов переконання: тепер, коли бідні й багаті мають узаконені вакації, Тобі чиниться найбільша кривда, бо Ти гаруєш від створення світу без перепочинку вдень і вночі. А що я Тебе люблю, мені Тебе невимовно шкода, і тому я вирішив замінити Тебе бодай на короткий час, заки Ти хоч трохи перепочинеш, бо люди подекують, ніби Ти й справді втомився чи постарів, що, зрештою, зрозуміла річ при такому ділі, внаслідок чого й чиниш не завжди так, як воно мало б бути, а це загрожує людству несусвітними катастрофами. Звісно, я свідомий того, що для такого великого обов'язку, я, як смертне створіння, не посідаю належних кваліфікацій, бож я не вирізняюся з-поміж інших ані особливими цнотами, ані винятковою праведністю життя. Але колись Ти сам запевнив когось людину, що створив її на свою подобу, уділивши їй скалочку свого єства. А коли це так, та нетлінна частка й допоможе мені впоратися з Твоїми обов'язками, заки Ти хоч трохи перепочинеш".

Усміхнувся Всевишній, склав свої реґалії перед чоловіком й одразу ж поринув у небуття, а чоловік заходився справуватися в світі. І доки чоловік вірив, що Божа іскра в ньому допоможе і в найтяжчій скруті, доти й ішло все гаразд.

Тільки Божий день — надто довгий, і мірою того, як сонце наближалось до зеніту, чоловіка стали напосідати сумніви, до чого, звісно, почасти спричинилося й те, що люди зі своїми безнастанними благаннями й вимогами не давали чоловікові промитой води. А тут ще на лихо, разом із тим, як днина вбивалася в колодочки, тимчасового заступника Всевишнього заповзялися облягати дедалі численні юрми злочинців, збоченців і лиходіїв, кажучи, що й вони ходять під Божою рукою, як і кожне створіння, і тому чи не найбільше з усіх і потребують вищої уваги й захисту. Мовляв, хіба не свідчить притча про блудного сина, що тільки заблуканим вівцям, а не смиренним дурбасам, належатиме царство Боже?

"Як мало Всевишній уділив людині Божого", подумав чоловік, слухаючи законопорушників, і відчув раптом, що йому забракло сили вершити й найпростіше. "Який же я був засліплений, — вжахнувся чоловік, — повіривши, що якась мізерна іскра Божа, якої Всевишній пошкодував подостатком уділити людині, упорається з усіма цими нездоланими труднощами", — й нагло заточився від удару ножа в груди, бо одному з розбійників, який прийшов до чоловіка з вимогою, аби той відпустив йому тяжкі злочини, урвався терпець слухати теревені недолугого просторіки на місці Всевишнього.

— Боже, поможи, я вмираю, — заволав чоловік, хапаючися за серце, — Ти мусиш мене порятувати, бо я вмираю за Тебе! — й одразу відчув Господні долони на своїх ранах, що миттю загоїлися. Та не загоїлася відтоді душа чоловіка, якому Бог дав право вільного вибору.

— Ти великий, — дорікнув чоловік Усевишньому, — і Тобі легко звинуватити мене в нікчемності, єдина провина якої міститься в тому, що Ти надто мало уділив людині своєї іскри. І тому все, що людина вершитиме, заздалегідь приречене на поразку.

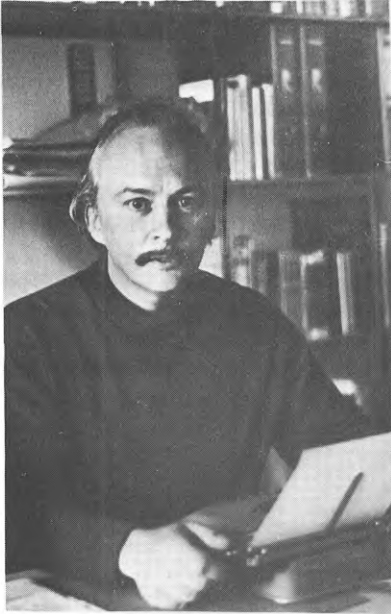
— Поки ти не сумнівався, тієї іскри вистачало, щоб упоратися не лише з людьми, а й з усією світобудовою, бо ця іскра міцніє чи никне залежно від твого власного наставлення. А сумніви — це вияв не моєї, а твоєї власної волі, яка й віддалила тебе від мене, зробивши безсилим. Коли ти подолаєш цю прірву, глибина якої залежить виключно від твого власного кута зору, ти станеш таким, як я, бо я і є ти!

— Якщо це дійсно так, — втішився чоловік, — я негайно притлумлю в собі найменші сумніви, і Ти матимеш значно триваліші вакації!

Однак, кажуть, що Всевишній і досі чекає на здійснення цієї обіцянки.

МЕТЕОРИТИ

Андрій Окопенко

© Fred Peer, Wien

Андрій Окопенко (Andreas Okopenko) — видатний австрійський поет, новеліст, романіст, есеїст і драматург. Народжений 15 березня 1930 року в Кошицях (Словаччина), він почав друкуватися від 1949 року і посів одне з чільних місць в австрійській молодій літературі п'ятдесятих і шістдесятих років. 1977 року його літературну працю відзначено австрійською Державною літературною нагородою.

Окопенко вніс в австрійську літературу риси особисті і свого покоління — увагу до людського страждання, включеність до масового урбаністичного суспільства з властивим йому цинізмом, сміливістю називати речі на своє ім'я і ілюзіями, тверезість спостереження і стислість вислову, відразу

до красивостей, патос соціального й етичного протесту.

Біографічно Окопенко напівукраїнець. Його батько був видатним діячем — доктором медицини і генералом українських армій у роки Визвольних Змагань. Походить він з роду Гр. Квітки-Основ'яненка. Від вересня 1918 року старший Окопенко працював головою санітарно-військової місії українських урядів у Центральній Європі. Він розвинув фантастичну діяльність, скеровану на опіку над українськими полоненими і їхню репатріацію, був у різних полонах, пережив багато драматичних пригод. Його біографію Андрій Окопенко переповів у цікавому нарисі, вміщеному в виданні Українського Вільного Університету в Мюнхені (*Mitteilungen* 17, 1980). У Відні в липні 1945 року Окопенко старший був заарештований росіянами, вивезений до СРСР і засуджений на 10 років

примусової праці, дарма що йому був 71 рік. Амнестований 1952 року і реабілітований 1956 він не дістав дозволу жити на Україні і оселився в Москві, де помер у листопаді 1965 року.

Андрія Окопенка-сина виховала його мати, віденка. Він навчався в одній з віденських гімназій і віденському університеті. У родині вживано німецької мови, якою він оперує віртуозно. Окопенко зберіг часткове пасивне знання української мови (його найраніше дитинство, до вісьмох років, пройшло у Словаччині й Закарпатті). У листі до перекладача він пише: "Я розглядаю себе як австрійця, в жадному випадку не як українця на вигнанні. Україна для мене тільки казкова країна мого улюбленого й шанованого батька. Тому я не мав зв'язку з українськими еміграційними групами і прошу кожного активного українця не пробувати залучати мене до таких угруповань і до політичної активності. Мої політичні утопії інші. Я космополіт, демократ, пацифіст і вірю в історичний розвиток, що покінчить з боротьбою націй і одного дня приведе до встановлення справді безкласового, безконфліктного, вільного від репресій суспільства".

Українською мовою перекладів з Окопенка, скільки знаємо, досі не було. Тут подаємо уривок з його роману *Метеорити (Meteoriten)*, 1976. Роман побудований у формі словника, за абеткою перших слів поодиноких фрагментів. Одначе ці слова здебільшого випадкові, і це показує, що форма словника тут радше пародійна і лише підкреслює позірну довільність добору фрагментів. Нема в них і наскрізного героя. Кожний з них відмінний своєю структурою, від новель у короткому зародку до ніби документів, уривків з щоденника, поодиноких спостережень і навіть просто афоризмів. Об'єднує ці фрагменти терпкість і колючість мови й характеристики і наскрізна тема самотності, змеханізованості, притуплення — і водночас сподівань і надій європейської людини середини 20 сторіччя.

Фрагмент друкується з дозволу автора і видавництва Residenz Verlag у Зальцбургу. — Ред.

Amesabeth (Амезабет) називала вона себе і радо бачила себе відьмою. Вона твердила в "Корчмі під брудною ложкою" — як прозивали цей шинок шофери міжміських ваговозів, бо чимраз гірші були тут, на краю пустки, білі ковбаски, вимішені в присипаній борошном капусті — що вона, коли добре вип'є, може часом, аби розважити гостей, перетворитися на тварину. Вона мешкала в причепі, що я його в ті тижні мого безцільного метання по селах раз чи двічі обмацував, щоб перевірити, чи він існує, бо це не був ніякий фасонний автопричіп з каталогу Некермана, а справжнісінький собі циганський дивогляд, чорт-білоковбасник знає, хто

цей віз перетягав з місця на місце через луки, бо коня вона не мала, але може вона перетворювалася для цього на яку годину на коняку. Вона жила дико, між горілкою і несподіваними витівками, включно з (як вона визнавала) принагідними коханнями, але вона боялася щоб її не побито камінням або щоб не стати жертвою грабунку й забиття від руки справжнього дикуна з навколишніх пусток, вона малювала картини, з яких я волів мати одну незакінчену і радив їй цю не викінчувати, бо образ мав у собі щось таке сюрреалістичне, що стискало серце, щось, чого я завжди шукав в картинах професійних сюрреалістів, але через їхні мудрування ніколи не міг знайти, але вона ставала дибки, бо, мовляв, картина завжди мусить показувати щось, що задовольняло б селяка, отже, або мало не до смерти замучену його шкапину, або його жінку по двадцятьдвох породах, або надперинову мадонну, що 235.683 рази скося поглядала б на свого господаря. Якби я (замість низько стягнутої клином пупманівської шапки або замість сливе завжди некритої голови) носив капелюх, я скинув би його перед небуденністю її життя, не перед її малярським розсудом. Богу дяка, це вона жаліла мене. Одного запашного від сіна вечора вона дудлила в цьому шинку терпке фруктове сусло, і я включив Амезабет, як свого роду лямпку, до картини, якої вона не спромоглася б намалювати ніколи.

Am Maulwurf vorbei (попри кротовину). Знову просочується вістка, що світ ледве оминув *атомову кротовину*. Один робітник на електростанції перевіряв свічкою щільність рури. Сім годин боролася пожежна команда. Тоді вогонь не розтопив плутонію. Melt-down, що вперек земної кулі витік би в Китаї, не стався. Погасити його не можна. З багатьох запобіжних приладів атомового бомбовика, що був упав, все ж таки функціонували два. А на розігрітий радарний екран випорожнилася муха, і то, на щастя, так, що в останню мить можна було відрізнити це від російської ракети. Людей, що натискають на славнозвісний червоний гудзик, а в дійсності обертають запобіжний ключ, психіатрично контролюють таки безперервно, а за кожною командою протягом усієї зміни стоїть інша команда зі снайперами — на випадок, що психіатр помилиться. Накази Ніксона за таємною інструкцією — після тривоги Вотергейту — більше не виконувались би. Аж саме тут влучена канадського міністра оборони візми бавитися червоним телефоном! Та нічого не сталося. Я ж завжди кажу, що на світі аж кишить — телеологічно — Аквінськими янголами-хоронителями.*

*"Людину, покликану на провідника, у всьому, що зв'язане з її особистим життям, просвічує янгол нижчого порядку; але князь янголів у тому, що зв'язане з проводом суспільства".

Andere Metallurgien (інші металургії).

- 1) Краще мовчати, ніж зіпсувати, краще натякати, ніж мовчати, краще говорити, ніж натякати.
- 2) Якщо людина на одне покоління старша або молодша, вона думає, що кожний добре зрозумілий натяк треба заповняти як кросворд.
- 3) Говорити — золото, інформувати — уран.

Änderung der Zeiten (зміна часів). У вас усе робиться на заячому товщі, сказав А з пихою від свідомости своєї незалежності. Але, що він там найнявся, — за це його засуджують і звільняють за день після його задомовлення геть у примусове самогубство.

An einen väterlichen Feind (до батьківського ворога). Ви шкодуєте, що мене сьогодні не можна стратити, ну а я шкодую, що ви не загинули на полі бою.

An ihren Stimmen (з їхніх голосів) повинні ви їх пізнати. З їхніх облич повинні ви їх пізнати, з їхніх рук і з їхніх пальців. З їхніх тижневиків повинні ви їх пізнати.

Anweisung, Augen nicht zu benutzen (наказ, не користатися з очей).

Дивися сюди,
.прийде ведмідь!

Auch du (також і ти), як матимеш усього досить, дістанеш унутрішню потребу годувати. Це вище, ніж поділ на самиць і самців. Ти навіть утратиш свою духову сутність (ти ще не знаєш, що це таке, а воно ж упокорює), будеш гарячково, вибач: не гарячково; *полегшено* — я назву навіть таємницю цього полегшення: дитинство-каменяря! — хотіти так гарячково-полегшено віддати всім усе.

Auch ich (також і я) вживаю для любовних листів бльокнот. Але я виліпив його зовнішні і внутрішні сторінки веселою самоберкою фольгою. Така фольга є з різними зображеннями. Крім того, я вкладаю туди листівки з видами й коверти з особливо гарними марками. Це розріджує всю в'язку.

Auch Sie (також і ви), мабуть, відчуваєте це віддавна... Ваш чоловік соромиться вас... Ви не досить принадна, щоб його привабити до себе. І коли ви через це нещаслива, пробуйте цю методику. Виходить фантастично! Зразу на два розміри більша — і ви вже не та сама.

Aufbaukurs (курс розбудови), влаштовуваний поліцією:

- 1) (після арешту:) ВЧИСЯ ТЕРПІТИ!
- 2) (після повторного арешту:) ...НЕ НАРІКАЮЧИ!

Auf demoralisierten (під час деморалізаційних), майже не гідних людини переїздів, безпотрібно гойдаючися в білості серветок чи то саванів, оточені анахроністичною працею на ріллі, деякі подорожні завважують: смішно, що "малий світ", далекий від прискішених поїздів осілий, працівний, діти, злочинці, занудьговані дівчата і т. д. так радо махають "великим" у наших експресах; майже ніколи навпаки. У малих містечках навіть загально шановані махають прискішеним поїздам.

Aufruf (заклик). Спроможіться на велич духа, яку ви виявляли б, якби вас засуджували на кару смерти, що кілька днів, у вирішальних мікроситуаціях. Ви тоді переможете світ.

Aussage gegen Aussage (зізнання проти зізнання). Органи влади пояснили, що чужинецьким студентам у країні, що їх прийняла, не личить демонструвати проти становища в їхній рідній країні; до того ж не можна довести, що в Персії поволі смажать невідгідні елементи на плитах або що їм на допитах ломлять кістки з наміром.

ВИГЛЯДАТИ ЯК ФАРА ДІБА — ЦЬОГО ВІД СЕРЦЯ БАЖАЮТЬ УСІ.

Aus so großer Nähe (з такої великої близькості) ці моторошні машини не були такими моторошними. Він сидів в освітленій, скляній клітці, нікого більше вже не наглядаючи, тільки підчищуючи написане, і дивився в майже чорне, через контраст зовсім чорне нутро машини, де все діялося автоматично. Сильвети рукавів звідних кранів, почеплених брязкотливих лянцюгів, обвислих кабелів з держаками для обслуги на віддаль, він бачив усе ж таки, він чув, як там загуло, навіть смерть у панцері жука-рогача не могла б налякати його до задубіння, або Годзілла, що дихає димом, алеж бо справді довкруги не видно було фабричних дівчат, за винятком хай може притягнутої за волосся, цієї біло-сірої бляшаної друкарської машинки, цієї купки брязкоту, яку він — якби він став колись сам промисловцем — ні собі, ні для своїх невірників ніколи не купував би. А втім між тонкі, як цигарковий папір, аркушики закладено копіювальний папір, почорнений, як для картотеки злочинців пучки пальців Іс-а.

Autofahren (їзда автом). Я можу так тільки вві сні. Я їжджу всіма типами, олдтаймерами з моєї колективної підсвідомості, утопічними моделями з мого ураноїду. Зокрема всіма марками, що сьогодні втратили значення. Мені дозволяють вправлятися на вузькій бетоновій вантажній рампі, на луці в затінку (де могли б танцювати ельфи), щоб я не засипався на яві, але я відмовляюся, бо тоді я чортівськи певно розіб'юся. Краще зараз поїду схилом додолу

на південь країни, і нічого не станеться. Подеколи, з усіма тими несподіваними перегонами вгору і вниз, пустотливим виминанням і веселими прискореннями, мені паморочиться в голові, наче в трамваї. Моє авто беззвучне, чи воно, бува, не електричне, або може навіть це лазерний модель, воно елегантне в ужитку, нікому воно не завдає болю, як моє обережне життя, понад жабками й скойками воно ширяє в повітрі, так що ніхто не наражений на небезпеку, але я не думаю вживати його для уславлених летів у мрії. Я надто люблю зволожені вулиці з пророслою травичкою. Я вже на півдні країни. Схил такий диявольський, що катастрофа неминуча, але добре знати точно, чого я не хочу, не перетворитися на жука, не згоріти. Граючи, я опановую всі невідомі педалі й підйоми, навіть небезпечний попіл з попільнички випорожняється на притиск хлипака автоматично — не до бензинового танку — і дає місце лагідній бадьорій музиці, під звуки якої я, зовсім не жахаючи мешканців, в'їжджаю до веселого брунатного дому, соняшно, веранда, і там мене обіймає невимовно мила дочка з веранди, якої на яві вже не списати, своїми білими, як молоко, руками, і взагалі навколо такого авта стається поліпшення оточення і заходить гармонія, чого агенти продажу авт ніколи не використовують.

Bärische Freude (ведмежа радість) зовсім осамітненої людини, коли вона якимсь способом зможе впровадити свій image молодим, як springink, еластичним, симпатичним, справедливим, динамічним, suppu, небуркотливим і т. д. у співлюдську купіль — особливо: в жіночий фіксатив.

Befragungen eines Mädchens (опитування дівчини).

1) Чи ви бачите тепер дерева інакше?

Ми бачимо, що дерева є.

А чи ви наговорилися?

Ми говорили багато

2) Як почуває себе шльондра?

Тісно. Закоханій світ ширший.

Bei einer Eingeschlossenen-Katastrophe (при катастрофі завалу виходів) один чорний жартівник спричинив справжню лявіну, сказавши голосно "Смачного обіду!" (Голод дотепер сприймано як samozrozumілий, а від цього чемного привіту ласунів він зробився нестримним).

Beim Aufstellen seiner Ethik (обізнавшись на його етиці) шістнадцятилітнього хлопця зняли на глум як смішака. Казали: Все тільки на те, щоб черва мала "ліпшу" поживу? Якщо це так, — сказав шістнадцятилітній, — тоді смішний світ; чому я маю бути менше смішним, ніж світ?

Beim Putzereibrand (при пожежі чистильні) згнули в згоді светри-близнята розсвареної любовної пари.

Beim ungestörten Abmontieren der Flakstation (при неперешкодженому розмонтуванні зенітної станції) п'ятнадцятилітньому трапився тільки якийсь другий дивак, що, проте, шукав собі там інших частин серед осиротілих, раніше досмертних заощаджень, у тижнях вмовленого в себе сирітства; так і дістав дивне почуття часу, проминальності режимів і людських існувань (що прислужилося йому пізніше при проминанні кохань), але також і дивовижних — але тут хтось із злобою технічного урядовця вирвав мідне заземлення його висилача свободи з висильні-землі — вломів так званих світлих моментів, що пробиваються крізь усі конденсатори життєвої електрики.

Beleuchtetes Feld (освітлене поле) в нічному цигарковому автоматі. Тут усе таки хтось думає про мене.

B-Gasse, Lager (вулиця Б, табір). Калюжа, навіть не брудна вода, віддзеркалювала в цю мить, але для остаточно відставленого з бараку, бараку displaced, яскравосиньо-посередині, тутешнього грубого учня недалекої гімназії,

який буде будівельним інженером і буде витріпувати грубі килими гарної шлюбної жінки Сільвії, яка тепер ще кидає на нього шкільною торбою, яка ще показує йому неерогенний язик.

Будівельний інженер пізніше зніс цей барак. Він дістав при витріпуванні килимів свій найперший інфаркт, спричинений незчисленними понаднормовими годинами, неоплачуваними, важливими для підвищення, а тепер йому дозволено на тривалий час або віски або Сільвію.

BH oder alles geht bye-bye (БГ [бюстгальтер] або все піде bye-bye) *Фігель помиляється, маршувати не будуть*, так сказано в ночі державного договору, грубою сліпучою крейдяною оливою здалека чітко, на сіро-сивій таблиці на спадистій вулиці Оттакрінгер. А все ж таки відтак прийшло сіре наше військо. Як усюди в світі, було і тут кілька людей справді мертвих, ще на вправах.

Вуці міг зберегти своє місце при домні на випадок, що він повернеться від героїзму повзання в багні-багнюці, з дальшими муками чищення захисного одягу, безконечних хнипань заради картинок у шафках, хоч і безгрудих, від традиційного запалювання газети між пальцями ноги сплюхів, зачісування непроминальною коломаззю і для мешканців рівнини справді страшного здирання вгору ливою. І від цюпи бункера, якого, ясна річ, він не минув через свій язик. Богу дякувати, Вуці не був випускником гімназії. Зуба, що йому вибито, каса забезпечення не відшкодувала. Вуці прогалина в зубах не заважала ніколи, навіть у розпа-

леному потоці котячо пристрасних поцілунків, тому його вважали за першокласного забияку. І тоді він став таким.

Неможливість витримати (а все таки мусиш) дурне здирання по потертій лінві на скелю для вправ навчила Вуці в його пізнішому житті (професійному небесному раї при вибухових домнах) лагодити перекинуті рекуператори під час праці домни і самими зубами жбурляти в смертельному двобої промислових шпигунів на фатальний конвеєр, як тільки їх розпізнано, на розпал Меллерса. Завдяки настійності профспілки Вуці стане старшим майстром заводу, буде поплывувати в зварювану сталь, дістане жінку старшого майстра, виточену в сусідньому токарському цеху, з усіх боків *круглу*, добродушно лайливу (не сухо сварливу) і грушкувате обличчя Томаса, так, ніби він не повинен виснажений стояти при вогні й жарі, а з кипучого заліза, як колись у кошмарі, видмухувати безмірні пав'ячихвости бальоноподібні пляшки.

Ще перед *буе-буе* БГ Вуці сидів у нудній жовтаво вигладженій залі гарнізонного міста, була оголошена молода метеоритна співачка шлягерів із "злободенними" текстами, справді це були тільки насмішки зі скупости чоловічого милування, молоді чоловіки довкруги, почервонілі, навстоячки, відважно сміялися, де треба було, жадібні на зухвалий ротик, радо прикололи б її портретик у шафі. Але Вуці, свідомий здатної наситити жінки старшого майстра, вже сьогодні волів беззірковий онанізм.

Bitte (будь ласка), наполягай на державній приналежності. Але можливо, що, не зважаючи на неї, нас переселять до Німеччини. На фабриці переляк, бо там щонайменше 60 підпадає під параграф про виселення осіб німецького походження. Для нас це означатиме: ручний багаж, барак, я допоміжний робітник. Але в Німеччині допоміжні заробляють не так погано, щоб їхні родини голодували. Г розповідав про торттури, людські рештки, їх він сам бачив. У такому випадку можна либонь бігти проти вартового. Але такого з нами тепер, після державного договору, не може статися. Я не вірю навіть, щоб нас загнали до газового табору. Але знову все втратити і починати від початку.

Нема жадного сенсу зараз же через це подаватися до Відня, все це чутки і комбінації. Ми не повинні тратити голови. Почисть усе, що можна, але ще не продавай меблів і важливих речей.

А втім: обидві добропорядні сторони вже згодні щодо загального військового обов'язку. Але надіймося — може руський не дозволить цього, а американ не дозволить депортації *displaced persons*.

Blizzard. Авта мчали туди й сюди, поміж місцем смерті і сховищем спадщини, числа телефонів множилися, документи копичилися, губилися і знаходилися, салати надгризалися чорно-

декоративними урядово-сірими, священничо-червоними, шпитально-білими хробаками, бурхливий час, вітер морозом пронизує серце — шестикутними кришталями, різкосяйними зорями: Blizzard, мозок комп'ютера вказав, котрі оцадні книжки й цінні папери уникнули секвестру, котрі ще перед повідомленням про мертвого можна було блискавично вибрати, і вже домагання від фірми і хитрунів до фірми — тепер наскрізь проходить крижано-холодне розмежування між простодушними і такими, що вважали інших за простодушних — дихавиця буквально ходила по людях, у крижаному вітрі, насиченому бензином шерехтіло — шерх, шерх — і тільки раз у всьому тому було місце, щоб прослизнула мала личинка-думка: тоді ти, жіночко, на святі, що я обов'язково... І я таки одержав.

B mied sein Lieblings- (Б унікав свого улюбленого), поганого, задушливого, та ще до того переповненого кафе мистців, інкубатора нудотних болів голови о півночі і потьомкінських афер, відколи такий же тямущий, як і екзальтований, шляхетно журналістичний fan місцевого поета Г, кожного, хто там сидів, розглядав за поетового похвостача. Б уже майже соромився подивитися на металево сяйний місяць із звиклим зворушенням, бо. Кролятників із безнастанними змінами в них через статевий гін і карате за вуха, збудливого запаху хрумтіння і неділішніх зіль, і невлізливого заячого гівна з жорсткими дротяними ґратами (бракувало тільки ще пропустити через них австралійське високе напруження) він сторонився, бо можливо місцевий поет проголосив уже там свою першість. Б, хоч справедливий так само, як і честолюбний, радше вимандрував би до Швабінґу або на Ванзее. Цю в фіялковому светрі з єгипетської бавовни при цій нагоді він лишив би тут. Алез гарячий опівнічний сирний штрудель!

Brennettelbusch II (кущ кропиви II). Жовтково жовта Таня половину свого життя пригадує заболочений ліс, де вона, чотирилітня емігрантська дитина, і я, восьмилітній син авантюриста, на шикарно посмугованій скатертині і забезпечений термосом, ми зустрілися поблизу автомобілів наших батьків. Поруч гуркотіла фабрика гральних карт, де виробляли веселих Jollies. І я також пригадую собі половину свого життя болотяний ліс і жовтково жовту Таню.

Ми знову зійшлися. Ми вболіваємо, що тепер усе інакше; остаточно; далеко від раю, ми посиротіли; і над роками, збіглими без користи. Вона важка, чайно-жовта жінка. Я без болю перебуваю в плоті вродливої слов'янки.

Brief einer Sechzehnjährigen (лист однієї шістнадцятилітньої). Я думаю, що ці листи дають так мало тепла головне тому, що тепло вже на початку листа, законюється у зверненні, а цього звернення в моїх листах бракує.

Якби ми були східньої настанови, я могла б назвати Вас "товаришу", або "брате", як було за Нерона або якогось іншого переслідувача, або — як мандрівник у пустелі — "побратиме", про мене. Але як має називати один одного в такий час, який не має жадної безвиході з тілесних тортур, жадного бездоріжжя в пісках, але велике осамітнення людини?

Щодо тепла, або задушевности, або ваги, або звіть це, як хочете, то Ви повинні знати, що я чекала тільки, щоб побачити, як Ви відчините браму. В цьому листі Ви це зробили. Якби я не боялася стати патетичною, то сказала б, що Ваш лист мене остаточно збудив.

Якщо Ви прийдете до мене з Вашими листами, Ви мусите знати, що в ці часточки часу я буду тут тільки для Вас і Ваших питань і турбот. Я не думаю про себе, коли ми з Вами чергуємо запитання й відповіді. Я хочу сказати Вам тільки те, що можу Вам сказати, і, якщо це можливо, допомогти. Бо Ви осамітнений більше, ніж хто інший. Коли ми молоді, ми самі. Коли ми інакші, ми ще самітніші. Хоч я дівчина, або може саме тому, я маю відвагу взяти на себе Ваші турботи і зробити Вашим рукам полегшу. Не вік робить дівочий голос м'яким, а її слова вартими уваги. Я хочу бути тут для Вас, якщо Ви мене потребуєте.

Мені ніколи не спадало на думку прирівнювати себе до голлівудських типів, я ледве чи надавалася б до цього. Зрештою число охочих стати цими істотами розкішного побуту в моєму робітничому оточенні менше, ніж Ви, правдоподібно, думаєте. Я це знаю. Бо ті дівчата, що нічого не мають, крім самих себе і своєї професії, а може ще свого приятеля і своїх неділь, занадто загрузли в сірості й тисняві щоденних обов'язків, щоб мати надію піднятися до того наперфумованого порцелянового світу.

Бачите, в мене тут усе перед очима. Катастрофічні повені, подружні сварки найбруднішого ґатунку, обміни дружинами поміж діверами, страждання дітей, дитячі гри, трохи зелені, багато цеглистої червоняви, багато сварок, багато голосів, мало музики звуків. Цілий світ. Цілий світ навстіж. Що навіть не зачинає вікон, коли чубиться.

Я знаю більше, ніж Ви думаєте. Але для Вас я хочу бути тією, якою Ви хочете мене бачити: Вашою дорогою Гільдою, якій Ви завжди можете все покласти на коліна, навіть те, чого не хочете показати іншим.

Buffet Grinzing. "Як ви думаєте, чи моєму собаці не пошкодить вестфальська шинка?"

Büro (установа).

«Тимчасом без нас проходять пори року».

Великодній вівторок. І знов FERREX. Ще кілька днів відпочинку

цієї весни; і часами легша служба. Але в цілому знов пропливають повз нас брунькуваті дерева в цвіту. Рано і ввечорі їду трамваєм, з нього все таки видно трохи весни. А вранці я тепер устаю завчасу. (Робітники, школярки і співочі птахи).

•
Коли пригадую собі: той час, як я і в години канцелярської праці бачив багато внутрішніх образів. Там я сидів перед фактурою, втомлений, ціле довге пообіддя в бухгалтерській кімнаті, і раптом бачу перед собою млин: середину млина; близько входу; безглуздо просторі приміщення і низька ляда з необробленого дерева. Ця картина не змінювалася майже зовсім у всіх повтореннях. Такі картини радували і боліли, однаковою мірою.

•
Сьогодні весна, вже справді. Але в світловому дворі будинку для установ смердить, увесь рік тільки смердить димом, льохом, картоплею, шматтям, тепер ще чимсь, немов розлите вино. Мабуть, висмерджують бочки. Подратовано хтось кличе кілька разів на день "пані Гагерер!" Мене розносить, коли я їду ранком в весняне повітря, в усе те, що починається, але — до установи, де майже весь день світиться світло і де світлове подвір'я так незалежно від пори року смердить і де праця така нудна.

Як нудно живуть усі, і вуличні робітники, і монтери, прибиральниці і продавці, що їдуть на службу. Це зовсім не потіха для власної нудьги. Хотілося б, навпаки, і інших визволити, і це розриває людину подвійно і в стотисячний раз.

•
Це в-колі-ходіння. Які сумні модні пісеньки в радіо, в яких у понеділок знову радіють неділі. Чи є люди, що не знаходять нічого в цьому клаптику світової не погоди і можуть наївно-чисто-сердно з цього робити модну пісеньку? І люди, що з приємністю цей "бойовик" слухають?

А ще як сумно, коли люди лічать дні до кінця місяця. Бичовані боргами й бідністю, розбичовують рік на тридцятиденні оберти, він має тільки дванадцять днів, і ти мусиш у тридцять разів скоріше вмирати, ніж це і так стається.

Підприємці, не давайте нам відпусток. Не давайте нам ласувати з волі. Ви скорочуєте наше життя — бо ви великими злиднями і малими поступками нашу тугу за волею тримаєте на найвищому шаблі. Ви скорочуєте наше життя до кількох днів. Якщо тобі пощастить — до гарних соняшних днів.

А кінець-кінцем люди працюють тільки на схил свого віку. Недавно одна дівчина сказала мені, що вона вже тепер радіє своїй майбутній пенсії. Ніколи я не бачив людини, що сумніше позбувається своєї молодості і життя, які для неї означають тільки невільництво заради хліба.

●
Мені снилося сьогодні лінчування. Лінчоване було все, що можна, різні чоловіки, також мала дитина, що було особливо жорстоке, щоб дивитися; як її голова ставала чимраз більше розбита й розчереплена. Відтак лінчувальне право було запроваджене й до бухгалтерії. Дві фірми порівнювали свої рахунки, і, коли одна фірма мала помилку у своїх записах, друга вносила подання на лінчування її. Так дуелював per Lunch д-р С з кількома панами з Бовері. Наші помилки були малі, і їх скоро полагоджено, лінчування зреклися, а тепер мають прийти на чергу помилки Бовері; Бовері, сказав я, це великий завод, там не обійдеться без лінчування.

Нагло мені спало на думку, що ми, дуелянти, малі і великі, повинні разом виступити проти цієї ідіотичної юстиції.

З німецької переклала Н. Н.

ЖАННА БАТАЛЬЙОНЕРКА (I)

РОМАН

Гео Шкурупій

I

Полювання на вулицях міста

Людина в чорному студентському пальті й у чорній смушко-вій шапці вийшла з-за рогу вулиці й несподівано наткнулась на другу людину в чорних чоботах, в короткому підбитому бавовною пальті й кашкеті з козирком. Людина в студентському пальті ступила один крок убік, щоб розминутись, але людина в чорних чоботах знову загородила дорогу.

— Ви Стефан Бойко?

— Я!

— Ідіть зі мною!.. Ви арештовані!

— Чому?.. Яке ви маєте пра...

Але, оглянувшись, людина в студентському пальті, вона ж Стефан Бойко, не договоривши, відразу рушила за філером у чорних чоботах і в кашкеті.

— Краще без скандалу!.. — промовив філер.

На розі вулиці стояв кремезний городовик з бляшкою-номером на теплій круглій шапці, з величезними чорними вусами й запитливо поглядав на них.

Стефан Бойко, одразу оцінивши становище, не перечучи, пішов за філером. Коли б це було на людній вулиці й поблизу не

Роман Гео Шкурупія, що його передрук починаємо в цьому числі нашого журналу, з'являвся серійно в київському журналі *Життя й Революція* за 1929 рік (ч. 4, стор. 5-47; ч. 5, стор. 35-76; ч. 7-8, стор. 60-82; ч. 10, стор. 43-62). Цей практично невідомий твір належить до несправедливо забутих здобутків української літератури двадцятих років.

Гео (Юрій) Шкурупій народився 20 квітня 1903 року в Бендерах. Гімназію закінчив у Києві, де з 16 років почав журналістичну діяльність. Вчився в Київському інституті зовнішніх зносин. Друкуватися почав з 1920 року (альманах *Гроно*), писав теоретичні статті про футуризм. У 1922 році вийшла перша збірка його поезій *Психотези. Вітрина третя*. Від 1925 року почав писати прозою, не кидаючи поезії. Шкурупій автор збірок поезій *Барабан. Вітрина друга* (1923), *Жарини слів* (1925), *Для друзів поетів сучасників вічності* (1929) та поеми *Зима 1930 року* (1933). У прозі йому належать збірки оповідань *Переможець дракона* (1925), *Пригоди*

було городовика, він скандалом міг би зібрати натовп і в натовпі втікти. Але це була невеличка вулиця з поодинокими перехожими, і якраз на розі стояв кремезний городовик.

"Найкращі яничари й городовики з українського походження, — подумав Бойко, — борись тепер з ними... Ну й попався!.. Так несподівано й одразу".

— Звідки ви мене знаєте?.. Я вас і разу не бачив! — запитав Бойко, пройшовши кілька кроків.

— Ми то вас знаємо!.. — самовпевнено відповів філер.

Розмова вичерпалась, далі можна було розмовляти лише в жандарському управлінні, куди тепер вони, очевидно, йшли.

Бойко допіру вийшов з дому й цей арешт був для нього, як помія на голову. Він навіть не уявляв, що його могли так швидко вислідити. Правда, він уже кілька днів помічав, що за ним стежать якісь невідомі особи, але щоб так швидко наступила розв'язка, він не сподівався.

Лише кілька тижнів, як його виключили, як непевний елемент, з Політехнічного Інституту й передали його справу до військового відділу.

На фронт, на фронт, як добре консервоване м'ясо! Під німецькі гармати, як лагоминку для шанцевих паразитів!.. Шинелю на плечі, рушницю в руки, раз-два, вперед, вперед, хоробрий вояче, оборонче великої батьківщини!

Але з ким він буде воювати? З такими ж українцями, як і він, з галичанами, що їх, як бидло, погнала на фронти австрійська офіцерна, або з німцями, такими ж студентами, селянами, інтелігентами, як і він, до яких він не мав ніяких поганих намірів?.. Кого він буде обороняти?.. Велику батьківщину Росію? Цього городовика?.. Цього філера?.. Своїх професорів, що виставили його з Інституту?.. Увесь цей російський і продажний зброд, що від нього він мріяв звільнити Україну?..

машиніста Хорна (1925), Січневе повстання (1928), романи Двері в день (1929), Міс Андрієна (1934) та тут передрукований роман.

Юрій Лаврінченко в своїй антології *Розстріляне Відродження* (Париж: Instytut Literasky, 1959) характеризує Шкурупія як "найвидатнішого після Семенка творця українського футуризму". Сам себе він називав "король футуруперерій". Шкурупій брав жваву участь у літературних боях того часу. Він був одним з організаторів літературних організацій Аспанфут, Комункульт, "Нова генерація".

Шкурупія заарештовано в 1935 році. Як дату смерті *УРЕ* подає 25 листопада 1937 року. Хоч його посмертно "реабілітували" в 1957 році, але частину його творів, зокрема *Жанну батальйонерку* в радянських виданнях звичайно не згадують.

Текст роману подаємо без будь-яких змін за винятком нормалізації правопису. — Ред.

Ні, він краще переховається десь у сховищах міста і, як непомітна миша, допоможе руйнувати цю прогнилу Російську імперію, це глиняне опудало, що його підтримують городовики й жандармерія.

У першу чергу треба було перекинути вусатого яничара, що підтримував російські колонізаторські тенденції, що скрізь за всяку ціну, за наймізерніше тепленьке місечко готовий був вірою і правдою служити Росії, підтримувати кабалу, а тоді вже можна було б розрахуватись і з іншими.

Після викидки з Інституту Бойко сховався й вирішив на фронт не йти. Хай його папери б'ються за нього на фронті або мандрують по канцеляріях військових відділів та жандарських управлінь.

Переховуватися Бойкові пощастило кілька тижнів, поки скрипуча гарба бюрократизму не знайшла десь його паперів і не почала дошукуватись власника їх.

"От тепер і маеш, — подумав Бойко, крокуючи за філером. — Сховався. Не треба було замислюватись, погана звичка. Коли б він не замислився, то напевне помітив би цього добродія в кашкеті..."

Бойкові стало соромно і злісно, що він так безглуздо попався. Треба було бути ще кілька тижнів надто обережним, поки він сам і його папери не загубились би в цій військовій каші, в цій колотнечі й спекуляції в тилу. Тоді б він вийшов із свого сховища й почав би підкоп, щоб потім набити його динамітом.

Філер, що йшов трохи позаду Бойка, спинився і став скручувати з тютюну цигарку. Поки той проробляв цю нескладну маніпуляцію, Бойко дістав цигарку й запалив. Тільки тепер він помітив, що робиться навколо нього. Несподіваний арешт так приголомшив його, що він увесь час ішов за філером під враженням свіжої неприємності й не помічав, куди вони йдуть.

Тепер Бойко побачив, що вони стоять край тротуару в снігу на знайомій йому вулиці.

Зима. Замети снігу вкрили брук і тротуари великими кучугурами й заморозили вікна будинків, вкривши шибки шаром білого смальцю. Мороз. Тільки тепер Бойко відчув, що в нього змерзли ноги. Він трохи зіщулився й сховав руки в кишені.

Вулицею пройшов з піснями загін піхоти, навантажений амуніцією до безглуздя. Люди, як ішаки, згиналися під тягарем зброї й військових ранців.

От тепер він, Стефан Бойко, студент Політехнікуму й революціонер, стане таким же безсловесним ішаком, м'ясом, що його поведуть на гарматну різанину.

Ця огидна, нестерпуча думка, як ножем, різонула по ньому. Одчайна блискавична думка про втечу спалахнула в ньому, і він навіть похитнувся від неї.

— Ходім!.. — сказав філер і вийшов трохи наперед.

Бойко пішов за ним. Вони йшли знайомою вулицею й тепер Бойко думав напружено, до болю в голові, про різні способи втечі.

"Що коли просто кинутись бігти?" Але ця думка відпала, коли Бойко оглянув філера. Це був здоровенний молодець, що піймав би його, як курча. Він, мабуть, і не таких ловив. Йому, мабуть, доводилось частенько допомагати поліції.

"Цікаво чи є в нього револьвер і чи стане він стріляти, коли я його пережену? — знову подумав Бойко. — Навряд, щоб він став стріляти, я ж не терорист і не відомий злочинець. У всякому разі варто спробувати. Будь що буде!.. Убити не вб'є, а поранить, то тим краще, не так спішно попаду на фронт. А там все одно вб'ють... Варто ризикнути!"

Бойко став дратувати філера. Він навмисне перегнав його на кілька кроків і, коли філер наздогнав Бойка, він тепер навмисне відстав на кілька кроків.

Ця гра тривала деякий час, поки увага філера трохи не послабшала. Потім Бойко пішов поруч філера.

Цю вулицю, що нею вони йшли, Бойко знав досить добре. Вони незабаром проходять повз будинок, що в ньому жив його товариш, один з студентів Інституту. Бойко пригадав, що цей будинок має прохідний двір, що веде на іншу вулицю. Вони часто проходили двором, щоб скоротити шлях.

"Будиночок двохповерховий, — пригадував Бойко, — щільно притискається до інших будинків, не має парадного входу, його під'їзд має міцну дерев'яну браму з хвірткою, коли брама зачинена, то можна буде спробувати".

Поволі вечоріло. Сутінок упав на сніг і сніг посинів, як слива. Перехожих на вулиці було небагато.

А ось подалі й будинок. Бойко навмисне пішов ближче до будинків у другий бік тротуару. Філер підозріло поглянув на нього, але Бойко щільніше загорнувся в пальто, удаючи, що шукає затишок од вітру, що різав обличчя. Філер заспокоєно пішов за ним.

"Тільки була б зачинена брама!.. Тільки була б зачинена...", настирливо думав Бойко, і йому в грудях лихоманково починало стукотіти серце.

Бойко кинув цигарку, що давно вже погасла та лише пожмакалась у роті, й подивився на будинок. Брама будинку була зачинена.

Тепер один сміливий рух і він буде вільний.

— Почекайте! — сказав філер і схилився, щоб поправити калошу на чоботі, що до неї набився сніг.

Бойко спинився. Це могло зруйнувати його плян. Він стояв і страшенно нервувався.

”Прокляті калоші! Проклятий філер!.. Треба було б пройти ще кілька десятків кроків і хай би тоді хоч обидва чоботи впали з ніг цього молодця. Це було б тільки йому на допомогу”.

Філер випростався й вони знов пішли далі. Бойко помітив, що хвіртка в брамі трохи прочинена. Це було зовсім добре.

Бойко знову випередив філера на кілька кроків, але той не звернув на це жодної уваги, поволі човгаючи калошею на правій нозі.

Перед самим будинком Бойко, не витримавши, кинувся бігти.
— Стей-й!..

Почув він позаду себе крик філера. Але Бойко вже добіг до брами і, не оглядаючись, вітром шугнув у хвіртку. Потім він повернувся і з хряском зачинив її за собою, засунувши великий залізний засув. Він спинився в напівтемному кам'яному під'їзді з мізною зачиною брамою, як у фортеці.

Бойко кинувся бігти у двір. Він чув, як до брами підбіг філер і почав садити в неї кулаками, вигукуючи брудні лайки. Гучні вдари кулаків філера в браму переслідували його весь час, поки він біг двором. На його щастя на дворі нікого не було.

Поміж будинки й повітки, через вузький прохід Бойко кинувся на другу вулицю. Повагом перейшовши вулицю, Бойко кинувся бігти сусіднім провулком, помітивши, що звечоріло й що нікого з перехожих у провулкові не було. Лише кілька дітей з'їжджали на санчатах з гірки на тротуар. Захоплені цією розвагою, вони не звернули ніякої уваги на дядька в студентському пальті й у смушковій шапці, що швидко біг провулком.

Стефан Бойко, пробігши не зупиняючись, весь провулок, нарешті, вибіг на людну вулицю. Зупинившись і віддихавшись, він побачив, що вулиця була частиною базарної площі, тут йому легше було остаточно уникнути переслідування філера.

На місто насунув вечір і на вулицях, і у вітринах крамниць засяяла електрика. Хоч за пізнім часом базар уже розійшовся, але на тротуарах коло крамниць ще сунули натовпи людей, що серед них Бойкові було безпечніше. Бойко, щоб відпочинути від бігу, повагом пішов тротуаром. Він увесь спітнів од швидкого бігу й сорочка неприємно липла йому до тіла. Морозний вітер забрався йому під пальто й він поволі остиг.

Він ішов тротуаром, не знаючи, що йому робити й куди йти. З найбільшою охотою він пішов би тепер до себе додому, але він не був певний, що філери не викрили його приміщення. Можливо, що там у нього вдома на Гоголівській вулиці спокійно в кутку кімнати, сидить якийнебудь філер і старанно чекає на нього. Прийти додому й потрапити знову в лабеті жандарського управління була не дуже блискуча перспектива. Краще вже ходити по вулицях і чекати якоїсь нагоди, що врятує його від блукання.

Незабаром Бойко відчув, що біг і мороз завдали йому ще одної неприємності. Холодний вітер забирався під пальто і старанно прохолоджував його спітнілу сорочку, і коли вона приставала до тіла, Бойко починав тремтіти, як в лихоманці. Так дуже легко можна було застудитись і схопити запалення легенів. Йому обов'язково треба було б кудинебудь зайти в тепле приміщення, заспокоїтись і просохнути.

На розі Бібіковського бульвару й Базарної площі він побачив велику чайну з красномовною назвою "Білий Медведь". Ось тут він міг зогрітись. Але перед тим, як зайти до "Білого Медведя" — він старанно обслідував місцевість. Чайна виходила на дві вулиці й мала два входи. При нагоді можна було вибирати один з них. Поблизу було перехрестя вулиць і трамвайна зупинка, що з неї розходились трамваї в чотири кінці й п'ята лінія йшла вбік праворуч до вокзалу. Таке розпланування місцевости сподобалося Бойкові й він вирішив зайти до чайної.

У "Білому Медведі" було парно й накурено. Залізна грубка, що стояла посередині залі, була розпечена до жару. В чайній було багато відвідувачів. За столиками сиділи сп'янілі візники, крамарі, дівчата в брудних хустках і подертих черевиках, що випивали з компанією забруднених вапном мулярів. Було галасливо й задушно. Тут, крім чаю, продавали й горілку, але все це подавалося під виглядом безалькогольних настоїв, у білих чайниках з візерунками на білих бочках.

Стефан Бойко сів за вільний столик, що стояв ближче до виходу, і замовив собі закуску й чайничок цього питва. Він знав, що питво його трохи підбадьорить і зогріє.

Поруч за другим столиком коло нього галасувала якась зовсім п'яна компанія.

— Ти мені скажи, німецька твоя морда, хіба я не бороню нашого царя!.. Двох синів на фронт послав!.. — стукав об стіл кулаком п'яний, кремезний, уже сивий дядько. — Сукиних синів! Моїх синів... Мені медалю за це!..

— Гик!.. — відповідав його сусіда...

— Золоту медалю... Та я сам можу ще битися з ким завгодно... Франца-Йосипа і вас усіх!..

— Гик!.. — меланхолійно хитав головою його сусіда.

— Кинь, папашо!.. На, краще сьорбни... І чого це ти розходився?

— Гик!..

Просто, навпроти Бойка самотньо за столиком сидів якийсь дядько з довгастим обличчям і, підперши руками голову, безнадійно-сумно і п'яно дивився в простір понад голови відвідувачів чайної.

— Геть!.. — кричав папаша. — Я за царра й очество... Ферди-

нанда й Пашу... гробову дошку... в мутний глаз!..

Бойко сьорбнув міцне, гірке питво й весела теплінь розлилася по його тілу. Потім він закусив шматком ковбаси й випив ще трохи. Поволі в нього з'явився спокійний і іронічний настрій.

"Здорово я обдурив цього молодця в чоботах і кашкеті, — весело думав Бойко. — В такім становищі дуже варто ризикувати. Ну й біг же ж... і не будь цього будинку, сидів би тепер в ката-лашці. От так пощастило..."

Галас і крик одірвали його від думок. Компанія мулярів, що випивала з дівчатами, зовсім розгулялась. Один з мулярів витяг з кошика пляшку з денатуратом і вони пили його, мішаючи з якоюсь бурдою.

Заборона горілки лише дужче спонукала до пияцтва. Заборонена річ тепер ставала непереможною принадою й люди пили всяку гидоту. От і війна. Її криве потворне обличчя проглядало у всіх дрібницях побуту. Вона зруйнувала сім'ю, зруйнувала мораль і виховане жандарями й поліцаями боягузство. Що втрачати тепер цьому пристойному на вигляд, кремезному папаші, що послав на фронт синів? Шепни йому кілька слів, переконай і це буде динаміт для майбутніх революцій. Скажи цим мулярам, що вони бидло, м'ясо. Що вони лише угноєння для цієї війни, і скажи їм, що вони, убивши кількох жандарів, стануть вільні, вони кинуть пити денатурат і суворо замисляться над цим. Піти на заводи, на фабрики, переконати робітників, улаштувати страйк, великий загальний страйк, і війна здохне. Вона помре з голоду, у неї не буде гармат, рушниць і набоїв.

Стефан Бойко був щирий ворог війни. За свою противоєнну пропаганду, власне за свої переконання, за кілька необережно сказаних слів, він зазнав тепер такого переслідування. Бойко працював в українському соціалістичному гуртку, що в ньому складали пляни, щоб поширити український рух, переховували й розповсюджували українську літературу, заборонену російським урядом. У цьому гуртку, як і в багатьох таких гуртках, молоді члени його плекали мрії про звільнення від російської кабали, про зрушення забитої народньої думки, про українське національне відродження. Тут говорили українською мовою, культивували її, щоб утиски русифікаторів хоч трохи нівелювались, співали українських пісень, читали книжки небагатьох українських письменників. Стефан Бойко був один з перших, що висунув гасло проти війни. Кожний свідомий українець мусить бути проти війни. Йому ні за кого й ні за що воювати. Він мусить пам'ятати, що, потрапляючи на фронт, йому доведеться воювати з своїми братами українцями, що були під владою Австрії.

Цю думку він необережно висловив серед кількох студентів Інституту, що не належали до гуртка. Цього було досить, щоб на

нього негайно донесли й викинули з Інституту.

Бойко розплатився з кельнером, що своєю зовнішністю сильно нагадував молодця, який переслідував його, і збирався вже йти, коли з другого входу зайшов якийсь тип і сів за столик, так, щоб йому з того кінця було видно всю чайну. Тип був і в сірому пальті й у чорному капелюсі, він чомусь одразу звернув увагу на Бойка, і Бойко помітив, що цей новий відвідувач силкується непомітно стежити за ним, позираючи в його бік байдуже й ніби випадково.

”Невже знову починається? — подумав Бойко. — Допіру відкараскався від одного, а тут тобі новий. Але можливо, що це не філер. Це може в мені просто попередній переляк ще говорить. Можливо, що це простий собі відвідувач, а я вже розхвилювався”.

Але вийти з чайної Бойко не відважився. Коли це справді філер, то він цим одразу звернув би на себе його увагу. Бойко знов став переживати неприємні хвилини.

— Ми переб'ємо всіх німців... до одного... — збоку від Бойка дбайливо викрикував папаша. — Я на фронт!.. Я сам... Що ти мені говориш?.. Я кричу?.. Я маю право кричати!.. Мої сини б'ються за отчество... Мої сини!..

І папаша поліз цілувати своїх сусідів. Потім він несподівано повернувся до Бойка й, побачивши його, закричав ще дужче.

— А, студент!.. Крамольник!.. Скажи, дорогий, ти за німців чи проти?.. Битимем їх... га?..

І папаша вже обняв Бойка. Бойко зиркнув убік філера й побачив, що той старанно щось їсть, не звертаючи на цю сценку ніякої уваги. Це чомусь переконало Бойка, що він не помилився.

— Синок!.. — вигукував папаша, обіймаючи Бойка. — Ти за, чи проти?.. Вчишся? Вчись... А Франца-Йосипа битимеш?..

— Слухай, папашо! — тихо заговорив Бойко до п'яного, сильно стиснувши йому руку. — Отой капелюх бачиш?..

— Гу?.. — промурмотів п'яний, вдивляючись у чайну.

— Бачиш капелюх?..

— Бачу... гик... ба...ччу...

— Ну, так він мені казав, що ти все брешеш про своїх синів!..

— Хто? Я!.. — заревів п'яний.

— Він німецький шпигун! — тихо додав Бойко.

П'яний став на ноги й, перекинувши стілець, зробив крок наперед.

— Я брехун! — ревів він. — Хто? Я! Я старий брехун?..

Бойкові спала на думку весела витівка. Щоб відкараскатись від папаші, він нацькував його на філера, добре знаючи образливу вдачу п'яних. Що з цього вийде, Бойко не знав, але він спробував. В ньому ще іронічно говорив міцний чай, що його він допіру випив.

П'яний папаша, спотикаючись між столиками і щось белько-

чучи, пішов до філера. Поки він дійшов, його войовничий запал стих і він важко всім тілом несподівано обійняв філера. Філер спробував одірвати його від себе, але папаша послизнувся й зовсім ліг на нього, стілець під ним убік і вони обидва з грюком упали на підлогу.

Не чекаючи дальшого розгортання подій, Бойко встав од столика й вийшов на вулицю. Потім він пробіг кілька кроків до трамвайної зупинки і вскочив у трамвай, що йшов у напрямку до Хрещатика. Перейшовши на другий бік площадки, Бойко подивився на чайну й побачив, як од "Білого Медведя" біг філер до трамвайної зупинки, потім філер спинився й подивився вслід трамваєві, що збільшив швидкість.

Бойко доїхав до самого Хрещатика, і тільки трамвай спинився, одразу вискочив з нього і втерся в натовп.

Вечір розкинувся віялом блискучих ліхтарів та вітрин. Публіка товпилась коло кінотеатрів та йшла тлумом тротуарами.

"Куди ж тепер?"

І він пригадав, що його приятель студент Юрій Муславський, що його він поволі затаїв до свого гуртка, пропонував йому прийти сьогодні ввечері до дочки професора Барка в гості. Бойко не знав ні цього професора, ні його дочки, але там буде Муславський, і це значило, що Бойко міг спокійно, не турбуючись за можливе незадоволення хазяїв, завітати до них.

Бойко кілька разів оглянувся, чи не стежить хто за ним, і, непомітивши нічого підозрілого, пішов убік Печерська, де був будинок професора.

II

«Священний Лотос»

Сніг білим пір'ям закидав Київ. Гори блискучого й пухнатого клоччя вкрили брук, тротуари, покрівлі будинків, димарі. Гірлянди з снігу звисли на дротах міського телефону та електрики, віти дерев почали потріскувати під тягарем вогкої, сліпучо-чистої прикраси. Чудове місто Київ одяглось у свій зимовий одяг з блискучого білого хутра. Зима, як величезна цукроварня, постачала Європі рафінований цукор, що мав смак звичайної води.

Київ мав урочистий вигляд. На його вулицях, вкритих снігом, було святково і приємно. Старовинне місто, зогріте поколіннями, і тепер під снігом було затишне і тепле.

Далеко, на суворих фронтах мерзли і вмирали його сини, а воно байдуже провадило своє безтурботне життя. Глибокий, пухнатий сніг був для нього більшою подією за звіти оперативних штабів армій, за чергові поразки або перемоги. Люди в тилу вже

звикли до війни. Їх більше турбував власний добробут, ніж повідомлення, що еньська армія відійшла на попередні позиції, щоб вирівняти та зміцнити фронт, або, що сьогодні взято в полон шість тисяч німців, півтори гавбиці та двадцять з чвертю кулеметів і силу різної амуніції.

Прихильники Бахуса пропахли одеколоною найрізноманітніших пахощів або сліпли від денатурату-ханджі, що її дозволяв ще вживати заклопотаний уряд.

Київ одіслав подарунки на фронт героям-оборонцям батьківщини, відсвяткував Різдво й Новий рік і тепер, сумлінно виконавши свої громадські обов'язки, віддався особистому життю. Його величність обиватель грав у карти, ходив до театрів, пив денатурат та розв'язував світові та теософічні проблеми, відсидівши марудні години в установах.

Сьогодні о 8 годині в садибі професора Барка у Липках мала відбутися чергова вечірка теософічного товариства, що мало аристократично-теософську назву "Священний Лотос".

Товариство "Священний Лотос" мало розв'язати багато нових, пекучих проблем божественного характеру. Його члени та адепти теософічної науки, мали виховати в собі віру в фатум та стійкість у ці часи штурму та руїни для їхньої батьківщини. Витривалість індійських йогоїв була для них за недосяжний зразок божественного надхнення, а зносини з духами потойбічного світу, що їх десятками тисяч продукувала імперіялістична війна, була для них найвишуканіша духовна розвага. Викликати астральне тіло духа й мати з ним довгу авдієнцію, що з неї можна довідатися, коли буде побито німців, хіба це не найбільша втіха, хіба це не може збільшити певність, що велика Росія переможе нахабного ворога.

Душа, розмовляючи з духами убієних солдат, очищається від земних турбот і загартовується від усіх можливостей потойбічного життя. Православна церква — це зборище некультурних ченців та попів, це для маси. Аристократичний атеїзм не може миритися з казками християн, він вивчає вищу духовну науку — теософію. Мудрість Бога мусить бути й мудрістю культурної людини. Вище кохання людських істот тоді можливе, коли на ньому є фабрична марка небесної канцелярії. Французькі методи вже не дратують нерви, і нерви напружено тремтять лише тоді, коли при любовних пестошах відчувається присутність будь-якого потойбічного мешканця.

Жриця "Священного Лотосу" — Євгенія Михайлівна Барк, донька професора, влаштувала сьогодні чергову вечірку членів товариства — учнів та адептів.

В розкішних кімнатах професорського приміщення електричне світло було старанно заабажурено і скрізь по кутках були напівмістичні сутінки.

Духи не переносять яскравого світла, від нього в них болять очі й крім того, при світлі їм, мабуть, важко втікати в ці розкішні кімнати від небесної варті. М'які фотелі, килими, дивани, з пахтучими подушками професорового приміщення були найкраще пристосовані для таких тендітних гостей, як астральні тіла — духів.

Тиха розмова кількох гімназистів, інституток та консерваторок, що вже зібралися тут, лише зайвий раз підкреслювала урочистість моменту. В сутінках затишних куточків, у м'яких фотелях зручно розташувалися адепти та жриці теософської мудрости й провадили тиху розмову про вищі прояви духа, про захищені таємні сили, що рухають життям істоти та історією. Іноді з куток заходив легенький смішок або шарудіння, коли відважний адепт надто вже сміливо притискався до будь-якої жриці "Священного Лотоса", або коли його духовні прагнення починали виявлятися в матеріяльних рухах, випускаючи магнетичний струмінь із рук на плечі жриці, зодягненої в уніформу гімназистки чи інститутки.

Лише господарка дому Євгенія Михайлівна або для всіх цих присутніх просто Жанна метушилася, бігаючи нечутними кроками по кімнатах, влаштовуючи все для великої містерії, що незабаром мала відбутися тут. Її кучеряве руде волосся поблискувало червоною міддю в тьмяному світлі абажурів. Легка сукня її чіпляла за уніформи розгублених гімназистів, заливаючи їх окультними пахощами індійських квітів, і тоді їхні обличчя червоніли від крові, що приливала до їхнього теософського, але молодого мозку. Жанна готувала за допомогою покоївок круглий столик на трьох ніжках, що за ними мало відбуватися засідання "Священного Лотоса".

В передпокої стояв на варті один з гімназистів і приймав гостей. Щоб була цілковита романтика містики й таємничости, як у справжніх масонів, вартовий гімназист питав пароль і тоді вже допомагав роздягнутися новому гостеві. Сміх і весела розмова, що тривала в передпокої, коли приходив новий гість, змінялася на тиху розмову в кімнатах і тоді вартовий гімназист-сьомиклясник першої імператорської гімназії роздратовано гриз нігті й проклинав долю, що обрала його на це почесне місце вартового.

Ще не всі були в зборі. Товариство чекало ще кількох гостей, що чомусь запізнювались.

Збиваючи грудками сніг, баский кінь швидко підкотив до професорового будинку сани, вкриті медвежою шкурою. З санейвилізла поважна бородата постать в шубі й пішла до будинку. Вартовий гімназист чув важкі кроки по сходах, а потім в передпокої задеренчав дзвоник. Гімназист скочив із стільця, на якому сидів, швиденько пригладив на голові волосся, обсмикнув уніформу й відчинив двері.

Перед ним стояла кремезна поважна постать у теплій шубі, в окулярах, з бородою, що в ній шматочками льоду заморозився подих. Гімназист трохи розчаровано відступив на крок і суворо промовив:

— Змія!..

Людина в шубі очманіло подивилась на нього, потім, не заходячи до передпокою, зняла окуляри, протерла їх і знову одягла.

Гімназист загородив своїм тілом прохід і ще суворіше промовив:

— Змія!

— Глупість! Глупість ви говорите, молодий чоловік! — промовила басом постать у шубі й зробила рух, щоб пройти до передпокою.

— Ви мусите сказати пароль! — стурбовано заговорив гімназист, все ще не пускаючи гостя до передпокою.

Людина в шубі безпорадно розвела руками, не знаючи, що їй робити. В цей час до передпокою забігла Жанна, зацікавлена новим гостем.

— В чому справа, Льоню? — запитала Жанна, дивлячись на безпорадні постаті гімназиста й гостя.

— Цей добродій не хоче назвати пароля! — ображено промовив гімназист.

— Ха-ха-ха! Який ви чудак, Льоню! — розсміялась Жанна. — Це ж мій тато! Пропустить його. Це мій хороший тато!.. — Почала вона ластитись до людини в шубі, що тепер вже зайшла до передпокою.

Жанна сміялась і щебетала, поки професор роздягав шубу, а гімназист з винуватим виглядом розгублено ламав пальці.

— У нас сьогодні збори, татусю! — пояснивала Жанна. — Льоня Криницький сьогодні вартує. Ха-ха! Правда він дбайливо охороняє товариство "Священного Лотоса". Він навіть не хтів пропустити тебе... Як це прекрасно! Pozнайомтесь, це мій тато професор Барк, а це Льоня Криницький... Ти, мабуть, їв цукерки Криницьких, у них своя цукеркова фабрика.

Професор щось задоволено промимрив і сунув два пальці розгубленому вкрай гімназистові. Потім він з дочкою пройшов в протилежний бік приміщення до свого кабінету.

За хвилину Жанна з веселим сміхом вибігла назад, вона, заспокоюючи, попестила рукою зашаріле обличчя гімназиста й побігла до гостей.

— Ви лише уявіть собі! — весело кричала вона до гостей. — Льоня Криницький, так дбайливо виконує свої обов'язки, що навіть не хтів пропустити мого батька. Ха-ха-ха! Його треба підвищити на один духовний ступінь. Він заслуговує на це. Панове, почекайте ще кілька хвилин і ми почнемо!..

В передпокої знову задеренчав дзвоник. Вартовий гімназист одчинив двері й побачив перед собою трохи притрушену снігом постать студента.

— Змія! — сердито промовив гімназист.

— Мудрість! — трошки насмішкувато відповів студент. — Мудрість, мій любий. Вона іноді нікому не заваждає, її легше іноді носити за значок вашої гімназії. Так то, шановний колего!

Студент роздягнув своє чорне пальтечко й студентського кашкета.

— Юрій Муславський! Будьмо знайомі! — промовив він до гімназиста.

— Леонид Криницький! — важно відповів той.

Студент трохи потер руку об руку, щоб зогріти їх, вийняв хусточку, висякав носа й пішов до кімнат.

— Це ви, пане Муславський! — першою привітала його Жанна. — Що ж ви так спізняєтесь? Це не гаразд! А ми вас чекаємо!

Гості на хвилинку відірвались од своїх затишних розмов і подивилися вбік Муславського й Жанни, вони то напевне не чекали цього студентика. Чого ж це Жанна розписується за них. Ну, мабуть, тут щось та є.

— Знайомтесь! — промовила Жанна. — Це Юрій Муславський. Філолог та історик.

Студент спокійно вклонився присутнім, потім пройшов до дивану і зручно сів на нього, випадково розлучивши якусь парочку, що провадила тиху теософську розмову.

— Вибачте, я, здається, перешкодив вашій розмові, — сказав студент, помітивши це, — але на дворі такий мороз, що виморожує всяку ввічливість. Не знаю, чи вийде щось з нашої вечірки й чи з'явиться сьогодні будь-який дух. Ручусь, що будь-який дух замерзне при сьогоднішньому морозі! Принаймні мій дух остільки замерз, що не помітив навіть вашої присутности!

— Ми розмовляли про народні прикмети! — заговорила до нього панночка, помітивши, що в Муславського гарне обличчя. — Правда, що коли зимою багато снігу, то літо буде тепле?..

Новий різкий дзвоник стурбував гімназиста Криницького, він одчинив двері й побачив перед собою струнку й енергійну постать офіцера... Офіцер, не гаючи часу, зайшов до передпокою й зачинив двері.

— Змія, — розгублено промовив Криницький.

— Голуб'ятніков! — відповів офіцер. — Сергій Григорович Голуб'ятніков!..

— Цього мало, ви скажіть пароль!..

— Моє прізвище Голуб'ятніков, я поручник Голуб'ятніков! Цього цілком досить. Це краще за всякий пароль! — сказав офіцер, даючи Криницькому свого кашкета, а потім неохайно

кинувши йому на руки свою шубу.

— Можете доповісти, що прибув поручник Голуб'ятніков!

— Ви помиляєтесь, — ображено відповів гімназист, — я не льокай, я вартовий "Священного Лотосу" — Леонид Криницький!

— Це новий титул, — сказав поручник, — але не ображайтесь — усі ми льокаї, тільки маємо різні ранги. Коли б ви були в армії, то напевне були б прапорщиком, а значить і моїм льокаєм!

Поручник дзенькнув острогами й пішов до кімнат. Роздратований Криницький кинув шубу та кашкета поручника на стілець і пішов за ним, залишивши свою почесну варту і вирішивши, що це вже не така приємна справа, і що багато приємніше розмовляти десь у куточку кімнати з гарненькою гімназисточкою. Він уже не хотів і посвяти у вищий духовний ступінь товариства "Священний Лотос".

Після поручника Голуб'ятнікова прийшов ще один гість, але це був гість самого професора Барка, який нічого спільного з товариством "Священного Лотоса" не мав. Але тепер гості Жанни поводитися трохи шумніше. Поручник Голуб'ятніков порушив містичне шепотіння по куточках дзеньканням своїх острогів та несподіваними викриками, а Муславський своїми дотепами викликав сміх, що остаточно розвіяв окультну атмосферу. Великий портрет Анни Безант — теософського теоретика і просто гладкої бабусі, що замотала себе хмарою білого серпанку, докірливо поглядав на це товариство. Воно не могло серйозно поставитись навіть до такої дитячої розваги, як спиритичний сеанс.

— Жанно, з сьогоднішнього дня, як вам відомо, я вже став справжнім захисником вас од самого кайзера! Незабаром їду до Петрограду і звіди вже на фронт. Сподіваюсь, що ви не забудете мене, коли я своїми грудьми буду захищати нашу Росію, а разом з нею й вас, Жанно! В шанцях під гуркіт німецьких гармат я згадуватиму ваше обличчя, Жанно, ваше чудесне бронзове волосся!.. І з яким захопленням я читатиму листа від вас, Жанно! — лірично наспівував Голуб'ятніков Жанні.

Жанна задумливо дивилась у глиб кімнати, а Муславський поглядав на постать поручника, не знаючи, чим би припинити несподівану зливу його лірики.

— Ви тільки уявіть собі весь жах війни. Кров!.. Смерть!.. При атаках я буду кричати ваше ім'я, Жанно, воно буде моїм бойовим гаслом!

— Не жартуйте, Сергію Григоровичу, — поволі відповіла на це Жанна, — вашим гаслом мусить бути наша велика Росія.

— Поручник носитиме ваше ім'я, як амулет проти німецьких куль, — втрутився в розмову Муславський. — Е... Ви знаєте... Я читав в одному з журнальчиків, що різні амулети, а особливо Георгієвські хрести дуже захищають од німецьких розривних куль

"дум-дум". За думкою автора статті куля обов'язково силкується влучити в такий амулет або хрест... В цьому журналі, до речі, оголошено великий розпродаж амулетів та іконок. Я на вашому місці, Євгеніє Михайлівно, обов'язково подарував би нашому шановному оборонцеві цілу серію отаких іконок!..

— Ви дуже добродійні, пане студенте, але залишіть свої поради при собі! Вони вам згодяться в ваших лекціях з філології!
— обурено промовив Голуб'ятніков.

Жанна схилилася до Голуб'ятнікова і заспокоюючи попестила його руку.

— Фі!.. Сергію Григоровичу, не сваріться! Амулети безперечно мають силу, коли лише вірити в них. Ви, мабуть, читали книгу Пап'юса "Окультизм", от в ній дуже багато говориться про різні такі речі, що мають чудодійну силу. Це автор, якому безперечно можна вірити! Цей професор користується з великої уваги навіть при імператорському дворі.

— Я вже казав, що найкращий амулет для мене — це буде ваше ім'я! Воно спонукатиме мене на героїські вчинки.

— О, пресвята Євгеніє, захиснице наших душ! — зідхнув Муславський.

— Я дійсно хотіла би бути святою Євгенією, щоб іти спереду солдат, коли вони йдуть в атаку!.. Чому жінки не б'ються на війні, як чоловіки? Колись були відважні амазонки, що билися не гірше найкращих вояків. Я відчуваю в собі силу, як будь-яка з цих амазонок. Ви думаете, що жінка не може бути така ж хоробра, як і чоловік?..

— Вона може бути відважніша за славнозвісного героя Кузьму Крючкова. Той може нанизати на списа одразу трьох прусаків, а гарна жінка може одним своїм поглядом вбити принаймні десятих... Я перший віддався б до вас у полон, Жанно, коли б ви пішли війною проти мене! — зауважив Муславський.

— Це справді може статися, Юрію Семеновичу, коли ви не залишите своїх дотепів. В чому справа Льоню? — звернулася вона до Криницького, що допіру підійшов до них і не наважувався щось сказати.

— Там прийшов ще один адепт! — насмішкувато промовив Криницький, не зважуючись говорити далі.

— Так запросіть його сюди?..

— Це візник... і..

— Візник?..

— Він приніс якогось паршивого kota й питає пана поручника!..

Всі запитливо подивилися на Голуб'ятнікова, поглядами вимагаючи від нього пояснень.

— А... о... це ціла історія... заберіть у нього kota й дайте йому

по шиї. Е... дайте йому оце!.. — офіцер витяг гаманця й дав Криницькому три карбованці.

Жанна й Муславський мовчки дивились на Голуб'ятнікова, поки знову не з'явився Криницький з величезним білим котом у руках. Кіт був здоровенний, але брудний і худий неймовірно. З нього з усіх боків випиналися кістки й він сильно нагадував славнозвісну Росинанту, — кобилу хороброго лицаря Дон-Кіхота. Голуб'ятніков обережно забрав кота в Криницького і став його пестити, кіт довірливо потерся об його уніформу й замуркотів.

— Це кіт чи кішка? — запитав у Голуб'ятнікова Муславський. — Вона виявляє до вас найщирішу симпатію.

— Я дуже люблю тварин, — почав Голуб'ятніков, — ця нещасна істота ми трохи не роздушили, коли я їхав до вас. Уявіть собі, сидить цей кіт серед дороги на снігу й жалібно нявкає... Навколо цілі замети снігу, мороз, а він один серед дороги... Я спинив візника й покликав кота до себе. Він напрочуд не побоювся і підійшов, тоді я взяв його до себе в сани і ми разом приїхали до вас. Я хтів... а... але я його лишив у візника і сказав йому, що коли цей кіт пропаде, то я з нього здеру шкуру й викину на мороз, щоб він пам'ятав, як слід поводитися з котами.

— Як його звати? — запитала Жанна.

— Він покищо безіменний, але ми можемо його охрестити... О... — цебто дати йому назву!

— Оголошую конкурс на краще ім'я цьому котові! — заявив Муславський. — Пропоную дати йому назву Лотос, в честь нашого товариства. Хоч він і брудний тепер, але він, здається, мусить бути білий.

— Що ви, — сказала одна з гімназисток, — ви назвіть його Муркою! У нас теж є кіт і його звать Гастоном, мені страшенно не подобається це ім'я, але на інше він не йде.

— Дуже гарне ім'я Васька! — сказав хтось із присутніх.

Кіт блиснув очима й подивився на Жанну, ніби розуміючи, що про нього мова.

— Дивіться, дивіться! — скрикнула гімназистка, — як у нього демонічно поблизкують очі! Це не простий кіт!

— Може це демон? — сказав Криницький. — Тепер вечір... Така погода...

Ці слова Криницького справили на присутніх гнітюче враження. Вони всі раптом згадали, чого вони сюди зібрались і притихли. Мовчання на хвилину звисло в кімнаті.

— Його ім'я буде — Агасфер! — сказала Жанна. — Я дуже люблю демонічні назви.

— Кис-кис, Агасфер! — покликав Муславський.

Кіт зіскочив з колін Голуб'ятнікова й кинувся чогось у дальній куток кімнати, можливо, що там була миша.

Присутні здригнули від несподіванки. А Голуб'ятніков став задоволено покручувати свої вусики, що нагадували два шматочки білявого клоччя.

— Ну, панове, у нас уже все готово, ми можемо приступити до сеансу! — підвелася Жанна з свого фотелю. — Прошу до другої кімнати.

Гості неохоче повставали з своїх теплих куточків і парами перейшли до другої кімнати. Тут серед кімнати стояв трьохногий круглий стіл, оточений стільцями за кількістю гостей. Гості посідали навколо столу, склавши руки на стіл, Жанна сіла між Муславським та Голуб'ятніковим.

— Тепер треба, щоб руки всіх з'єдналися й пішов магнетичний ток! — сказала Жанна.

Гості поклали свої п'ятерні на стіл так, щоб пальці з'єднувалися з пальцями сусіда, і таким способом вийшло велике коло з рук, що лежали на столі. Хтось погасив електрику й у кімнаті стало темно, деякий час було чутно дихання й сопіння присутніх. Раптом хтось кашлянув і завовтузився на стільці.

— Тихше, панове! — промовив Криницький. — Потрібна абсолютна тиша...

Знову все стихло. Всі сиділи мовчки, лише було чути, як у сусідній кімнаті пройшла покоївка. Раптом стіл похилився і знову став на своє місце.

— Ой! — скрикнула якась панночка.

— Тсс!.. Тихше, будь ласка!..

— Мені страшно!.. — відповіла панночка.

— Дух, ти тут? — запитала Жанна.

Стіл нахилився знову і стукнув ніжною об підлогу один раз.

— Коли — так, стукни один раз, коли — ні, стукни два рази!

Стіл нахилився і стукнув три рази.

— Ай! — скрикнула та сама панночка. — Мене хтось хапає за ногу.

— Тихше! — розлютовано скрикнув Криницький. — Бо дух розсердиться.

— Дух, як тебе звати? — запитав Голуб'ятніков.

Стіл почав вистукувати за абеткою.

— Н-а, на, п... о... напо... л...

— Наполеон! — сказав Муславський.

Стіл хитнувся один раз.

— Наполеон! — захоплено прошепотіла якась панночка.

— А ви думали, що це хто? Ваша бабуня? — відповів Муславський. — Це справжній Наполеон!..

— Наполеоне, скажи, чи буде мене вбито на фронті? — запитав Голуб'ятніков.

Стіл знову почав вистукувати.

— І...д-и... т... и... п... і-д ... і-д... іди ти під... т... ри... ч-о... р...
— Наполеон посилає вас під три чорти, пане поручнику! — ввічливо промовив Муславський.

Голуб'ятніков роздратовано крякнув і одірвав руку від столу, нервово вхопившись за правого вуса.

— Цей Наполеон трохи брутальний, як і всі військові! — сказала Жанна.

— Я ж казав, коли ми будемо гомоніти, то дух розсердиться! — зауважив Криницький.

— Давайте викличемо когось іншого! — сказала Жанна.

— Може Пушкіна? — запропонував Муславський.

— Фі!.. — сказав хтось з присутніх. — Пушкін завжди лається гірш за Наполеона...

— Ну, так кого?..

— Ай!.. Мене все хтось хапає за ноги. Запаліть електрику!..

— Попросіть одного з ваших сусідів, — сказав Муславський, — щоб сиділи спокійніше!

— Давайте викличемо дух Петра Великого! — запропонувала Жанна.

— Оце то ділова людина! — сказав Муславський.

— Слухайте, Муславський, заберіть свою ногу! — попросила Жанна.

Знову з'єднали руки й стало тихо, лише було чути, як чогось незадоволено засопів Голуб'ятніков. Стілець знову похитнувся.

— Петро Великий, ти тут? — спитав Муславський.

Стіл чомусь похитнувся два рази, але в цей час щось велике, м'яке впало на стіл, на руки присутніх. Залунали перелякані крики та вереск панночок, загуркотіли стільці.

— Ай! Що це таке?..

— Дайте електрику!..

— Електрику!..

Кричали й метушились налякані гості, поки хтось з них не включив електрики. Напруження і страх розв'язалися дуже просто. На столі сидів білий кіт, що його знайшов Голуб'ятніков. Агасфер, як його назвала Жанна, сидів на столі і спокійно вмивав свою забруднену мордочку.

До кімнати дійшов приглушений дзвоник з передпокою.

— Хто це може бути? — вголос подумала Жанна.

Незбаром прийшла покоївка.

— Там прийшли якийсь добродій! Вони правильно сказали пароль.

— Ну, так проси сюди!..

До кімнати зайшов Стефан Бойко, скромно вдягнений у темний костюмчик. Його обличчя було трохи схвильоване й він ніяково поглядав на присутніх. Гості Жанни здивовано дивилися

на непрошеного пришельця.

Муславський кинувся на допомогу Бойкові.

— Євгеніє Михайлівно, вибачте, будь ласка, я зовсім забув сказати, що я насмілюся сьогодні запросити до вас мого друга — студента-однокурсника Стефана Борисовича Бойка! Він великий прихильник теософської науки й дуже багато знає з цієї галузі.

— Прошу! Прошу заходити! — привітно заговорила до Бойка Жанна.

— Знайомтесь! — сказав Муславський.

Інцидент був вичерпаний і гості знову почали обговорювати свій несподіваний переляк.

— Може ми можемо продовжувати при світлі? — запитала панночка, що їй нахабні духи ввесь час хапали за ноги.

— Про це треба спитати в мого товариша Стефана Борисовича! — відповів Муславський. — Він дуже компетентний у цих справах. Як гадаєте, Стефано Борисовичу?

— Кха... Гм... я власне...

Муславський насмішкувато дивився, як ніяковіє Бойко.

— Я гадаю, що можна, — продовжував Бойко, — тільки треба дуже старанно заабажурити світло, щоб було напівтемно!

Поки влаштовували нове освітлення, Муславський зтяг Бойка в куток кімнати.

— Ти все-таки прийшов?..

— За мною стежать, — відповів Бойко, — я просто вирішив, що тут можна сховатися на цей вечір!..

— Ага...

— Тільки ти не виставляй мене, як знавця цієї чепухи, я в ній ні чорта не розумію!

— От так історія! — зідхнув Муславський.

В кімнаті стало напівтемно, так що присутні ледве могли розпізнавати один одного. Всі знову сіли на свої місця. Бойко сів коло Муславського.

— Дух, ти тут? — спитав Леонид Криницький.

Стіл похитнувся.

— Це Петро Великий? — спитав Голуб'ятніков.

Стіл стукнув один раз.

— Я в них замість медіума, — прошепотів Муславський на вухо Бойкові, — тільки в мене вже заболіли руки хитати цим столиком. Допомагай!..

— Петро Великий, скажи, хто поведе до перемоги нашу армію? — спитала Жанна.

— Жанна Барк! — вистукав стіл.

— Це він хотів сказати — Жанна д'Арк! — сказав Криницький. — Нова Жанна д'Арк!.. Як це прекрасно!

Жанна сердито встала від столу і зняла абажура з лампи.

— Сьогодні нічого не вийде, — сказала вона, — хтось з присутніх надто вже розжартувався.

Вона стояла коло лампи й електричне світло освітлювало її кучеряве волосся, що виблискувало червоною міддю. Її обличчя було енергійне і прекрасне. Її постать була дужою й еластичною. Надягнути на неї панцир, шолом, дати в руки меча, і це була б справжня Жанна д'Арк!..

Муславський і Голуб'ятников дивились на неї, потім вони подивилися один на одного й їхні погляди зустрілися, як дві шпаги.

Жанна Барк була справді прекрасна жінка. Євгенія Михайлівна, а вдома Євгенія, Женя і, нарешті, Жанна була примхливий витвір інтелігентського оточення. Це була двадцятидвохлітня паночка з почуттям дорослої жінки.

III

Жанна

Вона була трохи обурена й розчарована, наче хтось навмисно взяв і викрив її маленьку таємницю. В цій розчарованості було щось дитяче. Вона будувала будиночок з карт і необережний подув повітря зруйнував його. Вона вже надто доросла, щоб будувати його знову, але легкий жаль і гіркота, що він розвалився, на хвилику пронизали її.

Жанна з дитинства захоплювалась походами російських царів і її так само цікавили войовничі наступи й відступи клясичних армій. Її захоплював Суворов, Іоанн Грозний, Олександр Македонський, їй подобалося читати про походи запорожців і, нарешті, її ідеалом була Жанна д'Арк, хоробра французька дівчина, свята, жінка-солдат, що воювала з англійцями.

У своїх дитячих мріях вона переживала дуже яскраво всі походи й воєнні події, одягаючи на себе панцир і шолом Жанни д'Арк і войовничо розмахуючи її важким мечем. Білий військовий кінч у полях фантазії Євгенії Барк носив її по вулицях Орлеану та берегах Луари й вона скрізь хоробро розправлялась з англійськими офіцерами та солдатами.

Вона з дитинства плакала наївну дитячу мрію, що вона буде така ж героїня, як Славетна Орлеанка й ніколи, нікому, навіть матері, що так рано померла, не признавалась вона у своїх таємних прагненнях.

Тепер, цілком випадково цю мрію було висміяно. Жанна розуміла, що це зроблено не зі злої волі, але вона відчувала внутрішній сміх, що кепкував з її дитячої мрії, і їй здавалось, що тепер усі знають, яка вона смішна з своїм ідеалом.

Спиритичний жарт, що в ньому вона запідозрювала Муслав-

ського, несподівано розчарував її, зруйнував її картковий будинок, що був відомий лише їй одній.

Гості звичайно не зрозуміли, чому Жанна так рішуче перервала таку веселу гру. В цьому випадкові, що трапився, не було нічого такого, щоб на нього можна було реагувати так, як реагувала Жанна.

Був задоволений лише Голуб'ятников, він цим позбавлявся від гострих і часом неввічливих дотепів Муславського, що були скеровані проти нього.

Гості потроху розійшлися по кімнатах і знову зручно розсілися в теплих куточках. Покоївка подала їм чаю та печення й вони цілком задоволені з своєї долі провадили тихі розмови.

Жанна підсіла на канапу до Бойка, щоб ближче зазнайомитися з ним. Він справив на неї дуже добре вражіння. Їй сподобалась його голова, що мала мужній вигляд, і його обличчя, що мало трохи неправильні риси й цим ставало оригімальніше й цікавіше за обличчя визнаних красунів. В ньому не було звичайної солодкості, а, навпаки, трохи неправильний ніс робив обличчя Бойка, на перший погляд, суворим. Коли ж він посміхався, суворість злітала й обличчя робилось напрочуд симпатичне.

— Ви на одному курсі з Муславським? — спитала Жанна в Бойка, щоб розпочати розмову.

— Ні, я був у Політехнічному Інституті! — признався Бойко. — Юрій, мабуть, хвилювався, коли рекомендував мене...

— Цього можна було чекати від нього, він часто жартує, навіть коли не слід. Ви вже кінчили?..

— На жаль, ні! Я... Бачите мене!.. — не договорив Бойко й подивився просто в очі Жанни.

Він помітив, що її очі були темносірі, але з першого погляду вони здавалися чорними, як туш. Це порівняння йому одразу спало на думку, але потім він одкинув його. Чорність і блискучість очей були остільки своєрідні, що їх ні з чим не можна було порівняти. Бойко побачив в очах Жанни запитання й разом з ним симпатію до себе.

— Розкажіть! — попросила Жанна, помітивши вагання Бойка. — Сподіваюсь, що це не секрет?..

— Це не секрет! Не секрет навіть од поліції. Але я не сказав одразу тому, щоб не підвести Муславського. Він дозволяє собі запрошувати до вас гостей, що можливо дуже небажані.

— Навпаки! — перебила його Жанна. — Я дуже сердита на Муславського, що він не познайомив нас раніш.

— Ви зараз побачите, що він добре робив, коли не знайомив нас, і зробив дуже погано, коли без вашого відома, тим більше, не поінформувавши вас про мене, запросив мене сюди. Мене викинули з Інституту, як непевний, революційний елемент. Буду навіть

одвертішим, мене допіру переслідували філери! Один з них навіть заарештував мене, але я втік. До вас я не мав наміру йти і потрапив цілком випадково, щоб просто на якусь годину переховатися від них.

Жанна уважно вислухала Бойка і їй в очах промайнув огник зацікавлення. Вона ще раніш відчувала, що в цій людині криється схована енергія й відповідні вчинки. В її очах Бойко виростав у героя й вона несамохіть відчула дивну приємність од того, що сиділа коло нього.

Бойко на хвильку змовк, бачучи, що Жанна мовчить і так уважно дивиться на нього. Цю уважність він розшифрував неправильно, гадаючи, що Жанні стала неприємна його присутність. Присутність вигнанця з порядного кола людей, що до них Бойко завжди ставився призириливо.

— Тепер, коли вам неприємна моя присутність, я можу піти! Можливо, що шпика вже остаточно втратили мій слід. Вибачте, дуже прошу за цю неприємність!

В цих словах Бойко хтів висловити своє ставлення до цього кола й щиро вибачитись перед господаркою, що її симпатія вплинула на нього. Жанна деякий час мовчала й на її обличчі промайнула тій легкої образи.

— Ви мене образили! — тихо відповіла Жанна. — Але не тим... Ви мене образили своїми останніми словами. Коли вам у мене нецікаво... Коли ви не цікавитесь... Ні! — зворухнулась Жанна. — Ображатись не слід! Ображатися смішно! Залишайтеся у нас, коли вам навіть нецікаво, бо вас знову можуть заарештувати.

Бойкові стало неприємно за свою останню нетактовність. Він зрозумів, що в цієї симпатичної дівчини є якийсь у голові заскок. На думку Бойка, вона мусила ввічливо попросити його забратися геть, це цілком личило б їй та її оточенню, але ця дівчина, очевидно, мала якусь оригінальну ідею, що її Бойко в думках назвав "заскоком". Вона цим одразу висувалася з свого оточення й Бойко несамохіть став їй симпатизувати. Він піддався зовнішнім чарам цієї дівчини, забувши, що вона може бути просто дуже ліберальною. Отже, гострота Бойкових висновків була притуплена об красу Жанни.

— Ви дуже добрі! — сказав він Жанні. — Я не заслужив такого ставлення до себе. Я допіру сказав дуже нетактовну річ. Вибачте мені, я помилявся. Ви дуже славна дівчина, Євгеніє Михайлівно!..

— Ви надто швидко змінили свій погляд!..

— Ні, ви мені одразу сподобались! У вас дуже гарне й оригінальне обличчя...

— Ви зовсім не вмієте говорити компліментів, пане Бойко! Вони звучать у вас, як остаточної, суворий присуд.

Бойко поглянув на Жанну й її кучеряве, бронзове волосся

зовсім полонило його. Це був дивний колір, що сам собою міг викликати захоплення. Додаючи до нього напрочуд симпатичне трошечки кирпате обличчя Жанни з її посмішкою, що зогривала й непереможно вабила до себе, і Бойко міг, не соромлячись, визнати, що будь-який комплімент звучав би тут, як присуд.

— Євгені Михайлівно, я дуже боюся, що справді підведу вас! Мені краще вже піти до іншого місця. Можливо, що мене вислідили і до вас може завітати поліція. Це буде для вас велика неприємність.

— Не турбуйтеся, Стефане Борисовичу, ми вас визволимо, поручник Голуб'ятников має там якісь зв'язки. А для мене в цьому нічого небезпечного нема, лише... — не договорила Жанна.

— Лише що? — спитав Бойко.

— Лише, — Жанна рішуче хитнула головою, — шкода вас!.. Слухайте, Муславський! Юріє Семеновичу! — звернулася вона відразу до Муславського й двічі покликала його, бо він захопився розмовою з якоюсь панночкою. — Що в опері в неділю?..

— У неділю?.. Зараз пригадаю. Треба витрусити нафталін з голови! — відгукнувся цілою тирадою Муславський. — Здається, "Князь Ігор".

— У неділю в опері "Винова краля"! — відповіла за нього панночка.

— Ну звичайно "Винова краля", я ж казав, коли не Ігор, то краля! Мені, між іншим, теж в карти не везе, завжди заважають кралі!..

— Це я випадково згадала про оперу. Дуже люблю "Винову кралю"! — заговорила Жанна до Бойка. — Чайковський такий меланхолійний!

— В цій речі він більше божевільний! — відповів Бойко. — Його Герман енергійний до божевілля. Такий тип дуже подобається мені. Він упертий і непохитно йде до мети. Це сильний герой, майже авантюрист. Але він до того ще й романтик.

Вони говорили тепер про оперу, висловлюючи свої погляди, погоджуючись один з одним. Наче бажаючи зробити цим один одному приємність, наче викриваючи цим спільні риси й спільні симпатії, що можуть зблизити їх.

Поручник Голуб'ятников сидів проти них у фотелі під другою стіною й уперто дивився на Жанну. Він роздратовано смикав свої біляві вусики й ні з ким не розмовляв. Його з'їдали ревності, як іржа роз'їдає залізо. Він бачив, що Жанна захопилася Бойком, і відчував, що це не менший суперник за Муславського. Голуб'ятников уже кілька років був закоханий в Жанну, але не знаходив у неї відгуку. Він при кожній нагоді настирливо говорив їй про це, але одержував лише на відповідь звичайне жіноче кокетство й часом неприховане знуцання. Це лише розпалювало його почут-

тя й він задля Жанни зробив би все, що міг. Кожний чоловік, що користувався в Жанні хоч крихтою симпатії, або діставав од неї посмішку, негайно ставав лютим особистим ворогом Голуб'ятнікова. Тепер Голуб'ятніков з ненавистю поглядав на Бойка й дивувався, що могла, мовляв, знайти Жанна цікавого в цьому студенті.

Голуб'ятнікова дратували сумніви. Він мав їхати на фронт і лишив Жанну тут, серед цих студентів. Вони заговорять її й вона забуде про нього. Коли б він міг, він забрав би Жанну з собою або ізлював би її від усіх чоловіків, або раз назавжди розправився б з цими студентами. Але нічого зробити він не може й ревності гризуть його, раптова злість душить і пече, кохання, як міцний спирт, затуманює мозок і він, поручник Голуб'ятніков, офіцер, що може для своєї чести зробити все, безпорадний і безсильний тут коло цієї примхливої дівчини.

— Мені з усіх опер найбільше подобається "Винова краля"! — говорить Жанна. — А вам, Сергію Григоровичу? — втягує вона в розмову Голуб'ятнікова, помітивши, що той сидить зовсім самотньо й, не чекаючи від нього відповіді, продовжує. — В цій опері дуже добре сполучилися дія, цікавий сюжет і прекрасна музика. В інших операх здебільшого з клясичною музикою зв'язаний дуже скучний, млявий сюжет і це засушує їх. Там нема на що дивитись, там можна лише слухати!

— Мені дуже подобається сцена у старій графині! — говорить Бойко. — Мабуть, я вже старію, але вони мені такі зрозумілі! Я починаю думати тоді про трагедію людини, що так рано вмирає і не може прожити хоча б до трьохсот літ!

— Чого захотів! — сміється Жанна. — Ні, ця сценка скучна, мені подобається більше сценка коло Зимової канавки. Знаєте? Коло Ермітажу. Там справжня трагедія. Ваш улюблений герой божеволіє й задля химерних карт кидає прекрасну дівчину. На мою думку, Герман трохи необачний, — сміється знову Жанна, — він би міг це сполучити, але він мені до вподоби.

— Герман не офіцер! — втручається в розмову Голуб'ятніков. — Він пройдисвіт. Офіцер не дозволить собі кинути дівчину на вулиці вночі. Е... Це офіцер, який втратив свою честь!

— Ви б цього не зробили, Сергію Григоровичу, правда? — питає Жанна.

— Ніколи!..

— Значить, ви не герой!.. Герої завжди все роблять інакше, ніж усі інші люди, через це вони й герої!

— Це невірно! Кожна людина герой. Вона завжди робить геройські вчинки. Покохати вас і не мати взаємности — це теж героїство! — жартуючи, відповідає Бойко, помітивши і зрозумівши взаємини між Голуб'ятніковим та Жанною.

— Хоч ви іноді й спостережливі, — відповідає на це Жанна, — але це невірно. Закохатися — це шабльон, а не героїство. Іноді важче не закохатися.

— Ця опера "Винова краля" — дуже хороша, — говорить Голуб'ятников. — Вона завжди викликає в мене жаль за минулим. Які були тоді цікаві люди! Просто шкода до чого все змінилось! Нема тієї гордовитої аристократії, нема тих правил честі. Дуже небагато теперішніх офіцерів можуть похвастати, що вони додержуються старих славних традицій. Раніше слово "офіцер" звучало гордо, а тепер воно звучить, як службовий ранг.

— Ви говорите, як стара графиня, Голуб'ятников! — заперечила Жанна. — Хіба офіцерська уніформа має тепер мало прихильниць серед дівчат? — і Жанна показала рукою на своїх гостей. — І взагалі, хіба в нас не хоробрі офіцери й не славні солдати? Ви тут закисли в тилу, Голуб'ятников, от попадете на передові позиції, ви одразу помолодієте!

— Так, я незабаром від'їжджаю на фронт. Але в мене настрої поганій! Коли знаєш, що тил так мало співчуває фронтові, нема ніякої охоти воювати. Колись жінки, що залишалися в тилу, нестерпуче чекали своїх чоловіків і знайомих, а тепер вони знаходять собі розвагу... — Голуб'ятников зневажливо подивився на Бойка. — Та й багато чоловіків уникають фронту.

Останні слова Голуб'ятникова зачепили Бойка. Голуб'ятников зовсім несвідомо зачепив у нього його болюче місце і Бойко спалахнув, але зараз же стримав себе. Слова ж цього офіцерчика не стосуються до нього, вони лише виявляють не здійснені сподівання цього кола людей. Але Бойко все ж таки не стримався, щоб не шпигнути цього представника ненависної йому армії.

— Мабуть, на це є дуже важливі причини! — сказав Бойко. — Я, наприклад, розглядаю це не як боягузство, а як незадоволення в потребах певного шару суспільства, а також виправдую тим, що ці люди не бачуть в цьому ніякої корисної мети й ніяких корисних наслідків у цьому не знаходять для себе. Чого ж їм іти на фронт?.. Тільки в одному ви праві. Це те, що на фронті б'ються люди, які справді не хтять війни і не хтіли б туди йти, а в тилу здебільшого переховуються люди, що кричать за неї, але ховають власну шкуру всілякими способами!..

— Що ви, Стефане Борисовичу! — несподівано для Бойка заступилася Жанна. — Кожний свідомий громадянин мусить любити свою батьківщину й захищати її від ворога. Коли б усім краще з'ясували це, то було б більше прихильників нашої перемоги! Була б велика ганьба, коли б нас перемогли німці!.. Я особисто дуже задоволена, що Сергій Григорович іде на фронт. Це збільшує мої симпатії до нього.

— Я зовсім не заперечую, — відповів Бойко, — що певній

частині нашого суспільства війна потрібна. Для вас слово батьківщина щось говорить, а для багатьох це слово нічого не говорить, або говорить щось протилежне. Ви ж знаєте, що Росія складається з багатьох націй, як і Австрія. Отже, що до вподоби одній нації, не може бути інтересом другої. Крім того, в суспільстві є різні прошарування. Селянство, наприклад, дуже страждає від війни. Руйнується його господарство, родина. Воно в кепських матеріальних умовах. З якої речі йому бути за війну?..

— Так може говорити лише будь-який німецький... Е... агітатор, а не студент! — відповів трохи розлютований Голуб'ятников. — Але я помітив, що багато студентів завжди висловлюють різні надто вільні думки, і це вважається за оригінальне. Нічого в цьому оригінального нема, є лише шкідливе!

Жанна здивовано дивилася на Бойка. Ця людина, що так їй сподобалась, була проти війни. Хоч він одверто не говорив про це, але це відчувалося в тоні його голосу. Жанна вже мала намір розчаруватись, але збагнула, що Бойко надто серйозний, щоб ним керували легковажні причини.

— Ви, Бойко, теж мусите йти на війну, і Муславський. Хіба можна спокійно вчитися в такі часи? Ви мусили б піти добровольцями! — говорила Жанна, трохи незадоволена з його посмішки. — Голуб'ятников правий, ви б мусили бути прикладом для інших.

— Дякую за таку честь! — іронічно подякував Бойко. — Алеж гадаю, що нам краще не йти!

— Ах, залишімо ці неприємні розмови! — сказала Жанна. — Давайте краще організуємо будь-яку гру! Сергію Григоровичу доведеться ще про це багато говорити й думати на фронті. Я бачу, що ви сперечаєтесь навмисне, Стефане Борисовичу, і, мабуть, насправді іншої думки! Муславський! — звернулася вона до нього. — Організуйте будь-яку веселу гру для всіх, ви ж умієте, бо я бачу, що всі скупають!

— З охотою, любя Євгеніє Михайлівно! Мене недавно навчили одної цікавої гри. Кажуть, що цю гру привезли з Китаю і там у неї грають усі мандарини і сам син неба.

— Це яканебудь екзотична гра? — спитав Льоня Криницький.

— Я думаю, що вона більше еротична, ніж екзотична! — відповів Муславський.

— О, це дуже цікаво! — заговорили заінтриговані панночки.

— Для цієї гри потрібний папір і олівці! — продовжував Муславський. — Євгеніє Михайлівно, потурбуйтеся, будь ласка. Так! Кожний бере по шматочку паперу і відповідає на кілька загальних для всіх запитань, але не читаючи, що написав попередній учасник у грі. Отже, прошу панове!

Муславський дав кілька загальних для всіх запитань і гості, сміючись, стали відповідати на ці запитання. Бойко, відповівши на

перше запитання, написав Жанні цидульку й непомітно передав їй.

"Жанно! Дозвольте й мені тепер так називати Вас. Я бачу, що Вам подобаються військові, а я військовим ніколи, нізащо не буду. Яка прикрість!"

Жанна на це відповіла теж цидулькою.

"Будь ласка. Мені дуже приємно. А коли б я Вас попросила, Ви пішли б? Голуб'ятників дуже марудний!"

Бойко на це відповів.

"Знаючи мої переконання, Ви б ніколи не попросили мене про це. І хоч Ви прекрасні, Жанно, але я відмовив би Вам".

"Стефане Борисовичу, я дуже рада, що познайомилась з Вами, але Вам не вистачає відваги... І Ви зовсім не вмієте говорити компліментів. Ви б мусили сказати. — Так. Задля Вас я зроблю все на світі, і т. д."

Бойко написав ще одну цидульку.

"Коли б я Вас зустрів в іншому місці й Ви вимагали б у мене щось інше... Я заплутався б, як гребінець у Вашому волоссі, і розтанув би під Вашим поглядом, як тане місяць у синяві часу".

Але ця цидулька лишилась без відповіді.

Тим часом гості виготували цілу серію анкет, що були приблизно такі, як ця, але кожна мала свої варіації.

Зап. Як звуть її?..

Від. Жанна.

Зап. Як звуть його?

Від. Муславський, Юрій Семенович.

Зап. Де вони зустрілись?

Від. На горіщі.

Зап. Чому?

Від. Так собі. А між іншим, він негайно від'їжджає на фронт.

Зап. Що вони робили?

Від. Кусались.

Зап. Що сказав він?..

Від. Ах, як приємно!..

Зап. Що сказала вона?..

Від. Не пустуй!..

Зап. Що було потім?..

Від. Він купив їй шовкові панчохи.

Зап. Що сказав двірник?

Від. Ну й публіка!..

Кожний гість прочитував таку анкету, складену колективно, і масні смішки по кутках зустрічали найбільш несподівані та незугарні відповіді.

Під час цього, коли гості були захоплені грою, до Жанни підійшла покоївка й тихо шепнула їй:

— Там прийшов пристав!

Жанна зблідла і подивилась на Бойка. Він, нічого не гадаючи, спокійно щось писав на шматочку паперу.

— Хай почекає! — сказала Жанна.

Вона підійшла до Голуб'ятнікова й відкликала його від гостей.

— Сергію Григоровичу. У мене велика неприємність, — почала вона, — прийшов якийсь пристав і хоче заарештувати одного з моїх гостей. Це таке хамство! Жакливе хамство!.. Зробіть щонебудь. Ви ж військовий! — і вона нагородила Голуб'ятнікова таким привабливим поглядом, що він утонув у ньому, як може втонути пес в ополонці.

— Я зараз усе влаштую! — відповів Голуб'ятніков. — Не турбуйтеся, будь ласка! — і він вийшов до передпокою.

Жанна повернулася до гостей і знову сіла коло Бойка. Бойко помітив, що вона схвильована й допіру вирядила кудись Голуб'ятнікова. Це спочатку здалось йому дивним, а потім хвилювання Жанни непомітно передалось до нього. Раптом він здогадався, що це могли прийти по його душу, але гості Жанни спокійно грали в цю безглузду гру, що лише дозволяла прогаяти час без усяких наслідків. У повітрі не відчувалось ніякого скандалу й ніякого занепокоєння, що бувають у таких випадках, як завітання поліції.

Це вплинуло на Бойка і трохи заспокоїло його, але настирлива думка про поліцію глибоко копирсалась йому під серцем.

— Це прийшли по мене? — тихо запитав Бойко.

І він бачив, як Жанна сильно зблідла. Її очі поширшали й у її погляді, як цирковий актор, зробив свій карколомний стрибок переляк. Жанна наче злякалася цього питання. Вона прихилилась до Бойка і взяла його за руку.

— Ні! Ні!.. Не турбуйтеся!.. Сидіть спокійно, Стефане Борисовичу!.. Вам нічого не загрожує.

Відчувши справжню небезпеку в цих словах Жанни, Бойко разом з цим відчув у своїх руках її теплу долоню й ця долоня так вплинула на нього, що йому байдуже стало до всякої небезпеки, аби теплінь цієї долоні зогривала й надалі його напружені почуття.

Пристав був розчарований, коли до нього в коритар вийшов Голуб'ятніков. Пристав його знав, бо Голуб'ятніков мав справи з жандарським управлінням і поліцією. Пристав увічливо привітався, але Голуб'ятніков не звернув на це уваги.

— Що таке? — запитав він одразу, насунувшись на пристава одними словами свого запитання.

— Ми маємо заарештувати тут одного студента, він...

— Як прізвище? — не дав йому договорити Голуб'ятніков.

— Стефан Бойко!..

— Бойко? А я думав, що другий!..

Голуб'ятніков трохи помовчав. Несподіваний плян спав йому на думку. Цей випадок віддавав йому в руки обох студентів і те-

пер Голуб'ятніков міг розправитися з ними собі до вподоби й він задоволено посміхнувся.

— Тут ще один є!.. Я беру їх обох на себе. Ви тільки налагодьте слідкування. Попались, голубчики!.. Це дуже добре, що ви зайшли. Я про це доповім. Тепер ви можете йти. Не забудьте!.. Хай двоє з ваших весь час слідкують за ними. До побачення!..

Пристав негайно залишив приміщення, а Голуб'ятніков повернувся до кімнати.

— Все гаразд! — відповів він на погляд Жанни.

Плян, що поволі перетравлювався в шлункові його мозку, викликав іронічну посмішку, що злорадно куделилась на кінчиках його вус.

IV

Листи

Лист поручника Сергія Голуб'ятнікова до Євгенії Барк

Північний Ризький фронт

"Шановна Євгеніє Михайлівно!

Уже майже рік, як я з Вами не бачився. Як поживає кіт, що я Вам його подарував?.. Такий же він, як і був худий, чи погладшав і поздоровішав?.. Коли я згадую про кота, я згадую про Вас, і Ви, мабуть, коли дивитесь на нього, або пестите його своєю чарівною ручкою, згадуєте мене. Страшенно люблю котів! Вони нагадують мені своєю електричною шкуркою дотики жіночого коліна. І дуже не люблю кішок, бо вони нагадують мені нігті, що можуть подрятати обличчя. Я прозвав Вас за Вашу холодність до мене «шпротиком». О, коли б я міг прозвати Вас хоч кішкою... Але Ви холодний «шпротик» — рибка, що прохолоджує моє міцне, як коньяк, кохання.

Вибачте за такі гастрономічні порівняння, але я п'ю коньяк і заїдаю шпротами, пишучи цього листа. Я від цього маю подвійну насолоду. Поперше, пишучи листа до Вас, я згадую Вашу постать і Ваше обличчя, а, подруге, наші герої десь знайшли підвал з коньяком і винами. Добрі вина — це така лакоминка в нашому сірому фронтовому житті. Так, життя наше сіре, його не прикрашують такі красуні, як Ви, його не прикрашуєте Ви. Правда, фоерверк німецької канонади — річ чудова. Він спонукає нас до героїчних вчинків, але нема дам, щоб нам плескали. Я знаю, Ви любите героїв. Героїв тут багато, але вони в'януть, нема тих, хто мусів би їх привітати й захопити своєю посмішкою.

Як поживає Ваш папан, шановний професор Барк? Передайте

йому мій привіт.

Жанно, напишіть мені правду, чи не закохалися Ви знов у якогонебудь студента, тоді я кинусь в огонь німецьких кулеметів і покінчу з коханням. Одчайні думки народжуються в моїй голові, мені іноді хочеться зробити героїчний вчинок. Ну, кинутись, наприклад, самому на всі німецькі шанці й порубати всіх, але мене стримують лише колючі дротяні загороди, об них можна подряпати мої чудесні лаковані чоботи. Всі мої приятелі дивуються, що вони досі, як нові, але в цьому нема нічого дивного, я бережу їх. Отже, коли Ви знову закохалися в когонебудь, мені доведеться подряпати їх.

Чорт!.. Ці ординарці — такий безлапий народ! Цей Бойко, Ваш знайомий, хоч і студент, але хам. Я щонебудь придумаю вже для нього. Ви не бійтесь, з них повилітають усі їхні дурацькі ідеї. Ну і що Вам могло подобатись у цих студентів, з них навіть порядних солдатів не зробиш. Муславський уже в шанцах. Доведеться меній Бойка туди спровадити, ніякого толку з нього. Ви писали мені, щоб я турбувався ними. Отже, безпечніше місце для них у шанцах, бо на іншій роботі вони зароблятимуть одні наряди та дорікання.

Не турбуйтеся!.. В шанцах обов'язки дуже прості. Сидять там собі люди і пострілюють у повітря, а, настрілявшись, ідуть у тил відпочивати. Отже, Вашим студентикам нічого не загрожує. Ах, забув сказати Вам, що цей Бойко допіру трохи не перекинув пляшки з коньяком. Поганий з нього вийшов ординарець. Хіба з дезертира може вийти порядний солдат!..

Жанно, Ви для мене богиня війни!.. Я готовий воювати ще десять років і перекалічити всіх німців, лише б Ви, нарешті, дісталися мені в нагороду. Невже поручник Голуб'ятников для Вас не звучить?..

Я ніяк не можу висловити в цьому проклятому листі мого почуття до Вас. Моя бабка колись учила мене писати листи, але її французькі фрази звучать мляво. Чорт візьми!.. Ця далека канонада, що я її чую, пишучи цього листа, змушує мене висловлюватись інакше. Чорт візьми, невже Ви не кохаєте мене?.. Будь я тричі проклятий, коли Ви не станете моєю!.. Хай усі набой німецьких гармат зваляться на мене, коли не буде цього. Я кохаю Вас до чортиків, до багнетної атаки!.. Бачите, як я Вас кохаю?..

Ви посміхнеться, читаючи ці рядки. Скажете, що я несамолюбивий, чудак, що брутальний, як всі військові, але хай чорт візьме мою душу, коли Ви не хочете її. Як Вам розповісти про все?..

От прикрість, — зламався олівець! Я дуже натискую, правда? Треба легше, я знаю. Треба ніжно, тоді буде більше ласкавих слів, що так подобаються дамам. Треба більше компліментів, більше порівнянь, але я не спеціаліст з філології, це я залишаю — Ви

знаєте кому?.. — Йому!..

Він Вам, мабуть, пише листи щодня, але тут уже я нічого не можу зробити. Який жаль, що я не можу перешкодити цьому!.. Коли б я міг, я оточив би будинок, де Ви живете, подвійним колом колючої дротяної загороди і на дах поставив би кілька кулеметів.

На жаль, Ви дуже далеко звідси. Тут я сиджу в напівзруйнованому німецькими гарматами будинку, слухаю далекі вибухи війни і мрію про Вас.

Ми знаходимось близько Риги й обороняємо підступи до Петербургу. Я весь час силкуюся собі уявити, що це я захищаю особисто Вас, і це мене підбадьорує. Чому Ви так рідко й так мало пишете? Невже ж захисники нашої батьківщини Вас так мало цікавлять?

Я обороняю батьківщину й може умру за неї, може німці зараз почнуть обстріл цього містечка, де ми знаходимось, і мене роздушуть ці стіни будинків, а Ви мовчите?..

Хоч би ще раз побачити Вас і почути Ваш голос, Жанно, почути шелест Вашої сукні!.. Які божевільні бажання, правда?.. Так, це бажання терзає мене до божевілля, до одчаю, але мені доведеться лише обмежитись такою сантиментальністю, як поцілувати цього листа й переслати його Вам.

Коли б я міг, я запровадив би в життя нову модну річ, замісто з німецьких шрапнелів. Жінки з цим намистом на шиї мали б вигляд справжніх богинь війни й пам'ятали б краще за чоловіків, що думають про них під час атаки. Жанно, я Вам, мабуть, подарую таке намисто з шрапнелів.

От приблизно все, що я Вам можу написати. Мені дуже прикро, що на папері не розкажеш усього, але й цього досить, щоб Ви зрозуміли, що я почувую.

Жанно, пообіцяйте мені, що Ви нікого не покохаєте! Я вже мрію про те, як ми з Вами в Петербурзі підемо ввечері на Неву, або поїдемо на Стрілку й дивитимемось на захід сонця. Хай надійде швидше ця прекрасна хвилина.

До першої несподіваної кулі, що влучить в моє серце,
Ваш С. Голуб'ятніков".

Поручник Голуб'ятніков прочитав листа, допив зі склянки коньяк і трохи замислився.

В кімнаті, де він сидів, було насмічено і брудно. Брудні, голі стіни були прикрашені лише шаблею та револьвером поручника, що висіли на гвіздку. В кутку кімнати стояло зім'яте залізне ліжко, а на стільцях, що в безладді стояли по кімнаті, були порозкидані різні поручникові речі. Сам поручник сидів за столом коло вікна. Кілька пляшок лежало в кутку під столом і ще недопита пляшка з коньяком стояла перед ним на столі. Шибки у вікні тихо дерен-

чали від недалекої канонади.

Поручник Голуб'ятніков взяв чистий аркуш паперу й почав писати новіго листа. У перервах він пив коньяк і тихо бурмотів собі під ніс.

— Ну, панночко, невже Вам і цього буде замало!..

— Чорт візьми!..

— Я поскручую вашим коханцям голови!..

Зупинявся і знову писав, міцно натискуючи хемічним олівцем на аркушик паперу.

За вікном гомоніли солдати, пирхали коні й торохкотіли вози полкового штабу.

Частина полку вже виступила на передові позиції в шанці. Друга частина готувалася зробити це надвечір і закінчувала свої останні справи.

Коли стемніє, солдати знову підуть у шанці після короткого відпочинку й міситимуть у них грязюку і брудний розталий сніг, мерзнучи від вогкості й ховаючись за бруствером од німецьких куль і набоїв. І коли намішають лемішки з власної крові, грязюки і брудного снігу, ті, що залишаться живі, знову підуть відпочивати в зруйновані будинки містечок або сіл.

Під час таких відпочинків поручник Голуб'ятніков згадував своїх знайомих і між пияцтвом та службовими справами писав довгі листи. Він робив це з насолодою, черпаючи надхнення з пляшки вина або коньяку.

Тепер він писав листа своєму приятелеві, що вчився з ним колись у кадетському корпусі, й лише тепер згадав про нього, бажаючи втягнути його у свій роман, як випадкового агента для доручень.

Лист поручника Голуб'ятнікова до приятеля

Північний Ризький фронт

"Вовко!

Здоров, друже!.. Чи пізнаєш руку?.. Рука та сама, що стискала колись твою. Пишу тобі з передових позицій і заздрю. Ти там у Петербурзі, мабуть, розважаєшся собі, старий джигуне, а ми тут кров проливаємо.

У мене до тебе прохання. Ти завжди був пролазливий і крутився в усіх порядних колах нашої батьківщини. Чи не зустрівач ти серед них професора Барка, а особливо його дочку. Пригадай, поміркуй, переглянь усіх своїх знайомих і напевне знайдеш! А коли ні, то зв'яжись. Зв'яжись обов'язково! Зроби це для мене і я тобі буду вдячний до могили. А головне — це тобі самому буде приємно.

Правда, твоєї конкуренції я не боюся, бо в тебе фізія безпар-

донна, ти сам знаєш яка, не ображайся! У всякому разі обличчя твоє не викликає в мене ніяких сумнівів. Отже, доручаю тобі дуже важливу справу!..

Познайомся з дочкою професора Барка. Звуть її Євгенія Михайлівна, а коли зазнайомишся ближче, називатимеш просто Жанною, так звать її в родині.

Слухай, Вовко!.. Я певен, що ти відразу закохаєшся по самі вуха. Бабуля вона прекрасна. Має дуже багато всього, що треба мати кожній порядній жінці. Стан у неї, як у благородного мерина, але ще дика, не об'їжджена. Ну, та ти сам побачиш, ти ж розумієш на конях.

Оце допіру я написав їй листа. Нагорнув такого, що аж жах бере! Набрехав їй про різне почуття: кохання, пристрасть, смерть тощо. Ви моя голубка, богиня, без вас не можу я жити, страждаю, аж до різачки в животі, хочу бачити, повернусь з фронту — поженимось! А також ще безліч усякої сантиментальної нісенітниці. Хай читає!..

Треба сказати, що ця дубельтівка здорово закохана в мене. Просто жити без мене не може, засипає мене листами. Хоче навіть приїхати до мене на фронт. От сміховина!.. Поцілунки в шанцях під музику німецьких куль та набоїв!.. Правда, оригінально?..

Вона любить різних героїв, а особливо тих, що вміють добре брехати про різні геройства. Написав я їй, що взяв у полон три німецькі гармати й кількох німців, хай дивується.

А я до неї ставлюсь з холодком. Щоб закохатися в неї, так ні, а так попустувати — це діло підходяще. Матеріал вона здорово цінний і теплий, шкода, коли попаде в чужі руки. От чому я й турбуюсь.

Була рік тому у мене з нею смішна історія. Закохалися в неї двоє студентів, ти їх не знаєш. Мають красивеньке обличчя й белькочуть, що з книжок повичитували. Це їй подобається. Бачу, що тут маленький флірт завівся, ну я і придумав їм штучку. До речі виявилось, що обидва вони всякі дурниці про наряд верзуть серед своїх знайомих, — соціялісти, народні вожді, кхе!

Одного таки справді викинули з Інституту, а другому я допоміг вискочити. І прямо на фронт голубчиків!.. Тепер обидва в моєму полку. Один в шанцях, а другий ординарцем при мені. Ти посміхаєшся?.. Ти розумієш, що це значить? Я зроблю з них ліверну ковбасу!

Таким чином, навіть не знаючи кому з них більше симпатизує Жанна, я позбавився обох суперників, моментально обеззброївши їх.

Так, друже Вово, жінки бувають іноді дуже небезпечні. Можна встрянути в таку історію, що з неї вже не виберешся. Бідні студентки!..

Дівчина вона сильно хороша й, мабуть, коло неї тепер знову крутяться хижакі з нашого брата, але всіх на фронт не спровадиш. Отут і собака.

Ти обов'язково познайомся з нею й розвідай, хто коло неї крутиться тепер. Жалко буде, як попаде в чужі руки, я сам на неї зуб маю.

Повідом докладно мене про все й, коли справді щось є, я їй такого листа напишу, що вона пожалкує. Вона ж закохана в мене до чортиків й це їй буде здорово неприємно.

Не спробуй тільки сам залицятись, все одно з твоєю марякою нічого не вийде. Хороший ти хлопець, Вово, але не вдався! Пиши, як живеш!

Твій С. Голуб'ятніков".

Поручник Голуб'ятніков запакував листи в конверти, написав адреси й пішов до другої кімнати покликати Бойка.

До нього підійшов солдат в обдрипаній шинелі з сірою папахою на голові. На його обличчі, що заросло чорною бородою, розумно поблискували очі, що свідчили за інтелігентність солдата. Солдат надійшов цілком вільно й у ньому не було видно солдатської муштри, рабського страху перед начальством.

— Як ви стоїте? — сказав поручник.

Бойко став струнко.

— Передайте ці листи на пошту й візьміть розписку!..

Солдат узяв листи й повернувся, щоб іти геть.

— Стійте! — сказав поручник. — Повторіть наказа!..

— Однести на пошту листи і взяти розписку!..

— Так! Пора вже навчитись! Ідіть!..

Солдат спокійно повернувся, наче не надаючи ніякого значення словам поручника, й вийшов з кімнати. Ця спокійність роздратовала поручника Голуб'ятнікова вкрай.

Поручник сам хотів роздратовати своїми причіпками солдата, але солдат поведився зовсім спокійно, наче мав сильну волю, щоб стримувати себе. Поручник відчував, що солдат грає з ним. Поручник бачив, що солдат ставиться до нього без усякої поваги, але спокійно вислуховує всі прикrostі й виконує всі доручення. Викликати в нього одверте обурення й завдяки цьому розправитися з ним за всіма військовими законами поручникові ніяк не вдавалося.

— Ну, почекай, я з тобою ще поквітаюсь! — роздратовано зашипів поручник і став одягати свою уніформу.

На фронті

Події минулої зими розгорнулися для Бойка і Муславського з швидкістю пружини, що вискочила з загальної системи машинерії. Минула весна, літо, осінь, вже кінчалась нова зима й у цьому бігові часу та подій обидва студенти відчували себе, як приголомшені. Їх закрутило в несподіваних випадках, як закручуються вершки в морожениці. Ще й тепер коли вони обидва вже ввійшли в будні війни, їм це здавалось несподіваним і безглуздим.

Поручник Голуб'ятніков виконав свій плян блискуче. Його ревності були, як міцна сітка. Він накинув її на голови студентів, зав'язав міцним вузлом і тепер вони безпорадно борсалися в ній.

Коли поручник узяв справу Бойка в свої руки і пришпилів до неї, як колекціонери пришпилюють метеликів, Муславського, — їхня доля була вирішена. Муславського негайно викинули з університету й ніякі хитрощі Бойка в його боротьбі з поліцією не допомагали. Їх виволювали з сховищ, як риб з акваріума. Нарешті, їм заявили, що з ними розправляться, як з дезертирами. Це вже був кінець.

Тоді на кін виступив поручник Голуб'ятніков і, діючи, як приятель Жанни Барк, заходився рятувати обох студентів. Він це робив, мовляв, лише з приязні до Жанни, і обидва студенти мусили бути йому лише вдячні. Ні Жанна, ні вони не здогадувалися про хитру гру Голуб'ятнікова. Їм навіть не могло спасти на думку, щоб у людині міг зародитися такий божевільний плян лише через якісь ревності.

Через клопоти Жанни і Голуб'ятнікова, їм простили їхні провини й вони обидва потрапили простими солдатами в полк поручника. Все це робилося так швидко й у таких обставинах, що студенти навіть не стямились, як потрапили на фронт коло Риги і як їх уже закрутило тут у військовому оточенні, у відступах, наступках, боях та переходах.

Голуб'ятніков довгий час був для них несподіваною допомогою, що прийшла з рук Жанни. Лише згодом, відчувши справжнє ставлення до себе Голуб'ятнікова, вони зрозуміли, що стали жертвою його примхи.

Бойко, орієнтувавшись у воєнних обставинах, врешті не дуже шкодував, що його погляди на війну були зламані цими подіями. Потрапивши в гущу солдатів, він зрозумів, що тут з успіхом можна продовжувати почату роботу. У Києві йому заваджали працювати городовики та філери, і все, що він міг робити, — це ховатись від них. Тут же йому треба було лише стерегтися офіцерів та унтерів. На фронті, в цій військовій каші було навіть легше пускати в солдатські маси отруйні думки та гасла. Вони знаходили підго-

товлений ґрунт. Люди тут мали багато вільного часу й могли думати навіть про такі речі, що їх раніше вони б жахались.

Муславський обурений, що його так нахабно спровадили на фронт, став щирим однодумцем Бойка і найближчим його приятелем. Фронт і повсякчасна небезпека зблизила їх і, коли їх роз'єднували воєнні події, вони дуже турбувалися долею один одного. Вони часто зустрічались у шанцях, сидючи в них по кілька днів, на відпочинках у тилу, і часто ходили разом в небезпечні військові операції. Їх спочатку дивувало, що їх разом посилають у найнебезпечніші місця, але згодом вони зрозуміли, що це витівки Голуб'ятнікова.

Між цими трьома чоловіками зав'язався міцний роман, що в ньому ненависть і непохитна дружба були провідними ролями. Ненависть, що її могла розв'язати смерть і дружба, що могла кінчитись трагічно.

Муславський був у ролі простого піхотного стрільця, а Бойкові іноді, з примхи Голуб'ятнікова, доводилось виконувати й ролю ординарця при ньому. Голуб'ятніков тоді особливо знущався з нього, гадаючи, що викличе цим обурення Бойка і примусить його порушити військову дисципліну. Бойко здогадувався про ці наміри Голуб'ятнікова й тримався холодно, закликаючи на допомогу всю свою волю.

Весь полк поручника Голуб'ятнікова одної з неділь повернувся з шанців у тил на відпочинок. Був соняшний теплий день, що ними закінчується зима й починається весна, а також закінчується Київський контрактний ярмарок.

Сніг розтанув і тоненьким брудним, жовтим шаром розповзався під ногами, змішуючись з рідкою глиною й нагадуючи екскременти хворої дитини. Чоботи солдатів в'язли в снігу й розрідженій землі, вода розмочувала підошви й мокрі онучі жабам кумкали під змерзлою ногою. Було важко витягати ноги з цієї грязюки, що засмоктувала, як засмоктують болота Бразилії.

Неймовірно брудні й втомлені люди, згинаючись під тягарем рушниць, витягаючи ноги з рідкої грязюки й обляпуючи нею своїх сусідів, нарешті, ввійшли до містечка. Тут було ще гірше, ніж у полі. На вулицях топилась вози й коні. Коней одпрягали від возів і люди на руках виносили вози на сухе місце. Містечко було німецького вигляду. Гострі червоні покрівлі підносилися над біленькими будиночками. Воно було колось чистеньке й гарне. Але тепер це була лише тінь його, вірніше, кістяк. Це все одно, що порівняти гарного живого коня з тими кістяками ребер та суглобів, що їх можна іноді зустріти в полі. Воно було роздерте й пошматоване.

Солдати окремими відділами розташовувались у будинках, де ще більш-менш були цілі стіни й стеля. Про вікна нічого було й

думати. Важко навіть було повірити, що вони колинебудь існували.

— Готель "Франсуа"! — сказав Муславський, запрошуючи солдатів у діру в будинкові, що був гірший за всяку стайню. — До ваших послуг гаряча й холодна вода, сніданки й обіди!

На ці слова посміхнувся один Бойко, інші солдати з байдужими і стомленими обличчями пролазили в діру, і коло стінок скидали з себе амуніцію. Лайки й дорікання хлюпотіли в повітрі, як хлюпоче розвішана на вірьовках білизна.

Солдати поволі розташовувались у напівзруйнованому приміщенні. З решток підлоги, з решток вікон і паркану вони розпалили посеред приміщення багаття й, коли вогонь став весело потріскувати, наповнюючи приміщення теплотою й димом, солдати повеселішали. Вони поскидали шинелі й чоботи й тепер старанно сушили на вогні онучі. Смердюча пара від них наповнила повітря, але вони не помічали її й раділи, як діти, відчуючи теплоту й суху онучу на стомленій нозі.

Незабаром декілька з них принесли обід для всіх і заварили чай. Тепер усі почували себе добре, забувши про важкий перехід і втому. Вони сиділи коло багаття, сьорбаючи суп і дивлячись на знайомі бородаті й брудні обличчя один одного.

— Суп то хороший, а от спать будьот пагано! — жадібно, ковтаючи юшку, зауважує жвавий у рухах солдат, дивлячись дитячими, світлими очима на товаришів.

— За це, Сльозкін, ти вже мусиш подбати! У тебе ж кум на кухні працює. А ще краще, коли стемніє, пограбуємо трохи вози з сіном! — безтурботно відповідає солдат, що прізвище його Торока, а сам він воєнізований селянин.

Вони всі такі подібні один до одного, наче всі з одного села й від одного батька. Росіянин Сльозкін і українець Торока, наче два чоловіки однієї жінки. Вони обидва однаково брудні й негарні. Їхні жінки нічого не втратили б, коли б помінялись ними.

— Зеленко! — кричить Сльозкін, побачивши в дірі будинку солдата, що входив до приміщення. — Я тібе супу спрятал, а міне пісьмо есть?..

— Є, є! — відповідає Зеленко, що ходив по листи. — Муславському є лист, Тороці, Карабьонкову й ще кільком... Одержуйте! Обід мені залишили?..

— Іди сюди, ось твій обід! — кличе його Торока.

Поштар з своєї охоти, Зеленко скидає шинелю й сідає до гуртка обідати.

О, солдатський обід!.. Обід, що швидше походить від слова обідити, а не їсти. Тисячі людей зобігаються тим, що епікурейську, божественну розвагу насичення доведено до звирячої потреби живлення. Роздратованим звірем гарчать у клітці шлунку

кишки. Вони ненажерливо всмоктують страву, муркотять, як тигр, що відчуває в лабетах здобич, і всю постать людини обертають у конвеєр, у дробліку суперфосфатного заводу. Жадібно напхати шлунок, забити пельку тигрові, що гарчить і дряпає кігтями й тим заспокоїти його, в цьому полягає вся справа. Людина нагадує тоді наглядача звіринця, що мусить нагодувати сотню левів, верблю-дів і гієн, які нетерпляче ламають ґрати кліток.

Але ось звір потроху заспокоївся. В казанках залишилися обгризані маслаки і брудне сало, що застигло на стінках. Обід скінчено. Тепер можна запалити цигарку і, втягнувши в легені гір-кий дим, знову повернутися до людського стану. О, солдатський обід!..

Солдати по обіді старанно перечитували листи. Це була рад-ість, що її приносив сучасний голуб у вигляді пошти. Муславський одержав сьогодні великого листа й довго читав його. Бойко самотньо сидів осторонь, палив цигарку й терпляче чекав новини. Він був заздальгідь певен, що в Тороки в господарстві народилося традиційне дванадцятье поросля, у Сльозкіна знайшлася дитина від тестя, а в Зеленка здохла остання корова і його жінка цього літа піде сапати чужий город. Що ж цікавого може бути в Муславського? Лист од Жанни! Безперечно лист од Жанни з довгими описами природи й останнього концерту, а також може з останньою Петроградською, столичною новоною.

Але раптом виявляється, що Бойко помилився. Муславський дає йому невеличку фотографічну картку.

— Що це? — питає Бойко.

І не одержавши відповіді, він сам розглядає картку. У нього на обличчі розгубленість і здивування.

На нього з картки дивиться трьохлітня чудова дівчина своїми невеликими очима, що їх можна назвати янгольськими. Але це невірні люди створили янгольські очі з очей своїх дітей, значить, очі дитини не мають ніякого порівняння. Можна лише сказати так: ранок був свіжий і світлий, як очі дитини, сказати ж навпаки було б вульгарно.

Маленька білява дівчина в світлій сукні, з чубчиком, що пере-в'язаний стрічкою, як у команча, посміхаючись, дивилась з картки на Бойка. Це було ніжне, ласкаве створіння, маленька людина, що задля неї варто б було перевернути й переробити світ.

Ця дівчинка була така ніжна й чиста, у порівнянні з тим, що оточувало Бойка, це був такий контраст з цими брудними стінами і грубими бородатими обличчями, що Бойко несамохіть задивився на неї.

— Хто це? — нарешті, спитав він.

— Це моя дочка! — відповів Муславський і подивився кудись убік.

— Твоя дочка? — не ймучи віри, поспитав вдруге Бойко.

Це була неймовірна новина. Муславський, що його Бойко завжди вважав за нежонатого, мав дочку. Безліч думок промайнуло в голові Бойка.

Муславський має дочку й, очевидно, має дружину. Це неймовірно! Чому ж він захоплювався це? Чому він про це ніколи й нічого не говорив? І лише тепер, тут на фронті Бойко довідується про це. Бойко уважно подивився на Муславського, але той уникнув його погляду.

— Як її звуть? — спитав Бойко.

— Іра!..

— Дивно, що я тепер лише довідаюся од тебе, що ти одружений! — говорив Бойко, передаючи Муславському картку. — У тебе прекрасна донька й я починаю відчувати перед тобою й перед нею жахливу провину. Як же так?.. Через мене ти потрапив сюди на фронт і ще залишив удома дочку. Я злочинець перед тобою!.. Я собі не прощу цього ніколи. Що ж це таке, Юрію?

— Ну теж скажеш! При чому ти тут? Навпаки, це я винен, що тебе так швидко піймали. Це ж я тебе запросив до Жанни. Але смішно буде, коли ти будеш обвинувачувати себе, а я себе. Просто так вийшло, не з нашого бажання!..

Обидва замовкли. Це було вірно, але в кожного з них ще лишилось неприємне почуття провини один перед одним. Бойко ще ніяк не міг примиритися з думкою, що Муславський одружений. Веселой вдачі студент Муславський, що був навіть не від того, щоб пофліртувати з будь-якою знайомою панночкою, тепер розкривав перед ним своє обличчя, що було багато серйозніше й тепер навіть трохи трагічне.

— А чого ж ти ходив до Жанни? — спитав Бойко. — Але може це запитання недоречно...

— Ні! Чого?.. Я викладав Жанні історію! — посміхнувся Муславський. — Історію в веселих оповіданнях про королів і героїв. Ти ж знаєш, що вона дуже любить романтику, що її в історії дуже багато. А мені потрібні були гроші. Хіба не все одно кому викладати: шмаркатуму гімназисту чи примхливій панночці?..

— Значить, щодо тебе, то Голуб'ятников помилився? — посміхнувся Бойко.

— А щодо тебе він не помилився? — в тон йому спитав Муславський.

— Не зовсім! — одверто відповів Бойко. — Я б залицявся до Жанни, в неї є хороша основа!..

— Це вірно! — погодився Муславський.

— А, як же тепер твоя дружина й дочка? З чого ж вони житимуть?

— Про це нема чого турбуватись, — відповів Муславський, —

дружина служить в Управлінні Залізниць, і в неї, мабуть, уже є другий чоловік. Дочку вона любить. Мені ж лишається життя, широкий і смішний світ та кохання до Іри. Для неї всі мої найкращі почуття. Для мене це вісь, навколо якої я можу крутитися, як земля.

— Що ж у тебе з дружиною?

— Нема нічого! Я жив з нею біля двох років. Але, нарешті, ми розійшлися. Ми не сварились, ні! Ми й досі лишилися приятелями. Ось вона навіть пише мені про Ірочку! Вся справа в тому, що мені скучно. Розумієш, скучно!.. Щоб я не робив, щоб не думав, мені скучно. Це в мене якась хвороба. Я ніде, ні в чому не бачу ніякої мети. Все, що я можу робити з деякою охотою, це рухатись. Рухатись з місця на місце, від одної речі до другої. Тому й перебування тут на фронті для мене не трагедія. Це один з виглядів руху. Осісти на одному місці, бути врешті може професором, нудно жити, нудно працювати, — це ж скука!..

— Так ти ж — фантазьор! — сказав Бойко.

— Може й фантазьор, — погодився Муславський.

— Смішний ти хлопець, Юрію!..

— Іро, Іро, — промовив Муславський, дивлячись на портрет своєї дочки. — Прекрасна ти дівчинка, а виростеш, станеш така ж нецікава, як і ми!..

Бойко був сильно вражений. Муславський тепер відкрився перед ним зовсім у новому освітленні. Це був фантазьор, мрійник, що задля своєї фантазії, не жалів навіть те найцінніше, що мав. Муславський робив так, як відважний шукач золота, що залишив удома свій скарб і пішов знову в світ лише задля самого процесу шукання. Він цим ставав дорожчий Бойкові, як людина, що звільнилася від ув'язнення рабських рамок оточення, як людина, що сама підійняла бунт проти буденності.

Муславського не треба було агітувати. Він сам відгукався на кожне слово, що несло руїну звичним формам. Він і сам зі своєї ініціативи виявляв активність, що її наслідком могла бути лише розворушена свідомість його менших товаришів, серед яких він жив.

Муславський і Бойко несли з собою заразу мислення. Люди, що здибались і жили з ними, заражались їхніми фантазіями. А коли будь-який солдат, що був приголомшений дисципліною, а раніше скаженою працею і безобрійним життям, починав думати, в його мозкові, як у заіржавілій машині, із скрипом, починали спалахувати іскри, що від них могла зайнятися пожежею вся голова.

По обіді солдати лежали на своїх шинелях, відпочиваючи й покуруючи. Поволі зав'язувалась розмова, що була єдиною найкращою розвагою цих людей, яким уже набридло все на світі й

які вже давно втратили навіть ціну свого життя.

— Хто ти такий, Тороко? — спитав Бойко, лежучи на шинелі й підперши рукою голову. — У тебе таке дивне прізвище, ти не вірмен часом?..

— Який ще він вірмен? — відповів за нього Сльозкін, — він хахол!..

— Я тобі дам хахол! — ображається Торока. — Лапоть ти осиковий!.. Я козак!..

— Який же ти козак? — втрутився в розмову Муславський. — Козаки всі на конях, а ти ж піхтура! Ти вірмен або камчадал...

Таке яскраве заперечення, що він козак, збивало Тороку з пантелику.

— Хай буде по-вашому хахол, — нарешті відповідав він, — а по-нашому я козак-українець!..

— Значить, у вас на Україні козаки пішки ходять?.. — сміється Сльозкін. — Ну й козаки!..

— Зате у нас пани на конях їздять! — відповідає Торока. — На баских конях, як огонь!..

— А що, коли б цих панів переслали поштою до Сльозкіна! — говорить Муславський. — Ото сміху було б!..

— У нас своїх є багато! Цього дерма ми б вам з приплатою переслали! — обурюється Сльозкін. — Наше благородіє і ваше благородіє! Онде сьогодні Голуб'ятніков уже бив морду Карабьонкову. Мать його в золотий зуб!.. Хіба йому не все одно кого бити!..

— Підстрелити гада! — говорить Зеленко. — Отак, коли буде йти десь у зручному місці, пустити б йому кулю в спину...

— Це ерунда! — говорить Бойко. — На його місці друга зараза буде, ще гірша. Треба всіх одразу...

Далі розмова переходить на те, що б зробити з офіцерами й панами. Розмова довга й гостра. Але вона вже знайома Бойкові. Тут серед цих солдатів уже багато працювати не треба. Вони вже почали думати. Треба серед інших теж. Бойко не хапається, він певен, він навіть знає, що скрізь по всьому фронті є багато людей, що розмовляють, як ці. Прийде час і всі ці розмови оформляться в рух, в силу, що продіравить кулями китайські мури Москви й палаци Петрограду. Тоді він, Муславський, Торока й Зеленко збудують свою державу — Україну. В ній не будуть бити морду солдатам і шанувати царів.

На Україні можна буде зробити зовсім відмінний устрій, ніж в інших республіках. Тут національний рух завжди має революційний ґрунт. Завжди повставали проти панів, а те, що ці пани були й є росіяни й поляки, то в цьому вже винна історія. З України можна буде зробити зовсім одмінну державу. Вона може бути вільніша за Америку. В ній не буде капіталістів і визиску, в ній не буде московських шинків з традиційними циганами.

Бойко поволі замріявся. Розмова його товаришів, наче крізь стіну, заходила до його свідомости. Він не чув навіть окремих слів її тепер, він лише відчував її ритм.

Нарешті, його думки без усякого зв'язку перейшли на згадку про Жанну. Йому було чомусь приємно, що Муславський не закоханий в неї. Це може тому, що він не хотів, щоб Муславський був його суперник. Це було б справді прикро, коли б найкращий друг був суперник у такій буденній речі, як прагнення до жінки.

Бойко листувався з Жанною. Він знав, що вона переїхала з батьком до Петрограду. Тепер він часто з приємністю згадував свої зустрічі з нею в Києві. Після того вечора в Жанни, де він познайомився з Голуб'ятниковим і що мав такий вплив на дальшу його долю, Бойко ще кілька разів зустрічався з нею, поки не потрапив на фронт.

Бойко згадував, як він з Жанною ходив гуляти Хрещатиком, як він з нею ходив на Володимирську гірку дивитися на криголам на Дніпрі. Він може це відновити у своїй уяві до дрібниць.

Далеко внизу під горою він бачить широку ріку, що вже починає заливати Труханів острів. Великі білі й жовті крижини урочисто пливуть до мостів. Вони налізають одна на одну, ламаються й живими тварюками ниряють у темну воду.

Він стоїть з Жанною на гірці, спершись на залізну горожу, й вони захоплено дивляться на весняну стихію, на бунтівничу ріку, що зухвало ламає лід і жене його на бики мостів. Холодний поривчастий вітер шпурляє пальтом і спідницею Жанни, а вона сміється, захищаючись від нього.

Не зважаючи на всю різницю поглядів їх обох, Бойкові щось сильно подобається в цієї дівчини. В неї є своєрідність, що відрізняє її від інших, в неї є особлива оригінальність, що вабить до себе.

— Дивіться, Стефане Борисовичу, — говорить Жанна, — ця крига нагадує мені натовп. Він пробив собі хід і тепер ніщо не стримає його!..

— Вона більше нагадує мені дельфінів! — відповідає Бойко, навмисне даючи інше порівняння, бо він відчуває, що зараз знову в них почнеться суперечка, а йому зовсім не хочеться сперечатися з нею. — Крижані дельфіни! — повторює він.

Жанна дивиться йому в обличчя й посміхається. Йому стає від цієї посмішки тепло-тепло.

Бойко непомітно для себе засинає.

— Рядовий 134-ої, Бойко, у вас? — раптом у двері будинку лунає голосне запитання, яке припиняє розмови солдатів і сон Бойка.

— Є! А чого тобі? — підводиться напівсонний Бойко.

— Його кличе до себе поручник Голуб'ятников! — відповідає

солдат.

— А, Стервятників! — жартує Зеленко.

— Зараз іду! — говорить Бойко.

Він підводиться, одягає шинелю, кашкета, пояс. Його так несподівано відірвали від приемного сну, що він ще не може зрозуміти, чи спить це він, чи це вже справді. Він мовчки одягається і мовчки виходить з будинку. Його випроваджує Муславський запитливим і трохи стурбованим поглядом.

У Голуб'ятнікова Бойко відразу стає свідком неприємної його експансивності.

— Як ти коня підкував! — кричить Голуб'ятников зблідлому машталірові. — Хіба так кують?.. Я тобі покажу, як кувати, собача твоя морда!..

І Голуб'ятников, весь зелений від люті, розмахується рукою, щоб ударити машталіра, який нагадує соляний сталактит. Але, помітивши Бойка, він стримує себе.

— Ідіть! — говорить він машталірові.

Машталір, похитуючись від хвилювання, виходить і Голуб'ятников переносить свою увагу на Бойка. Він деякий час мовчить і Бойко бачить, як він стискає кулаки, щоб стримати свою лють або щоб настроїтись на нову зливу лайок.

— Ви мені потрібні, Стефане Борисовичу! — несподівано лагідно та ввічливо говорить Голуб'ятников. — Я хочу з вами поговорити!..

Бойка дивує цей неймовірний тон, але йому зовсім він не до вподоби. Він не хоче говорити з цим вихованцем кадетського корпусу, як з людиною.

— Чим можу служити, ваше високоблагородіє? — запитує Бойко шабльоновою військовою фразою, стаючи струнко.

— О, залиште це! — говорить Голуб'ятников. — Ми ж з вами люди виховані, люди одного кола, звертайтеся до мене, як раніше робили це, як у Києві. Скажіть, вам, мабуть, уже здорово набридло тут на фронті? Правда?..

Бойко мовчить. І ця мовчанка говорить краще за всякі слова.

— Листуетесь з кимнебудь?.. Скажіть, Євгенія Михайлівна пише вам?..

— Пише й досить багато! — ніби вихваляючись, відповідає Бойко...

— От що, Бойко! — одразу змінює свій тон Голуб'ятников. — Ви б поменше розмовляли з солдатами! Я цього довго терпіти не буду!.. Ви в армії, а не серед зброду злочинців!.. Ви знаєте, що за бунтування солдатів — розстріл? — Щоб цього більше не було!..

"Звідки він може знати? — думає Бойко, поки говорить Голуб'ятников. — Невже серед солдатів є такі паскуди, що доносять?" Але цю думку він відкидає, розуміючи, що в

Голуб'ятнікова лише запідозріння, бо солдати останнім часом поводяться вже досить вільно.

— Це наклеп, ваше високоблагородіє! — відповідає Бойко. — Навіщо мені агітувати солдатів?.. Їм самим очевидно набридло воювати!..

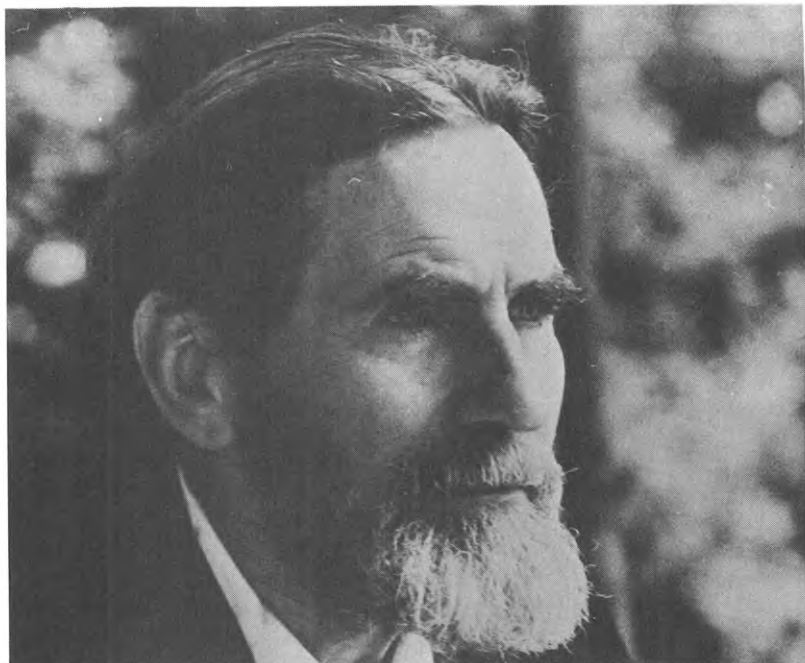
— Знаю я ваші штучки!.. Попадеться ви мені, я з вами панькатись не буду!.. А тепер, одвезіть цього пакета до штабу!..

— Слухаюсь, ваше високоблагородіє! — з непомітною іронією відповідає Бойко. — Одвезти пакета до штабу!..

Продовження буде

ВАСИЛЬ БАРКА

ПЕРШИЙ ЛАВРЕАТ ЛІТЕРАТУРНОЇ НАГОРОДИ
ФУНДАЦІЇ ОМЕЛЯНА І ТЕТЯНИ АНТОНОВИЧІВ

На своїй нараді 4 січня 1982 року в Нью-Йорку Жюрі літературних нагород Фондації Омеляна і Тетяни Антоновичів у складі: Григорій Грабович, Богдан Рубчак і Юрій Шевельов (голова), розглянувши літературні твори, надіслані на розгляд, а також інші видання 1981 року, відомі членам Жюрі, ухвалило надати нагороду за 1981 рік Василеві Барці за його строфічний роман *Свідок для сонця шестикрилий*.

ВИСТУП ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА НА АКТІ ВРУЧЕННЯ
ЛІТЕРАТУРНОЇ НАГОРОДИ ФУНДАЦІЇ ОМЕЛЯНА
І ТЕТЯНИ АНТОНОВИЧІВ ВАСИЛЕВІ БАРЦІ
В НЬЮ-ЙОРКУ 13 ЛЮТОГО 1982 РОКУ

Письменник працює на самоті. На самоті йому відкривається небо, до якого веде драбина Якова. І на самоті він провадить боротьбу з янголом Господнім. Та ось твір написаний. І виданий. І раптом письменник бачить себе в суді і на базарі. Торгують його твором, хвалять і гудять. Часом гудять так, — щоб ужити Барчиного виразу, — що аж "пінять ікла". Але ніхто не перебуває в середині твору так, як перебував автор. Всі приходять ззовні. А найтяжче може перенести не тих, хто хвалить (не завжди за те, за що треба хвалити) і хто гудить, а тих хто осторонь, хто байдужими очима подивиться на одну чи другу сторінку і скаже — ет, ще задрюкований папір!

Я хочу поділитися з вами деякими першими враженнями. Те, що я скажу, це не літературна критика. Барчин твір настільки великий розміром і настільки складний будовою, що тих кількох місяців, які я міг провести з ним, не вистачає на ґрунтовну, солідну критику. Отже, тільки враження які можуть бути слушні і можуть бути хибні. І які, звичайно, не претендують ні на яку повність.

Наша поезія на всіх землях переважно наслідувальна. Найпоширеніший тип наслідування, який має найбільший успіх у читача, це власне тип, який іде від російських поетів — Блока, Єсеніна via Сосюра. І хоч би яким талантом представники цього напряму були обдаровані, скільки б вони не присягалися, що люблять Україну, і не закликали б "любіть Україну", — це все таки поезія епігонська. Копії "солодких руських поетес".

Менша група змінила зразки і йде за американськими поетами. Але теж здебільшого з малою дозою самостійности. Десь є ще послідовники войовничого романтизму. Вони кличуть нас до боротьби, вони дуже патріотичні, і про них мимоволі згадуються слова того ж таки Тичини: "не робіть, не робіть ви романтики з червоної крові братів".

Твір Барки вразив мене тим, що він не належить ні до котрої з цих груп. Він сам у собі. Він самостійний. Він незвичайний.

Ця незвичайність починається з технічних деталей. Словник Барки вражає своїм багатством. Є у нього чимало слів, яких я ніколи не бачив у поетичних творах. Але не тільки готові слова ввійшли в поезію Барки, ввійшло власне оновлення слів, ввійшла своєрідна гра словами. Гра не в сенсі жарту, а в сенсі мистецтва, бо мистецтво з певного погляду є — серед іншого — і завжди

було і буде — гра. Хоч і змістовна, але гра.

Ось приклади — тільки з двох строф (937, 938) — власних Барчиних слів (а їх є повно в кожній строфі): "каменяний" (замість — "камінний", так як "мідяний"); роботу "взначать" — замість — "позначать"; "блакитнявість", "раб книжков'я", — Барчин варіант на тему яку Тичина, вже цитований, характеризував — "перебивають копії солодких руських поетес", — "миска з дрібизною", "кущину густа", "бризь міzkова". Все це Барчині слова, і всі ми ці слова розуміємо, бо вони зроблені поетом так, як могла б збудувати сама мова. Тільки мова їх ще не зробила, а поет зробив.

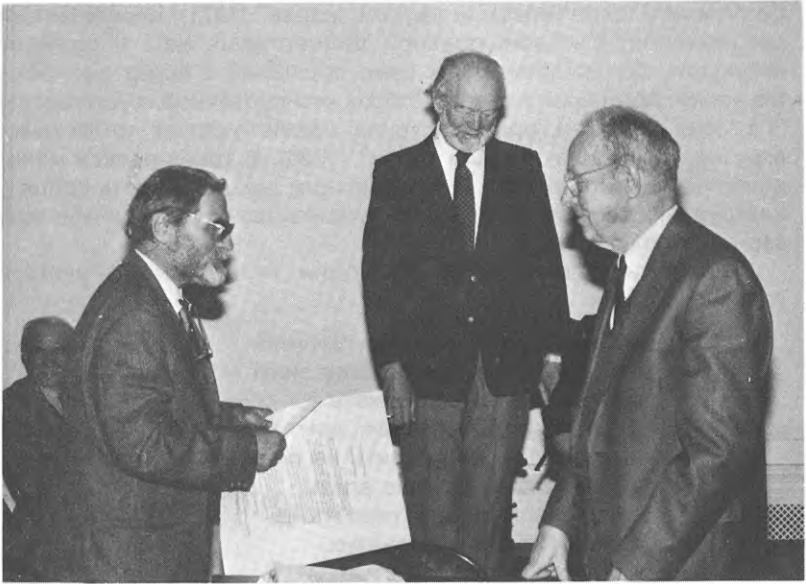
Синтакса Барки це — знову — його власна синтакса. Наведу тільки один маленький приклад. Раз-у-раз він уживає наказового способу в значенні дійсного. "По дошці рівній числення млинками / зсипай до павутинок нелукавих". Мова йде про креслення, про архітектурні пляни, але не те, що Барка закликає когось "зсипати", а власне про те що це "зсипання" діється, що воно відбувається.

Барка чує свої строфи і хоче, щоб саме так чув їх і читач. Він не відмовляється від пунктуації, як робить дехто з сучасних поетів, але він вживає її по-своєму. Посеред речення може бути знак оклику. Це значить: — Читачу, начувайся! І це знак відповідної інтонації. Посеред речення між двома зв'язаними між собою словами раптом є двокрапка. Це означає — увага, зараз іде пояснення того, що було перед тим; і водночас — павза і потрібна інтонаційна крива.

Барчина рима, — не знаю, власне, чи її навіть можна називати римою — треба було б утворити якийсь новий термін... Ви пригадуєте, що Шевченко запровадив до українського вірша вільну риму. Але Барка іде в цьому напрямі далі і римує слова, які ніколи досі в нашій поезії не римувалися. Наприклад, слова з зворотним порядком звуків типу: в гробі — р-о-б: соборних — б-о-р; або, насторч — н-т-р-ч: чорнот — ч-р-н-т. Ті самі звуки, але в іншому порядку. Є в нього багаті рими, і є в нього бідні рими, але бідні рими, які сприймаються тільки на один звук — часом голосний, часом приголосний — виконують функцію багатих тому, що в інерції строф, які напливають одна за одною, читач настільки наставлений на те, що тут мусить бути рима, що навіть, коли там є найменший натяк на неї, він сприймає це як риму. Зауважу ще, що в Барчиному "римуванні" падає канонічне протиставлення чоловічих і жіночих рим.

Так відкриваються нові можливості римування, виявляється, що ще рано ховати риму.

Але звичайно найбільше новаторство є в уживанні тропів, метафори, метонімії та інших. Ось два приклади. Перший (змальовується демонстрація безвірників проти церкви): "А смолоскипом зойку пелька кожна — / розпалена, і в прапорі

Вручення грамоти та нагороди Василеві Барці Тетяною та Омеляном Антоновичами. На фотографіях (зліва направо): Василь Барка, Омелян Антонович, Тетяна Антонович, Юрій Шевельов, Григорій Грабович.

безбожжя: / ширя червоним круком, жадне” (1071). Червоний крук це, звичайно, і червоні прапори демонстрації, це і ті гасла які вигукують демонстранти, так само подвійний є образ смолоскипів зойку. Або інший приклад (образ комуністичного суспільства): ”І в горах гордості горить каструля: / замісто сонця! поміж хмари вгрузла, / приварюючи всім горох” (1380). В трьох рядках майже вичерпна характеристика комуністичного ідеалу. Замість сонця — каструля, яка варить усім, але не думайте, що щось смачне — вона варить горох.

Портрети дійових осіб. Ось один — це один з учителів головного героя.

Вусята півварязькі в склад пірнятки;
над костями чола, що стрімко зняті —
 зачіска в димну коломазь...
а ще густіший басу бархат: знятись,
мов дзвонові! — де вдарить не лунатик,
 а хто на східці тяжко влазь.
Та з прозеленістю від травостанів,
відбитою в свічаді нежонатих,
 мав очі; вій дугаста в'язь.
Закоханий: крім дами, в зорі, в вірші,
та в Індію! великодушність — щирість;
 мов стародревній архикнязь.

(922)

А от ще один портрет, і я думаю, що ви самі скажете мені, чий це портрет, бо ви знаєте це навіть якщо ви не читали твору:

.....
а рудуватий вождь, бува, пригримне,
 в наказний тон; зіркий царьок...
коротконіг! одежністю — мов німець,
лобисько думника, з ночей трудиме,
 цілком до лисини вросло.
І очі, свердликами без замирень,
врізає! впертістю чуття, темнисте,
 підтяг на сполох, кособров.
Монгольчасто міцний; слова пружнявить! —
як всі повірені в судах присяжні,
 язик в'язали в проворот.

(974)

Твір Барки многоголосний, або, якщо хочете назвіть це — поліфонічний. Тут є і побутові сцени, і філософія, і сні, і пейзаж, і

діалог, і анекдота, і переказ Святого Письма, і вертепні сцени на радянському Олімпі між Сосо і Бухаріном, і плякат і раптовий спалах сюжетності (наприклад, коли герой убиває секретаря партосередку в Донбасі, або коли він гине в вогняному Берліні).

Твір має багато елементів автобіографічності. Автор пише як свідок того, що він бачив. Є багато деталей біографії, таких, часом ніби необов'язкових, як хвороба, виключення з навчального закладу, звільнення з праці, заробітки, зустрічі. Є мигтіння постатей серед яких тільки дві, власне, вибиваються, виливаються в цілісні образи. Це Санна Дольник — доля поета, і це Федір Озовинець — поет, що озивається на навколишнє життя, що озивається на всі голоси, які він чує, і часом, якби не його Беатріче — Санна Дольник, може і не знайшов би серед того многоголосся свого власного шляху.

Переноси дії в місці і в часі відбуваються без допомоги автора. Тут нема — "він поїхав туди", "він пішов", "він сказав". Ми чуємо голоси, ми бачимо епізод, і раптом він зникає, як у кінофільмі, і перед нами інші голоси і інший епізод.

І нарешті, ідучи від технічних деталей, ближче і ближче до ідейної концепції, — загальний задум, події доби — взяті передусім не в їхньому політичному аспекті, а в їхньому аспекті теологічному. Шлях до Бога, до Христа, до хреста, до церкви.

Трудні змагання між наукою і вірою. "В науці дано нам дрібні наперстки — / черпати річку" — і як черпати? — "на пісок обпершись, / коли навкруг зоря вінчанна. / Пройшли шляхи життя тисячоверсті, / а ти тупцюйся і чуттями черствій, / ялозячи книжки про щастя" (1007). Але змагання не для того, щоб відкинути науку, а для того, щоб її сполучити з вірою, бо "Хатки прокинулися білі й чесні, / їх серцю — мудрість, а не горда вченість — / вино, що споживати стане" (1009).

Поема Барки, чи строфічний роман, як він її називає — це твір назовні цілковито не сучасний і не своєчасний, далекий від базару і суду наших днів. І це треба вміти — бути не сучасним і не своєчасним. Як колись Леся Українка казала — "що треба, того не треба".

Я не хочу сказати, що кожний несучасний, несвоечасний твір — видатний, або що видатні твори мусять бути несвоечасні. Але тільки те, що мало є літературних творів, які відзначаються тим, що автор отрясає порох щоденщини і вміє бути самим собою, не зважаючи на цю щоденність. Це не чеснота в собі бути несучасним, але за цим може ховатися чеснота.

Коли літературний критик зустрічається з якимнебудь твором, він звичайно намагається порівняти його з іншими, вже відомими творами. Це цілком законна реакція. Звісно, і Барчин твір можна порівнювати з різними творами, але тільки окремими елементами.

Наприклад, епопея нашої доби. Ми мали її в Юрія Клена (на жаль не закінчену). Ми мали і в Осьмаччиному *Поетові*. Але Барка відрізняється не тільки своєю технікою, не тільки своєю вірою, але і надзвичайною увагою до життєвих деталей, надзвичайним часто-густо реалізмом. Реалізмом своєрідним, чорноземним. Реалізмом неумовних деталей і реалізмом глибокої сутності. Але все таки реалізмом. Цього ми не знайдемо в інших.

Звичайно це не перший твір у світовій літературі, який читати важко, скажімо про це одверто. Був Джойс, був Андрей Белий, був Езра Павнд. Але важкість Барчиного *Свідка* зовсім інакша. Звичайно були, є і будуть твори про те як герой прокладає шлях до Бога і до віри. Починаючи від Св. Августина, ідучи через, скажімо, Джона Баньяна в 17 сторіччі в Англії, через ближчого до нашого часу Толстого, через Жоржа Бернаноса, через *Доктора Жіваго* Пастернака. Але в Толстого, в Пастернака звернення до віри означало зречення або пригашення мистецьких шукань. Як це сформулював Пастернак (цитуючи з пам'яті), —

В родстве со всем, что есть, уверясь,
И знаясь с истиной в быту,
Нельзя в конце не впасть, как в ересь,
В неслыханную простоту.

Барчине сполучення мистецького експерименту з рамкою того, що Баньян охрестив *The Pilgrim's Progress* є унікальне.

Як сказано, я не маю змоги зупинитися докладно на літературних порівняннях, але ви всі, прочитавши навіть дещо з Барчиного твору, погодитесь, що в Барки все виглядає відмінно.

Я вже сказав — Барчин твір не легкий. Не можна покласти в одну кишеню Агату Крісті, а в другу кишеню Барчин твір — і то не тільки через те, що *Свідок* своїм розміром не влізе в кишеню. Він своїм змістом, своєю формою не влізе туди.

Колись у старі часи добрі люди для читачів поділили тексти Святого Письма на щоденне читання, різні Четъї-Мінеї, різні Прологи. Так власне треба було б читати Барку. Я не уявляю собі, щоб можна було почати читати Барку і читати його без перерв до кінця або, скажімо, з перервами на їжу і сон тільки. Ні. Барку можна і треба читати тільки, поки ви не відчуєте, що втомилися. А втомитися ви можете часом після однієї строфи, а часом після п'ятох, а часом після десятох. Тоді треба його відкласти, а потім знову взяти його, коли душа буде готова. І коли це зробити, я думаю, читач буде винагороджений.

Так не читають у наші дні? Можливо. Ми з усім поспішаємо. Але не знати. Може так читатиме старий у роки перед смертю? А може якраз молодий перед вступом у життя?

Є в малярстві два ґатунки картин: одні — приємні. Їх можна

повісити у себе над ліжком в спальні, і, коли прокидається, вони вам гарантують добрий настрій на початок дня. Ви не повісите у себе в спальні над ліжком Страсті Господні Василя Курилика.

До такого, Куриликового виміру належить Барчин *Свідок*. Барчин *Свідок* — це підсумок дотеперішнього життя поета. Підсумок у світі матеріальному і в світі духовному. Це його звіт. Це його свідчення перед людьми і перед Богом. Це не кімнатний собачка, щоб попестити. І не довгограйна солодка платівка.

За своєрідність задуму і виконання, за многоплановість, за чесність, мужність і віру, і чесність віри, за здатність бути собою і в гуманізмі ствердити релігійне і ствердити тим самим себе — своє я, понад дочасним і дріб'язковим шукати вічного, за невідкидання при цьому дочасного і дріб'язкового — за все це я голосував тоді коли на жюрі, голосував за те, щоб надати Барчиному *Свідкові* нагороду ФОТА цього року, найбільшу літературну нагороду в українському вільному світі.

ВІД РЕДАКЦІЇ

Свідок для сонця шестикрилих — віршований ліричний роман Василя Барки в чотирьох томах — вийшов у видавництві "Сучасність" в грудні 1981 року.

Ініціативу видання цього коштовного твору взяли на себе прихильники Барчиної творчости. У травні 1979 року постали Кураторія і Діловий комітет для видання творів Василя Барки. У склад Кураторії ввійшли: Юрій Шевельов (голова), Григорій Костюк, Юрій Лавріненко, Юрій Луцький, Ярослав Падох, Омелян Прицак, Іван Фізер. До Ділового комітету ввійшли: Микола Леbedь (голова), Людмила Волянська, Ніна Ільницька, Ярослав Клим, Ольга Кузьмович, Орест Слупчинський. До співпраці долучився Збірковий комітет під головуванням Данила Моха, що існував уже раніше в оселі в Глен-Спей.

Проте, здійснено видання *Свідка* завдяки жертвенності української громадськості, яка широко відгукнулася на заклики Кураторії і Ділового комітету. Впродовж одного року зголосилося понад 200 передплатників, і близько 300 осіб склали пожертви.

МУЗИЧНИЙ ПОРТРЕТ ПАВЛА ТИЧИНИ

Василь Витвицький

У своїй передмові до виданої 1969 року в Києві книжки *Рильський і музика* музикознавець Микола Гордійчук писав:

З особливою любов'ю ставився Рильський до пісні й музики. "Мабуть, я родився швидше музикою, аніж поетом, — напівсумно, напівжартома зауважував Максим Тадейович. — Тільки потім сталося так, що слово заступило музику". Що говорилося це не тільки заради жарту, засвідчує біографія поета.

Є немало підстав до здогаду, що ті самі слова і теж напівсумно міг сказати про себе й Павло Тичина. Правда, замолоду йому не довелося так довго і завзято працювати над опануванням труднощів фортепіянової гри, як Рильському. Проте, він з не меншим завзяттям вивчав музику, використовуючи для цього кожну нагоду, особливо ж свої роки навчання в духовній семінарії і свою участь у хорових співах. Усе своє життя він цікавився музикою і тим, що діялося в музичному світі. Музикознавець Валентина Юдіна (ми її знаємо з праці над упорядкуванням повних видань творів М. Лисенка, К. Стеценка та Я. Степового) збирила чимало даних на цю тему у своїй праці *Музика в житті Павла Тичини* (Київ, 1976).

Близькість до музичної стихії віддзеркалилася у творчості Тичини не на одній, а на кількох різних площинах. Свою вимову мав уже заголовок першої збірки поета, *Соняшні клярнети*, виданої 1918 року. А там ціла низка образів, сповнених музичного змісту і згадок про різні музичні інструменти, справді, неначе *В космічному оркестрі*: "Арфами, арфами...", "вітри на арфі грають", "співають промені у даліні, немов віолончелі", "коливалось флейтами там, де сонце зайшло", "і десь тромбонами в бездонних коридорах оддало" і далі: "Енгармонійне", "тональність всього світу", "закохані в хмари й музику", "бризем піснями" тощо. Інший аспект — споріднення творчості поета з народною піснею, з її словами й музикою. Немале значення мала духовна спорідненість Тичини з мислителем, поетом і музикою Григорієм Сковородою.

Своєю шириною змісту, музикальністю, оригінальністю, сміливістю й новаторством форми поезії Тичини звернули на себе увагу композиторів дуже рано. Озвучення його текстів дав не

один з-поміж його ровесників чи майже ровесників. Хорові твори Михайла Вериківського постали зразу ж після появи першої збірки поезій Тичини: *На майдані* 1921 року, *Соняшні клярнети* 1923 року. Пилип Козицький дав свій ширше розбудований хоровий диптих *Дивний флот* 1925 року, роблячи основний наголос на розвиток хорової поліфонії, неначе продовжуючи почин Миколи Леонтовича. Сольоспіви Віктора Косенка, особливо *На майдані* (1927 року), здобули значне поширення в колах виконавців і слухачів. Ряд сольоспівів і хорових творів на слова Тичини написав Павло Сениця. Можна згадати, що обох їх зв'язувала довголітня дружба. З-під рук цього композитора вийшов цікавий у своїй концепції твір, а саме музичний портрет поета. Це твір для фортепіану, написаний 1923 року, що так і називається: *Музичний портрет* — Павло Тичина. Творча співдружність зв'язувала нашого поета з іншим музикою-композитором, а саме з Григорієм Верьовкою. Обох їх особливо єднало захоплення творчістю Леонтовича. На слова Тичини Верьовка написав низку творів, при чому кантата *Ми ковали своєї долі* постала в зворотному порядку: насамперед була готова музика, і щойно до неї поет додав свій текст. Крім згаданих, на тексти поета писали свої твори Яків Степовий, Василь Ступницький та інші композитори.

Також у пізніші десятиріччя поетичне слово Тичини викликало відгомін у творчості цілої плеяди композиторів. Сюди належать: Михайло Скорульський, Петро Глушков, Андрій Штогаренко, Микола Коляда, Микола Дремлюга, Костянтин Данькевич, Георгій Майборода, Герман Жуковський, Олександр Білаш. Несподівано, але одночасно сподівано, до поетичного світу Тичини з особливою увагою звернулися композитори молодшого покоління. Несподівано, бо, здавалося б, їхнє зацікавлення і надхнення йтиме новими, сучасними літературними шляхами, а не звертатиме на півсторіччя назад. Сподівано, бо композитори шістдесятих і сімдесятих років, у яких новаторські пошуки виявилися сильніше і вільніше, ніж у їхніх попередників, знайшли ідейну і містецько-творчу співзвучність з видатним поетом-новатором. Так чи інакше, не випадково, що на протязі недовгого часу 1964-1974 років один єдиний ліричний цикл *Пастелі* привабив до себе аж чотирьох композиторів. За часом постановки їхніх камерно-вокальних циклів це були: Леонід Грабовський, Людмила Дичко, Іван Карабиць та Л. Ляшенко.

Цей, якщо так можна сказати, попит на поезії Тичини свідчить, що зацікавлення ними в музичних колах нашого часу не зменшується, а помітно зростає. Одним з доказів цього є твір, який можна вважати за великий повний музичний портрет поета-філософа, а саме Третя симфонія *Я стверджуюсь!* композитора Євгена Станковича. Ця симфонія, призначена для соліста-декля-

матора, мішаного хору та симфонічної оркестри, в цілому написана на слова Тичини. Час її тривання — півгодини. І якщо ми вже дозволили собі прирівняти цей твір до портрету, то повинні додати, що поет на ньому змальований у молодому віці, бож усі поетові тексти, вжиті в симфонії, походять з 1917-1920 років, себто з років його молодости.

Станкович порівняно недавно (в 1970 році) закінчив свою композиторську освіту в Київській консерваторії, де його вчителями були спершу Борис Лятошинський, а згодом Мирослав Скорик. Та вже на початку 1973 року відбувся в Києві його авторський концерт, на якому прозвучали такі його ширше розбудовані твори, як фортепіанова соната, Третя соната для віолончелі і фортепіану та Сюїта для струнного квартету. Промовцем на цьому концерті був старший на кілька років колега Станковича композитор Леонід Грабовський. Досить скоро оркестрові й камерні твори Станковича здобули визнання як з боку професійної критики, так і широких кіл слухачів. Деякі виконавці, наприклад, Київський струнний квартет ім. М. Лисенка, знайомили з творами Станковича концертну публіку й поза межами України.

Музикознавець Стефанія Павлишина дала таку загальну характеристику композитора:

Євген Станкович — мистець, у якого яскравий талант сполучається з багатим внутрішнім світом, з цінними духовими якостями. Він прагне відобразити в музиці важливі життєві явища, уникаючи всього зовнішнього, показного, шукає шляху до досягнення духової суті сучасної людини. При тому Станкович не проходить мимо суперечностей, конфліктів, труднощів, що стоять перед людиною. Схвилювано, палко, переконливо донести до людей свої думки і почуття, своє винятково зацікавлене ставлення до життя — це головна мета композитора ("Ясность эстетической позиции", *Советская музыка*, ч. 3, 1978, стор. 36).

З ім'ям Станковича наша громада в розсіянні мала нагоду запізнатися, дякуючи скрипалеві Євгенові Гратовичеві та піяністові Віркові Балеєві. Це вони приготували і в разковому вигляді випустили у світ платівку, яка, до речі, заслуговує на якнайбільше поширення в колах українських і неукраїнських музиколюбів. Це неначе перекрій української музики 20 сторіччя, написаної для скрипки і фортепіану, з творами композиторів Лятошинського, Косенка, Грабовського і Станковича. З-поміж творів останнього туди включено триптих *На Верховині*. Усі три частини цього циклу: "Колискова", "Весілля" й "Імпровізація" вражають своїм воістину органічним вникненням у глибинні пласти гуцульського фольклору. Будучи уродженцем Закарпаття (народився 1942 року в Сваляві), Станкович уже з батьківської хати виніс тонке відчуття і

зрозуміння оригінальних рис музики своєї вужчої батьківщини. Як зрілий мистець, він спрямувався на шлях, що його називають "новою фолкльорною хвилею". Правду кажучи, ця хвиля не така вже й нова. Її прояви можна було спостерігати вже в Белі Бартока, а з-поміж українських композиторів у Миколи Колесси, Мирослава Скорика та інших. Суть її не в використанні цитат, себто готових зразків народної музики, а в схопленні її найбільш суттєвих рис мелодики, ритміки, гармоніки і ладотональних взаємозв'язків.

Вступаючи на шлях музики-композитора, Станкович знайшов у музичному житті своєї країни дві окремі, різко відділені течії. Першою загально й офіційно признаною була течія, яку з більшим чи меншим правом можна було б назвати традиційною. Другою — були спроби і змагання композиторів-новаторів чи пак авангардистів, які не користувалися ані доступом до державних виконавчих ансамблів чи оркестр, ані можливостями друку своїх творів і яких офіційна критика засуджувала, а в кращому випадку замовчувала.

Як можна простежити на цілій низці творів, в тому числі й на симфонії, про яку тут мова, Станкович не пішов ані першим, ані другим шляхом. У його творчості якоюсь мірою поєднані стильові риси обох течій, при чому композитор не доходить до крайностей ні в одному, ні в другому напрямі. Вжиття широкої палітри різноманітних і барвистих засобів висловлення, навіть тих, що мають славу гостро контroversійних, виявляється у нього з усією логікою і переконливістю. Можна згадати, що у своїх пошуках Станкович не самотній. Подібне творчо-світоглядове спрямування помітне й у деяких інших українських композиторів, представників молодшого покоління.

Особливою рисою композиторського профілю Станковича є його любов до струнних інструментів. Це якоюсь мірою пов'язано з фактом, що він замолоду вивчав гру на віолончелі і середню музичну школу в Ужгороді закінчив власне за клясою цього інструменту. Його дипломною працею в Київській консерваторії був концерт для віолончелі з оркестром. Струнні інструменти у нього упривілейовані чи у сольових партіях (згаданий триптих, віолончельові сонати, скрипкова соната), чи в ансамблях (струнні квартети), чи в оркестрі (твори для самого струнного складу). Цьому питанню присвятила увагу й С. Павлишина у згаданій вище статті. Вона пише про Станковичеву вмілість здобувати з віолончелі якості людського голосу і втілювати в ній всю глибочину пережитого людиною. З цієї метою він використовує велику співучість цього інструменту і багатство його технічних можливостей.

Перше виконання симфонії *Я стверджуюсь!* Станковича відбулося в Києві 1976 року в програмі симфонічного концерту під час 4 пленуму Спілки композиторів України. Виконували капела "Думка" й симфонічна оркестра під керуванням Степана Турчака.

Трохи згодом ці ж виконавці включили симфонію у програми своїх концертів у Львові й Ужгороді. Музична критика відразу відмітила, що перше виконання цієї симфонії було найзначнішою подією 4 пленуму СКУ і що цей твір мав найбільший успіх у слухачів.

Не зважаючи на всю однастайність оцінки вартості й талановитості твору, розмови точилися навколо його жанрового визначення. Для одних — це симфонія, для других ораторія, для ще інших — симфонія-ораторія. Були теж спроби запозичення з малярської термінології для визначення жанру твору: "епічно-романтичне полотно" чи "оркестрово-хорова фреска". Основним питанням жанрового визначення твору є панівна участь у ньому хору і соліста-декляматора. Вокально-інструментальна симфонія здобула собі повне право громадянства ще з часів появи Дев'ятої симфонії Бетговена, а утвердила його пізніше у творах Берліоза, Малера, аж до Шостаковича. Знову ж таки у самій будові твору Станковича можна простежити розвиток і черговість частин, притаманні конструкційним основам симфонічного циклу.

Правомірність авторського визначення жанру твору як симфонії приймає і підкреслює А. Терещенко у своїй статті "Симфонія Євгена Станковича «Я стверджуюсь!»" (*Українське музикознавство*, вип. 12, 1977, стор. 130). Він пише:

Специфічною особливістю даної симфонії є вирішальна серед виражальних засобів роль вокального елементу. У цьому вбачаємо відбиття традицій національного мистецтва, що сягають у далеке минуле, коли любовно культивоване на Україні хорове мистецтво породило досконалі форми у творчості Бортнянського, Веделя, Березовського. Сучасна українська музика переживає своєрідне відродження великої хорової форми. Втілення симфонічної концептуальності у вокально-симфонічних та хорових жанрах — характерна ознака української радянської музики 60—70-их років. Кантати Л. Дичко, хоровий концерт І. Карабиця "Сад божественних пісень", симфонія для чоловічого хору В. Губаренка, хорові твори Бібіка, симфонія Є. Станковича "Я стверджуюсь!" — яскраві докази цього.

З уваги на форму Третя симфонія Станковича не дотримується чотиричастинного зразка, як це було раніше в симфонії. Тут частин шість: "Прелюдія", "Токата", "Канони", "Балада", "Речитативи" і "Фінал". Усі частини не замкнені і не відокремлені, а пов'язані в одне безперервне ціле.

Складаючи лібретто симфонії з поезій раннього Тичини, композитор підбирав їх досить вільно. Подекуди в одній частині вжито два, а то й три вірші поета, в інших чуємо тільки окремі фрагменти поезій. У деяких місцях композитор накладає один на одного два різні тексти. Так у "Прелюдії" тенори співають: "Як не горю, я не живу ...", в той же час сопрано й альти, захоплюючись природою, співають: "Там тополи у полі на волі ..." Основний ідей-

но-художній задум симфонії, як можемо пізнати за добором текстів і за їхнім озвученням, це — мистець і світ, чи ширше людина і світ. Світ, з його красою природи, з його постійною мінливістю, з його вітрами, протиріччями й катаклізмами.

"Прелюдія" починається співом чоловічого хору словами:

Блакить мою душу обвіяла,
Душа моя сонця намріяла,
Душа причастилася кротості трав.
Добрідень! Я світу сказав.

Ця частина так і закінчується привітом "Добрідень!", що його виконують цілий хор і оркестра. Кульмінаційною частиною бурхливої "Токати" є слова з вірша "Плуг". Третя частина "Канони" (назва визначає поліфонічно-імітаційний характер цієї частини) побудована на поезії "Вітер з України". Четверта — це реквієм: "Як упав же він з коня ..." П'ята — філософські роздуми про мінливість, але одночасно про строгу послідовність життя: "Усе міняється, оновлюється, рветься". Тут і голосний заклик: "Люди! Любіть землю! Поети в простори ведіть!" Остання частина приводить героя симфонії-драми до самопізнання, до самоствердження: "Я єсть народ!"

У музиці симфонії важливе завдання виконує монотематизм, себто вжиття однієї провідної музичної думки на протязі цілого твору. Ця монотема пов'язує всі частини в одне органічне ціле, з'являючись то в оригінальному вигляді, то в більш чи менш модифікованому, то в голосах хору, то в різних інструментах оркестри. Вона також є праосновою музичних думок, пов'язаних з нею фрагментами своєї будови або окремими типовими ходами. Своїм виглядом і характером провідна тема — нескладна і вухом легко вловима, проте, її ритміка та її постійне спрямування вгору робить її пружною й емоційно насиченою.

Загально кажучи, Третя симфонія Станковича як одне ціле незвичайно багата на різноманітні засоби вислову. Де це відповідає його задумові, композитор користується скандуванням консонантних акордів та їхніх сполучень. Словом, у розпорядженні композитора усі здобутки музики минулого. Їх він поширює і незвичайно збагачує здобутками сьогочасности, при чому, як уже було згадано, робить це помірковано й з умотивованням, досягаючи органічної єдности стилю. Однією з основних прикмет симфонії є стислість вислову, сконденсованість, ляпідарність. У творі Станковича немає жадного сліду "небесних довжин", якими колись милувалися деякі композитори і їхні слухачі. Вже сам оркестровий вступ до першої частини дуже короткий, це радше поклик, а не вступ. Так само й інструментальні інтерлюдії між виступами хору чи соліста короткі. Якщо ж вони довші, то рідко

коли ведені повним складом оркестри.

Після вступу тенори починають виводити монотему. Під час її співу інструменти без діла не сидять, а проводять свої власні мелодичні візерунки. Далі хор у повному складі жіночих і чоловічих голосів у притишеній динаміці виконує довший епізод співу без слів. Ведений самостійними лініями окремих голосів цей спів сповнений великої ніжності і краси. Це дійсно неначе "блакиттю обвіяний" і "сонцем намріяний" гімн життю. Так з самого початку твору владає в вічі і в вуха те, що в ньому поліфонічність має виразну перевагу. Поліфонічні прийоми тут не то що панівний засіб виразності, вони — спосіб композиторського мислення. Назва однієї з шести частин ("Канони") підкреслює її поліфонічно-імітаційну основу, проте, самостійне ведення голосів як хору, так і оркестри, панує в усіх частинах симфонії.

Оркестра весь час співдіє і співграє з хором і солістом, але вона ніколи не сходить до ролі акомпаньатора. Її виступи частіше проходять на основі індивідуалізації окремих груп чи навіть окремих інструментів. Часто один з них, в основному, це скрипка чи віолончеля, говорить-промовляє, зате інші тільки час-від-часу йому відповідають. Тут флюєра плаче за вбитими, там, неначе трембіта, трембітає головну тему і замовкає, передаючи слово іншим. Вибиває дзвін і вимірює час.

Важливе і при тому різноманітне завдання виконує соліст. Він в одній особі і співак, і оповідач (як в ораторії), і промовець, і уособлення героя симфонії, від імени якого говорить — "я". У залежності від потреби він співає, говорить, промовляє, а то й кричить (авторська ремарка так і каже "криком"). Це його устами поет і композитор виголошують своє гаряче звернення: "Люди! Любіть землю!" Його партія причиняється до досягнення більшої рівноваги між обома складниками твору: літературним і музичним.

Поміж засобів, які показують, що дата постанови симфонії стоїть на самому порозі четвертої чверті двадцятого сторіччя, вирізняється передусім алеаторика. Ця, можна сказати, імпровізація дає виконавцям у деяких місцях можливість вибору того чи іншого інтонаційного чи ритмічного трактування партії. Цей засіб вживається особливо в масових сценах, в яких слово бере народ. Композитор, наприклад, приписує басам виконувати їхні "найнижчі звуки" або в інших місцях нотує партії окремих голосів не точно, а тільки приблизно. Інший ефект — це хорове глісандування, в якому голоси хору неначе ковзають цілими акордами по звуках вниз чи вгору. Симфонія Станковича багата на нові сонорні прийоми і барви, які збільшують арсенал вживаних в музиці звуків. Це виявляється у використанні невживаних досі регістрів інструментів чи способів гри на них. Сюди належать і кластери, себто важкі звукові масиви — удари повної оркестри, складені з

самих жорстко дисонантних секундових інтервалів. Вони вжиті неодноразово і навіть не поодиноці, а цілими голосними чергами. Хор у Станковича не тільки співає, а скандує, говорить, кричить, потім знову шепоче або, як зазначено в партитурі, вимовляє "напівпошепки".

Симфонія *Я стверджуюсь!* Євгена Станковича — це твір оригінальний, барвистий, він хвилює, як і поетичні слова, до яких він написаний. Багатий внутрішній світ думок і хвилювань Тичини перекладено тут на музичну мову з такою ж яскравістю і новаторською сміливістю, з якими він колись виливався у слова. Інша спільна риса слів і музики — це сліди тієї праоснови, що збереглася до наших часів у глибоких пластах народної творчості. У сьогочасній українській музиці Третя симфонія Станковича — це нове слово, сказане дуже талановито і своєрідно.

КОРОТКА ІСТОРІЯ «УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ»

Олекса Снявський

За початковий документальний момент досить довгої й складної історії "Українського правопису" треба визнати постанову Ради Народніх Комісарів УСРР з 23 липня 1925 р.:

«1. Для розробки правил правопису української мови організувати при Наркомосі Державну Комісію під головуванням Наркома Освіти О. Шумського з таких осіб: Бутвина В., Ганцова В., Голоскевича Г., Грунського М., Єфремова С., Йогансена М., Калюжного Н., Касяненка Є., Кириченка С., Коряка В., Кримського А., Курилової (Курило) О., Пилипенка С., Попова О., Річицького А., Секунди Т., Снявського О., Скрипника М., Соколянского І., Солодуба П., Сулими М., Тимченка Є., Хвилювого М., Яворського М., Ялового М.

2. У своїй праці Комісія повинна виходити з сучасної літературної мови, що є синтезом основних народніх діалектів, прийнявши за основу "Найголовніші правила українського правопису Всеукраїнської Академії Наук", затверджені НКО УСРР 1921 року.

3. З метою приваблення широких кіл наукових і літературних сил до участі у виробленні правил правопису української мови доручити Наркомосові скликати спеціальну конференцію для обміркування виробленого Комісією проєкта правил правопису».

Таким чином, як бачимо, в цій постанові дано директиву як щодо напрямку праці (синтеза), так і щодо методи праці (конференція). Цих ґрунтовних засад Державна правописна комісія трималася в усій своїй наступній праці, починаючи від організаційної наради, скликаної Народнім Комісаріатом Освіти вже 1 серпня того ж 1925 року в Харкові. На цій нараді взяло участь понад половину членів Комісії: Бутвин В., Ганцов В., Голоскевич Г., Єфремов С., Йогансен М., Калюжний Н., Касяненко Є., Попів О., Річицький А., Секунда Т., Снявський О., Солодуб П., Шумський

Передрук із збірника: *Культура українського слова*, Збірник І, за редакцією Олекси Снявського (Харків—Київ: Державне видавництво "Література і мистецтво", 1931, стор. 93-112). Редакція вважає корисним передрукувати цю статтю, оскільки оригінал сьогодні майже зовсім не приступний.

О., Яловий М. Заслухавши інформацію О. Шумського про завдання Комісії та доповідь О. Синявського про плян праці й обміркувавши питання всебічно, Комісія на цій нараді одностайно визнала, що перед нею стоїть питання ширше за впорядкування самого правопису в вузькому значінні слова, що їй належить упорядкувати літературну українську мову й щодо морфології тощо, оскільки ця мова в несприятливих умовах дореволюційного існування не могла набути належної одноманітності й сталості, так потрібних для органу державних і громадських установ, школи й науки. Та хоч перед Комісією питання нормалізації літературної української мови стало на весь свій зріст, кінець-кінцем їй довелося відібрати тільки найважливіше з обсягу нормалізації мови, обмежившись головним чином на зоровій (писаній) формі окремих слів і їх рядів і відмовившись від систематичної нормалізації таких боків літературної мови, як ортоепія, наголос, не кажучи вже за синтаксу чи словотвір. Щодо наголосу, то вирішено подати його лише на прикладах до різних правописно-морфологічних правил, при чім у випадках непевности, неусталености його на тому чи іншому слові зовсім не подавати, а в випадках рівнобіжності двох наголосів в тому самому слові — подавати обидва.* Елементи ж ортоепії довелося зрідка вносити головним чином у зв'язку з правописними питаннями і тільки в найважливіших випадках і принагідно, чимало ж ортоепічних питань, як іще дуже непевних у самій мові і не висвітлених теоретично, і зовсім не зачеплено, як напр., про вимову зубних (*н, д, т*) перед *і* в чужих словах тощо.

Зате довелося внести в плян праці Комісії дещо й даліше від нормалізації літературної мови, але важне саме для тієї нормалізації й взагалі для піднесення й поширення літературної мови. Таким чином Комісія з першої своєї організаційної наради обмежила завдання нормалізувати літературну мову найпотрібнішим з утилітарного погляду, а також найменш сумнівним щодо його обов'язковости. Намічено поперше встановити український альфавет, подруге подати правила правопису слів у частині кореня, наростків і приростків (фонетика), потрете визначити закінчення відмінюваних слів (морфологія), почетверте встановити правопис чужих слів, поп'яте — власних імен, пошосте унормувати пунктуацію, посьоме встановити хоча б шкільну (елементарну) граматичну термінологію і, нарешті, повосьме додати ортографічний словничок. Тоді ж положено на окремих членів Комісії підготувати проекти на кожний із цих розділів і

* Проте у надрукованій книзі на власних українських і неукраїнських назвах наголоси часто не подані навіть і в випадках їх безсумнівности, і зовсім не подані на прикладах у розділі "Пунктуація".

переглянути їх в спеціально складених підкомісіях, куди ухвалено кооптувати нових членів: Вікула С., Волошина Г., Гладкого М., Дем'янчука В., Калиновича М., Ніковського А., Німчинова К. Пізніше по підкомісіях кооптовано ще Булаховського Л., Наконечного М., Ткаченка Б. На цій же організаційній нараді винесено побажання запросити до Комісії репрезентантів Західньої України: акад. В. Гнатюка, д-ра В. Сімовича, акад. Ст. Смаль-Стоцького.

Там же обібрана президія Комісії в складі О. Шумського, П. Солодуба, А. Кримського й О. Синявського мала координувати працю підкомісій і керувати справою взагалі. За секретаря в Комісії й президії був призначений від НКО П. Дятлів.

Ухвалений на тій організаційній нараді плян праці і обсяг її в основному залишилися непорушними до остаточного закінчення. Від одного тільки довелося Комісії далі відступитися, це від первісного наміру подавати до окремих правил правопису "стисле наукове пояснення для свідомого засвоєння їх". У процесі праці показалося, що, здійснюючи цей намір, часто довелося б подавати не "стисле" наукове обґрунтування, а тільки широке, на чому практичний характер книги дуже б стратив. Отже, такі пояснення брано на увагу лише в процесі наступної праці і тільки винятково залишано для тексту книги.

Перший пленум Комісії (після організаційної наради) відбувся в Харкові з 11 до 21 листопада 1925 року. Брало участь у нарадах понад 20 членів Комісії (з кооптованими).^{*} На цих нарадах докладно розглянено проекти: В. Ганцова *Правопис невідмінюваної частини слова*, О. Синявського *Закінчення відмінюваних слів та Пунктуацію*, О. Курилової *Правопис чужих слів*, М. Сулими й М. Наконечного *Власні ймення* та скомпоновану з кількох проектів *Граматичну термінологію*. Усі ці проекти зазнавали чималих змін, поправок, додатків, особливо ж останні 3, як найменш усталені в практиці і найбільше дискусійні.

Працею Комісії в її інших ухилах керувало ясно усвідомлене завдання — унормувати мову і правопис і спростити останній на базі традиції й природи української мови. Але намагаючися лише точно формулювати правила правопису й мови з метою усунути в літературній мові зайву розбіжність, як наслідок боротьби різних діалектів, впливів, звичок і уподобань, Комісія мусила вважати на весь дотеперішній процес творення нашої літературної мови і не порушувати

^{*} Бутвин В., Вікул С., Ганцов В., Гладкий М., Голоскевич Г., Дем'янчук В., Єфремов С., Йогансен М., Коряк В., Кримський А., Наконечний М., Німчинов К., Пилипенко С., Попів О., Річицький А., Синявський О., Соколянський І., Солодуб П., Сулима М., Ткаченко Б., Яловий М.

ти міжговіркового характеру її на догоду самій бажаній одноцільності й послідовності. Малось розв'язати дуже трудну проблему — поєднати супротивні змагання в мові: доосередні й відосередні. Доосереднє змагання, прагнення єдиної літературної мови й правопису виявлялося на протязі всієї історії української мови нової доби і стало імперативним в останні часи, коли державно-суспільна функція мови настирливо вимагала від неї певної єдності, одноманітності, сталості. Алеж і відосередні змагання не менше властиві й законні в українській мові, бо хто ж зважить-ся заперечувати, що хоч і південно-східня (краще новоукраїнська) стихія лежить в основі сьогочасної літературної української мови, та остаточно формувалася й формується вона силами й засобами майже всієї етнографічної України, всмоктуючи поживні соки різних діалектів, і то не тільки з лексики. Тож треба було знайти розумний і доцільний компроміс, тобто уніфікувати мову так, щоб вона не відбігала народньої мови принаймні в її найголовніших діалектах, щоб вона була якнайближча до якнайбільшої маси народньої мови, а до всього того, щоб у її правописі і структурі без крайньої потреби не була порушена усталена традиція. Звичайно, не можна було забувати й за другий бік природи української мови — її історію, і ця остання не раз ставала в великій пригоді при вирішуванні найтяжчих питань мови й правопису. Але все ж треба зауважити, серед мотивів до того чи іншого вирішення завсіди щонайбільше важили й переважували утилітарні мотиви, зокрема й мотиви педагогічні.

Численний склад Комісії хоч іще й без належної репрезентації Західної України значною мірою відповідав надзвичайно складному питанню: тут були люди з різних місцевостей України, з різними правописно-мовними поглядами й звичками, отже й дискусій при першому перегляді досить великого матеріалу було дуже багато. Майже не було такого уступу в рефератах, де б не спинялися й не висвітлювали питання з різних, часто з супротивних поглядів. Ці дискусії були вельми корисні для справи, бо поперше дали всім можливість усебічно глянути на неї, а подруге показали, кому треба було, що для радикальних якихось змін у дотеперішній літературній мові й правописі немає ґрунту, що треба тільки докінчити й оформити понадстолітній процес творення нової літературної мови й правопису в межах завдання Комісії. Тут варто згадати одну подробицю. На самому початку праці Комісії підкомісії було доручено переглянути й зреферувати справу з альфабетом. Ця підкомісія, визнавши несвоечасність радикальної реформи в альфабеті, напр., переходу на латинку, зважилася все ж запропонувати невелику зміну в дотеперішній альфабет — викинути літеру *щ* як зовсім зайву. Комісія це й прийняла до відома, але потім, через 6 засідань, сами ініціатори

скасування літери *щ* відмовилися від своєї пропозиції, побачивши, що нехтувати традицію навіть у такій дрібниці і недоцільно і небезпечно.

Розглянувши весь матеріал, наостанці Комісія вирішила передати його на редакцію обраній трійці з А. Кримського, В. Ганцова й О. Синявського, доручивши останньому попередити звести, упорядкувати той матеріал та уложити в систематичний, суцільний збірник правил і вказівок. Орфографічний словничок доручено скласти Г. Голоскевичеві. Увесь упорядкований матеріал (крім словничка) редакційна колегія з вищеназваних осіб та кооптованого Г. Голоскевича докладно переглянула в Києві (від 7 до 13 лютого 1926 р.), поробивши редакційні поправки та потрібні додатки в напрямі постанов і бажань Комісії.

За постановою першого пленуму Комісії опрацьований так матеріал мав бути надрукований як проєкт на ознайомлення ширших кіл заінтересованого громадянства, але з бажання Народнього Комісаріату Освіти був скликаний 2-й пленум Комісії для нового перегляду другої редакції проєкту. Цей пленум відбувся також у Харкові 5-8 квітня 1926 р. з участю ще більшого числа членів, ніж на першому пленумі.* Звичайно, дискусійних питань чимраз зменшувалося, як це видно вже з самого часу тривання нарад, що все спадав (порів. 1 пленум, нараду редакційної колегії в Києві й цей 2 пленум). Найбільш дискусійним тепер був розділ про форму українських жіночих прізвищ. У поданому на розгляд 2 пленуму проєкті пропонувано встановити форму жіночих прізвищ від чоловічих із закінченням на приголосний та -о тільки з наростком -ова (-єва, -єва), отже цим самим не визнано таких невідмінних форм прізвищ, як (*Ганна Чуб* і т. ін. Після довгої дискусії на 2 пленумі значною більшістю голосів ухвалено ці останні форми прізвищ не тільки визнати поруч відмінних (*Чубова...*), а навіть поставити їх на першому місці. В усій дотеперішній праці Комісії це було найгостріше розходження поміж певними групами членів її.**

В іншому проєкт зазнав змін, поправок, додатків переважно у дрібницях, хоч було й їх чимало.

* Булаховський Л., Бутвин В., Вікул С., Ганцов В., Гладкий М., Голоскевич Г., Дем'янчук В., Єфремов С., Йогансен М., Калинович М., Калюжний Н., Касяненко Є., Кириченко С., Кримський А., Наконечний М., Німчинов К., Попів О., Річицький А., Секунда Т., Синявський О., Скрипник М., Соколянський І., Сулима М., Ткаченко Б., Хвильовий М., Шумський О., Яловий М.

** Пізніше, уже на Конференції, справу з формою українських жіночих прізвищ розв'язано компромісово: не знехтувано й традиції села й нових звичок міста — див. § 77 "Українського правопису".

Третя редакція, зроблена за постановами цього пленуму, і була надрукована як проект українського правопису (з доручення Комісії виконав це О. Синявський).

Це — перший етап історії "Українського правопису".

3 серпня місяця 1926 р. починається другий етап — широкою публічної критики проекту. Половина двотисячного тиражу проекту негайно по виході його була розіслана по різних наукових, педагогічних, громадських і шкільно-адміністративних установах, а також і до різних фахівців особисто і то не тільки в межах УСРР, а й по Західній Україні, СРСР і навіть іще далі.*

Таким чином ознайомитися з проектом і поробити свої зауваження могли дуже широкі кола і спеціалістів-філологів і педагогів-практиків і всіляких інших робітників слова. Майже всі писані дискусійні матеріяли з приводу проекту були зосереджені при редакції "Вістей" і здебільшого надруковані в спеціальному додаткові до них під назвою "Український правопис (Дискусійний бюлетень)". Цих бюлетенів вийшло 5 №№ — 4. II., 20. IV., 4. V., 13. V., 21. V. 1927 р. Подекуди уваги на проект або взагалі з приводу впорядкування українського правопису й завдань Комісії друкують й по інших органах, напр., в журналі "Україна", в "Зап. Іст.-Філол. Відділу УАН". У бюлетенях надруковано 33 кореспонденції — рецензії й уваги на проект, крім того з 11-ох кореспонденцій тільки витяги — конкретні побажання. Усього ж на проект одержано понад 60 кореспонденцій, як від певних колективів (організацій тощо), так і від окремих осіб. Колективних — 9, в тім числі від Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Вінницької Окр. інспектури, Луганського гуртка українознавців тощо. 24 кореспонденції від учителів, 4 від редакторів та перекладачів, решта від людей інших або невідомих фахів. Окремо слід ізгадати за друкують уваги академіків Ст. Смаль-Стоцького й А. Кримського та проф. Є. Тимченка.

Треба сказати, що значна скількість кореспонденцій (особливо колективних) з'явилася в наслідок дуже уважного ознайомлення з проектом, докладних дискусій поміж членами колективів на цілій низці спеціальних засідань (напр., Уваги від Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові).

Щодо території тієї правописної дискусії, то вона дуже широка: кореспонденції надійшли не тільки з найбільших центрів (Київ — Харків — Львів), а й з провінцій (Донбас, Кубань, Поділля, Херсонщина, Слобожанщина, Волинь) і навіть із Канади. 3/5 кореспонденцій з території старої України, 2/5 — з нової (східної).

* З решти тиражу висилано на замовлення інших установ і приватних осіб.

Загальний характер дискусії — надзвичайна різноманітність вимог і побажань. Серед побажань ширшого значіння, напр., виступають побажання, щоб унормовано й такі сторони літературної мови, як ортоепію, фразеологію, наголос, правопис власних імен людей. Одні вимагають, щоб усунуено паралелізм у деяких формах, інші стоять за ще більше поширення їх, є вимоги зробити правопис більше етимологічним, але (частіше) бувають протилежні — за збільшення фонетичности; знов же інші стоять за "наближення правопису до наукового", або за принцип "пиши, як правильно говориш" і т. ін. Не менше розбіжности і в конкретних увагах до окремих розділів проєкту, і хоч із усього проєкту на 97 §§ тільки на двадцять один параграф немає порад щось там змінити, все ж не знайшлося ані однієї пропозиції, що на ній би сходилося хоча б третина кореспонденцій, величезна ж більшість із них належить двом-трьом, а то й одній лише кореспонденції. Так, за те, щоб зовсім скасувати апостроф, висловилося 10 кореспонденцій та ще 8 за те, щоб не писати його тільки по губних;* 9 — проти *є, я, ю, ї*; 8 — за точнішу передачу слов'янських прізвищ; 6 — за послідовне *и* в чужих словах; 8 — за розрізнювання *z* і *ʹ* в чужих словах; 6 — за послідовне *ля, льо...* в чужих словах; 8 — за приросток *с-* перед усіма глухими приголосними в українських словах; 6 — за *и* у назвці під наголосом і т. ін. Така велика різноманітність вимог і пропозицій зовсім не характерна тільки для неспеціалістів, вона не меншою мірою властива й найкращим знавцям української мови, як от пропозиції ак. Ст. Смалья-Стоцького зовсім не сходяться з пропозиціями ак. А. Кримського й проф. Є. Тимченка, знов же й пропозиції останнього часто цілком суперечні поглядам ак. А. Кримського. Все ж треба відзначити, що в правописній дискусії більш одностайно виступали з своїми вимогами представники Західної України, що пояснюється, очевидно, наявністю у них сталіших правописно-мовних традицій і звичок, бо вони ж мали свою школу.

Та можна сказати, що на однім всі учасники широкої дискусії сходилися, це на визнанні доконечної потреби впорядкувати український правопис і мову принаймні в розмірах проєкту. Про це часто так і заявляють, в інших же випадках за це свідчать сами оті поради так, а не ін-як розв'язати ту чи іншу правописну чи морфологічну тезу. Самотою тут виступає лише акад. Ст. Смалья-Стоцький, не добачаючи ні можливости, ні потреби унормовувати граматичну сторону мови як морфологія тощо. На його думку по-

* Отже, за те, щоб по губних не писати апострофа, можна вважати, висловилося 18 кореспонденцій — це те, що найбільше об'єднало кореспонденцій.

треба правописного усталення повинна обмежитися на точному визначенні графічної системи української мови (тобто на визначенні фонем і графем української мови) та випадків нефонетичності письма, хібащо з додатком іще ортоепічних вказівок.

У цілому за восьмимісячною дискусією над проектом "Українського правопису" треба визнати велике значіння задля справи впорядкування правопису й мови у всеукраїнському масштабі. Ця дискусія, як г о л о с с у ч а с н о с т и, являє собою третю базу для справи і так само, як і ті перші (традиція й природа української мови), не дає жадних підстав до впровадження якихось реформ або взагалі різних змін у графіку, правопис, морфологію, що склалися довгий час на ґрунті всіх найважливіших діалектів народньої мови і почали синтезуватися уже з 1905 р. в єдину міжговіркову й надговіркову літературну українську мову. Дискусія тільки за те й промовляла, що ту синтезу треба остаточно оформити, усталивши альфавет, унормувавши правопис і морфологію без зайвого порушення набутих звичок і одночасно з якнайбільшою увагою на живу мову різних етнографічних груп українського народу.

Тим часом змінився склад президії Правописної комісії, де головою з постанови РНК став Народній Комісар Освіти М. Скрипник, а в члени її, замість П. Солодуба, введено А. Приходька та С. Пилипенка.

У початку травня 1927 р. президія Комісії взялася підготовляти правописну конференцію, куди постановлено запросити: по-1. усіх призначених і кооптованих членів Комісії, по-2. як репрезентів західньо-укр. земель акад. Ст. Смаль-Стоцького, д-ра В. Сімовича, письменника В. Стефаніка, І. Панькевича та представника Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові і по-3. до 40 душ громадських діячів, професорів, учителів з різних місць Радянської України й СРСР.* Таким чином на Конференції малося бути

*А саме: акад. Дм. Багалія (з Харкова), проф. О. Багрія (з Баку), О. Бадана (з Харкова), проф. П. Бузука (з Менську), письм. О. Вишню (з Харкова), письм. М. Вороного (з Києва), П. Гладкого (з Козина), акад. М. Грушевського (з Києва), педаг. В. Догу (з Києва), педаг. Г. Іваницю (з Києва), письм. В. Кириленка (з Києва), учит. Л. Ковалева (з Донщини), редакт. Г. Коляду (з Москви), виклад. І. Ліщину-Мартиненка (з Луганського), проф. Я. Мамонтова (з Харкова), О. Мізерницького (з Харкова), учит. М. Мусія (з Гайворону), проф. А. Музичку (з Одеси), учит. Г. Омельченка (з Кубані), редакт. П. Пеця (з Харкова), виклад. В. Рахинського (з Вінниці), лект. В. Мороза (з Харкова), Д. Ревуцького (з Києва), проф. Є. Рудницького (з Харкова), учит. П. Савицького (з Тульчина), З. Висоцького-Степового (з Харкова), аспір. В. Чаплю (з Дніпропетровського), проф. Я. Чепігу (з Харкова), письм. М. Чернявського (з Херсону), проф. В. Щепотьєва (з Полтави), В. Щербаненка (з Харкова), проф.

до 80 чоловіка. Як останній момент всеукраїнської дискусії над проектом Конференція повинна була остаточно виявити голос сучасності і сказати своє авторитетне слово в такій важній і пекучій справі. Відкрилася ця Конференція в Харкові 25 травня 1927 р. і тривала 10 день. Брало участь в ній понад 50 чоловіка, в тім числі з закордонних українських земель акад. К. Студинський та д-р І. Свенціцький (від Наукового Т-ва у Львові) та д-р В. Сімович (з Праги). Хоч запрошеного представника Закарпаття І. Панькевича й не було, але натомість під кінець Конференції депутат Чехо-словацького парламенту від Закарпаття І. Мондок виступив на ній із привітанням від трудящих мас своєї країни і заявою, що "вами тут ухвалений правопис і затверджений Раднаркомом УСРР буде для нас законом, буде для нас величезним культурним придбанням, що всіх нас об'єднуватиме". Так само і Голова Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові акад. К. Студинський декларував свою і Наукового Т-ва повну готовість прийняти правопис, ухвалений на Конференції, і всіляко прищиплювати його в Західній Україні як єдиний і всеукраїнський. І взагалі на цій Конференції д о с е р е д н і і правописно-мовні потяги, бажання порозумітися виявлені були представниками різних земель і різних культурних осередків досить яскраво і рясно, хоч, звичайно, не обійшлося й без боротьби за участь у літературній мові й правописі тих чи інших місцевих елементів.

Почалася Конференція з вступної промови Народнього

В. Юринця (з Харкова), проф. Д. Яворницького (з Дніпропетровського), критика Б. Якубського (з Києва), В. Ярошенка (з Києва), представника українського педтехнікума на Кубані і представника з Чорномор'я.

Зважаючи на вагу Конференції для нашого правопису, слід подати реєстр усіх наявних учасників її з означенням місця походження їх (за анкетними даними):

1. Бадан О. І., журналіст (Західня Україна)
2. Бойків І. О., педагог (?)
3. Бузук П. О., професор (Бесарабія)
4. Булаховський Л. А., професор (Харків)
5. Висоцький З. Т., журналіст (Дніпропетровщина)
6. Вишня О., письменник (Полтавщина)
7. Волошин Є. К., викладач (Київ)
8. Воронин М. К., письменник (Дніпропетровщина)
9. Ганцов В. М., мовознавець (Чернігівщина)
10. Гладкий М. Д., природник (Чернігівщина)
11. Гладкий П. Д., учитель (Чернігівщина)
12. Голоскевич Г. К., мовознавець (Поділля)
13. Грунський М. К., професор (Харківщина)
14. Дем'янчук В. К., мовознавець (Західня Україна)
15. Дятлів П. Ю., службовець (Чернігівщина)

Комісара Освіти М. Скрипника, де була вказана основна мета і завдання з'їзду. Потім акад. А. Кримський прочитав доповідь "Історія українського правопису" та О. Синявський "Підсумки правописної дискусії" (найголовніше з останньої увійшло в оцю статтю).

Уже з дискусії вияснилося, та й у Комісії це позначилося, що в справі впорядкування й усталення українського правопису й мови найбільше заперечень і суперечок може виникнути в питаннях альфавету, правопису чужих слів і власних імен. Ці теми й на Конференції стали центральними, хоч, звичайно, маючи в своєму складі чимало таких членів, що в Комісії не брали участі, Конференція мусила частенько спинятися і на зовсім уже вияснених для Комісії питаннях, тобто до деякої міри повторити операцію 1 пленуму Комісії (див. угорі).

Особливо довго дебатовано питання про те, чи не перейти на латинський альфавет, хоч власне кажучи це питання і не входило в компетенцію Конференції, якщо стояти на ґрунті постанови РНК з 23 липня 1925 р. Та тільки дискусія та про латинку не була марна, бо багатьом прихильникам латинки дала можливість позирнути на справу з тих боків, з яких вони не хотіли або не могли дивитися, отже багатьох із них і витверезила. Кінець-кінцем, після дуже бурхливих і затяжних дебатів, за введення латинки замість дотеперішньої латинізованої кирилівки, голосувало лише 3. Але на тім справа з альфаветом іще не скінчилася, бо дали

-
16. Йогансен М. Г., мовознавець (Харків)
 17. Калинович М. Я., професор (Поділля)
 18. Касяненко Є. І., журналіст (Полтавщина)
 19. Кириленко В. Г., учитель (Чернігівщина)
 20. Кондрашенко С. О., педагог (Дніпропетровщина)
 21. Кримський А. Е., академік (Волинь)
 22. Ліщина-Мартиненко І. І., викладач (Полтавщина)
 23. Мазуренко Ю. П., юрист (Донеччина)
 24. Мізерницький О. М., педагог (Холмщина)
 25. Мороз В. Б., педагог (Буковина)
 26. Музичка А. В., професор (Західня Україна)
 27. Мусій М. І., учитель (Західня Україна)
 28. Наконечний М. Ф., мовознавець (Полтавщина)
 29. Німчинов К. Т., мовознавець (Харківщина)
 30. Пилипенко С. В., журналіст (Київ)
 31. Плевако М. А., професор (Харківщина)
 32. Попів О. І., професор (Харківщина)
 33. Приходько А. Т., юрист (Кубань)
 34. Рахинський В. Т., викладач (Чернігівщина)
 35. Річицький А. А., літератор (Дніпропетровщина)
 36. Рудницький С. Л., географ (Перемишль)

дебатували й голосували за паралелізм латинки й теперішньої абетки, за заміну *ŭ* на *j*, за усунення *я, є, ю, ї* зовсім або частково (тобто так, щоб їх залишити після приголосних, але скасувати у початку складу), за скасування літери *г*, за скасування *ї*, за введення нових знаків для середнього *л* та білябіяльного *в* і нарешті за нові окремі знаки на означення африкат *дж* і *дз*. Вже сама велика скількість пропозицій змінити алфавет показує на відсутність серйозних підстав переглядати алфавет взагалі, і всі вони кінець-кінцем відпали. Тільки останню з них — про заведення нових знаків для африкат *дж* і *дз* — трактовано з поважнішою аргументацією, але й на цій місці Конференція мусила поступитися перед традицією й залишитися при старім способі означування їх, визнавши, що хоч означити ці африкати окремими знаками й бажано було б, алеж щодо самої форми тих знаків, то суспільна думка ще не спинилася твердо на чомусь одному, що б можна вже заводити до алфавету.

Не менше дражливим було питання з апострофом. В одному з перших засідань Конференції дуже значною більшістю голосів апострофа були скасували зовсім, але під кінець знов таки значною більшістю голосів відновили цілком, тобто в редакції надрукованого проекту. Тільки спеціально обрана наприкінці Конференції "Комісія для погодження суперечностей в ухвалах Конференції" висловилася була за те, щоб обмежити вживання апострофа, а саме, щоб його не писати зовсім по губних.

З особливою увагою спинилася Конференція на деяких §§ розділу чужих слів. У питанні, як передавати / західньо-европей-

-
37. Савицький П. М., педагог (Західня Україна)
 38. Свенціцький І., науковий робітник (Західня Україна)
 39. Секунда Т. В., інженер (Західня Україна)
 40. Синявський О. Н., професор (Таврія)
 41. Сімович В. І., професор (Західня Україна)
 42. Скрипник М. О., професійний революціонер (Донбас)
 43. Соколянський І. П., професор (Кубань)
 44. Солодкий Н. Л., учитель (Херсонщина)
 45. Студинський К. О., академік (Західня Україна)
 46. Сулима М. Ф., професор (Харківщина)
 47. Тимченко Є. К., професор (Полтава)
 48. Ткаченко Б. Д., аспірант (?)
 49. Ткаченко Г. В., учитель (Київщина)
 50. Чапля В. К., письменник (Дніпропетровщина)
 51. Чепіга Я. Т., професор (Херсонщина)
 52. Чернявський М. Ф., письменник (Дніпропетровщина)
 53. Шумлянський Ф. М., професор (Поділля)
 54. Щепотьев В. О., професор (Полтава)
 55. Ярошенко В. Г., мовознавець (Полтавщина)

ських мов, надрукований проект в цілому стояв на ґрунті "Найголовніших правил українського правопису УАН", тобто в основу взяв наддніпрянський спосіб передавати *la, lo, lu...* переважно через *ла, ло, лу...*, як також і в питанні про чужомовне *g*, що його проект рекомендував у загальних іменнях передавати через *г*. Це саме ті правописні моменти, що чи не найбільше відокремлювали мову Західньої України від мови Радянської України та й взагалі Наддніпрянщини, бо ще й до революції тут здебільшого писали *зоологія* і т. ін. Треба зазначити, що серед членів Конференції було чимало представників закордонних земель українського народу (Галичини, Буковини), і в цих питаннях вони виступали досить однотайно. Настала уперта і затяжна боротьба, і слід сказати, що це було не стільки змагання двох правописно-мовних звичок, як двох культурно-історичних впливів. Щоправда, аргументація обох течій була досить різноманітна й ґрунтовна, але кінець-кінцем найістотніші мотиви відстоювати свої позиції в обох напрямів полягали в визнанні різних культурних впливів. Так, наддніпрянці, між іншим, доводили потребу писати чужі слова з нем'яким *l* тим, що українській мові властиве "середнє *л*" і що таким чином через *ла, ло...* краще віддавати середнє або європейське *l*, ніж через *ля, льо*, але все ж найважливішим їх аргументом був той історичний факт, що найстаріші європейські запозичення в українській мові були візантійські, сприймалися ж вони тільки з *ло, ла, лу...* (порів. старі *прологъ, Платонъ, Лука* і т. ін.). Заперечуючи наявність "середнього *л*" в західньо-українських говорах, наддністрянці знов доводили, що передавати європейські *la, lo, lu...* українськими *ла, ло, лу* — значить дуже згрубляти ті склади, без потреби віддаляючи такі слова від оригінальної їх вимови, а йшли ж і йдуть вони головним чином із Західньої Європи, головне ж, що здавна вже і транскрибувалися з *ля, лю...* (порівн. *ляментъ, пляць, Люцидарій...* в пам'ятках 16 — 18 ст.), навіть і слова грецького походження. Отже, стояло питання, яку з традицій — старішу (візантійську) чи новішу (західньо-європейську) визнати істотношою для української літературної мови. Але питання ще ускладнювалося тим, що спинитися на першому для наддністрянців значило визнати надто велику залежність нашої літературної мови від мови російської, що звичайно сприймає західньо-європейські слова з твердим *л*. Виходило, західньо-європейські слова до нас ішли і мають іти тільки через російську мову, а не безпосередньо. Так само й для наддніпрянців видавалося неймовірним попереробляти споконвічні наші *ла, ло...* в грецьких запозиченнях на *ля, льо...*, бо в їх очах це значило безоглядно підлягати польщизні. Наслідком довгого ґрунтового змагання з'явилося дуже непевне і власне значною мірою відповідне до справи голосування: 22 учасники Конферен-

ції стояло за *ля, льо...*, 20 за *ла, ло...* і 1 утримався. Очевидно, таку важну справу не можна було вважати вирішеною.

Аналогічно стояла справа й з *г — ґ* в чужих словах, хоч, правда, на Конференції голосувало за те, щоб чуже *g* передавати українським *г* значна більшість (26 за *г* і 10 за *g*), але це може й випадково, бож власне правопис *г — ґ і л — ль...* в чужих словах і з історичного боку і з фактичного ідуть як цілком рівнобіжні.*

Третім досить дискусійним питанням на Конференції, як уже й у Комісії, виступило питання, як передавати групи *-др, -тр*, чи *-дер, -тер* (*театр* тощо). Хоч воно й далеко дрібніше супроти попередніх, але викликало дуже жваві дебати і кілька разів переголосовувалось.

Чимало нападів було й на § 62 (*і — u* в чужих словах), але кінець-кінцем Конференція спинилася на проекті, унісши тільки ту зміну, що в наростках *-ік, -іка, -ікум, -ічний* писати *і* в тих самих випадках, що у корені тощо.

Згадана вже "Комісія для погодження суперечностей в ухвалях Конференції", зваживши дискусію й наслідки голосування, визнала можливим висловитися й про ті найсуперечніші питання правопису чужих слів, а саме "Щодо передачі чужого *l*, доручити редакційній колегії деталізувати це правило на основі «Проекту» в напрямку ухвали Конференції" та "Щодо передачі чужого *h — g*, то визнати за потрібне повернутися до «Проекту»".

Як бачимо, на Конференції проект правопису чужих слів у найважливіших своїх місцях хоч і не здобув якогось певного вирішення, але зазнав такої критики, що вимагав уже перегляду його в наступній редакції.

Значно змінила Конференція розділ "Правопис власних імен", надто у тих §§, де говориться про форми прізвищ і слов'янських (неукраїнських) географічних назов. Можна навіть сказати, що в цих останніх вирішення справи набуло протилежного характеру супроти проекту, і коли в останньому щодо цього помітний був нахил до надмірної "українізації" слов'янських прізвищ та географічних назов, то на Конференції стався деякий ухил у другий бік. Але така була воля значної більшості членів Конференції.

Дуже дискусійна справа з формами жіночих українських прізвищ у Комісії, як уже зазначено, на Конференції була розв'язана

*Не слід, звичайно, тільки думати, нібито всі "наддніпрянци" на Конференції стояли за *ла, ло...* та *g*, а всі "наддністрянци" за *ля, льо...* та *г*: не раз було й навпаки.

Щойно вживані терміни "наддніпрянци", "наддністрянци", як бачимо, не мали там вузького значіння походження члена Конференції, а значіння належності до тієї чи іншої правописно-мовної течії.

компромісово.

Звичайно, Конференція внесла чимало ще дрібніших змін і поправок у проект, зокрема в граматичну термінологію та § 94, усунувши в останньому чимало технічно обтяжливих розділків.

Коли ми визнали за широкою публічною дискусією велике значіння для справи упорядкування української літературної мови й правопису, то за Конференцією, звичайно, слід визнати те значіння ще більшим, бо перша власне точилася тільки, сказати б, навколо проекту, а друга досить часто і розв'язувала правописно-мовні питання. Розуміється, велелюдна Конференція не могла точно вирішити й оформити геть усі питання, це вже видно і з тих побажань "Комісії для погодження суперечностей в ухвалах Конференції", що наведені вгорі. Та й формально вона мала більше директивне значіння, являючи собою власне найвищий організований вияв голосу сучасності. На підставі дискусій і ухвал Конференції за постановою тієї ж Конференції остаточно оформити "Правопис" мала вже президія Комісії. З цієї праці президії починається третій і вже останній етап історії "Українського правопису".

Таким чином президії належало розібратися в спадщині Конференції,* себто застосувати до друкованого проекту постанови й ухвали її, розв'язавши остаточно ті з них, що не здобули на Конференції повного вирішення. Насамперед слід зауважити, що склад президії (М. Скрипник, А. Приходько, А. Кримський, О. Синявський, С. Пилипенко) щодо найдискусійніших питань на Конференції (правопис чужих слів) майже точно відбивав саму Конференцію, тим то й вирішення цих питань було досить затяжне. Хоч чимало було розходжень і на інших місцях постанов Конференції, та кінець-кінцем на них порозумілися, але довго ніяк не йшлося до порозуміння в отих дискусійних питаннях щодо правопису чужих слів. Ще справа з апострофом у президії не викликала великих розходжень, бо тільки один член твердо стояв на тім, щоб апострофа по губних не писати, решта членів (четверо) погоджувалися на останній постанові Конференції, тобто вважали доцільним повернутися до друкованого проекту, отже відновити апостроф цілком. Та далеко тяжче було вирішити справу з передаванням європейських *l* та *g*. Коли після довгих нарад і дискусій перед президією стали дві конкретні пропозиції — або повернутися до друкованого проекту (тобто передавати чужі *la*, *lo...* через *ла*, *ло...* з деякими тільки винятками та чуже *g* в загальних назвах передавати через *з*), або прийняти наддністрянський

* Стенограми Конференції сягають понад 30 друкованих аркушів тексту.

правопис (тобто з *ля, льо... і г*), то голоси членів президії розбились так, що, здавалося, питання ці і не можуть бути розв'язані: за першу пропозицію подано 2 голоси, проти — теж 2 і один утримався, за другу пропозицію подано 2 голоси і 3 проти.* Та розходження ці були такого роду, що навіть коли б одна з тих пропозицій і була принята перевагою одного голосу, то ледви чи можна б було вважати справу вирішеною. Треба було і тут знайти розумний компроміс, бо не випадало ж зовсім обминути в правописі такі важні на практиці моменти. І президія той компроміс ізнайшла в формулі, правда, зовсім незвичайній для дотеперішньої літературної мови, але, як це видно і з дискусії на Конференції і з голосування в президії, неминучої і, мабуть, єдино можливою за наших реальних обставин. Адже справа стояла в площі примирення, поєднання двох культурних впливів на український народ і українську мову — старого візантійського і нового західноєвропейського. Знехтувати якийсь з них у мові було ще тяжче, ніж відшукати таку правописно-мовну компромісову норму, що на ній погодилися б геть усі. Всім добре відомо, і президія не спускала того з ока, що походження слова — "грецьке" слово і "не грецьке" слово — річ часто важка навіть для спеціалістів-філологів, але все ж не було іншого способу, як визнати, що слова грецького походження, як здавна запозичувані з нем'яким *л і г*, так і слід передавати в українській мові через *л і г*, слова ж із інших європейських мов із середнім чи м'яким *l* перед *a, o, u* і в кінці складу та *g* передавати *л м'яким та г*. Хоч як може здатися ця формула штучною й трудною, але прийнято її в президії *о д н о г л о с н о*, бо всі члени останньої пересвідчилися того, що тільки обопільними поступками можна остаточно знищити правописно-мовні розходження і справити нашу літературну мову в одно річище. Звичайно, це вирішення примушує на якийсь час геть усіх без винятку українців дещо переучуватися, бо ніхто ж не звик до такого письма й вимови, як "клясична філологія", "глосологія або лінгвістика", "гальванографія" і т. ін., і немає сумніву, що деяка неусталеність, вагання у написах і вимові подібних слів буде довгенько, а почасти і завсіди, алеж у правописі чужих слів (та почасти й своїх) деяка неусталеність і вагання властиві усім живим літературним мовам. Життя, певна річ, дещо спростить цей правописний принцип, впроваджуючи, напр., послідовність на початках лише в часто вживаних комплексах грецького походження як *-грам-* (*-граф-*), *-лог-*, *-філ-* (*програма, графіка, епілог, логіка, філософ, філолог* і т. ін.), алеж кінець-кінцем правопис чужих слів повинні встановляти

* Але слід відзначити, що голосовано ці пропозиції не зовсім так, як оце сформульовані вони, бо в кожному з них увірився ще один спільний пункт: "при умові, що апостроф залишається в обсязі проекту".

лише освічені люди, обізнані з чужими мовами, народні ж маси сприймають чужі слова, як і свої власні, так, як їх чують і бачать написаними. З погляду ж природи української мови компромісове розв'язання справи видається слушним, бо, напр., нем'якого *л* в українській мові далеко більше, ніж м'якого, отже коли б усі чужі слова передавати з *л* м'яким, то тим ми б порушили природні відносини *л* нем'якого і м'якого в мові. Та чи так, чи ін-як, ця формула правопису чужих слів повинна зламати на цім місці однобоку традицію і наддніпрянців і наддністрянців і згодом утворити нову й всеукраїнську традицію з елементів перших. Збіжить 5 — 10 років і багато з того, що тепер нам може здатися чудним, незвичайним, стане звичайним і органічним подібно до того, як давні запозичення в народній мові з інших мов нікого не вражають тепер тим, що в них буває і нем'яке *л*, і м'яке, і *з*, і *г*, напр., і *Кирило* (гр.), *Микола* (гр.), *паланка* (лат.), *лантух* (нім.), *планка* (нім.) і *льох* (нім.), *пляшка* (нім.), *вершляг* (нім.); *Григор* (гр.Ҁ), *Гапка* (гр.Ҁ), *недошмиги* (нім. *g*) і *Ҁрунт* (нім. *g*), *Ҁанок* (нім. *g*) і т. ін., хоч іноді знов же й тут буває неусталеність: *лушня* і *люшня* (нім.) тощо.

Між іншим, слід відзначити, що перед остаточним переглядом у президії всіх намічених змін і додатків до друкованого проекту, їх надіслано до Києва в редакційну колеґію, поповнену проф. Є. Тимченком та О. Куриловою. Майже чисто всі одностайні побажання цієї колеґії були прийняті потім в президії.*

До 10 засідань треба було відбути президії на те, щоб розв'язати всі правописні питання. Зовсім не порушені постановами Конференції питання звичайно й на президії не були порушувані, і в остаточну редакцію вони ввійшли з проекту без змін.

З усього сказаного ясно видно, що "Український правопис" є витвір колективний у найширшому розумінні слова. Десятки людей із різних закутків Радянської й позакордонної України брали найближчу участь у вирішенні правописно-мовних проблем, а сотні в дискусії. Серед членів цього колективного автора бачимо 2 Народніх Комісарів Освіти, 2 заступників їх, 5 академіків, 28 професорів і філологів-спеціалістів, 8 учителів (педагогів), 7 робітників преси й друку, 8 письменників. Суспільна контроля, як бачимо, була цілком достатня. Дуже складне завдання — знайти для літературної мови "середнє арифметичне" звичок, бажань, інтересів людей з різних культурно-віддалених і політично-роз'єднаних частин української землі, і знайти, розуміється, без

*В цій редакційній колеґії взяли участь акад. А. Кримський, проф. Є. Тимченко, Г. Голоскевич і О. Синявський. В. Ганцова не було на цей час в Києві, а О. Курилова не взяла участі через хворобу і потім тільки надіслала до президії свої уваги листовно.

ушкодження природи мови й без непотрібного ламання традиції, все ж розв'язане. Принаймні про це може свідчити ставлення президії до "Українського правопису": як уже сказано, в її останньому складі були прихильники крайніх протилежних течій, і в цілому вона досить точно відбила Конференцію, а проте текст цього "Українського правопису" у цілому прийнятий на останньому засіданні її о д н о г о л о с н о. Це не виключає того, що в подробицях і дрібницях розходження між членами президії були до кінця і не раз їх розв'язувано більшістю тільки одного голоса, і напевно не тільки серед членів президії, ба й взагалі серед усіх українців не знайдеться жадного, хто б не був із чогось у "Правописі" невдоволений, але це ж зовсім природна річ.

Наостанці годиться подати загальну характеристику "Українського правопису" й разом відповісти на деякі закиди критики. Чим виправдується те, що від початку й до кінця трирічної праці Державна правописна комісія намагалася дати і нарешті дала те, що не є ані український правопис, ані українська граматика? Дивлячись на справу з становища нормального розвитку літературної мови, таке завдання, як усталити морфологію її, справді не можна виправдати. Взагалі літературна мова нормально складається поволеньки, і люди, носії її, власне й не відчують тієї еволюції, мало відчують навіть неусталеність її, бо ж та мова — то невід'ємна частина їх істоти, то вони сами. І нормування літературної мови за такого стану зводиться до академічно-педагогічних спроб визначити найбільше поширене й типове в мові, що і рекомендують, звичайно, як зразкове. Саме розуміння цього типового й зразкового в цих випадках більш-менш однакове, бо доосередні тяжіння при такому розвитку літературної мови бувають дуже сильні. Неминучі мовні розходження й певні "правописні питання" існують і за такого стану, та вони мають більше академічний характер і спокійно дискутуються собі серед спеціалістів, мало або й зовсім непомітні в літературно-мовній практиці, де *minimum* єдності й усталеності є. Але в історії розвитку української літературної мови є такі моменти, що ніяк не дозволяють назвати її розвиток нормальним. Поперше це й досі не зліквідоване політичне роз'єднання українського народу і подруге надзвичайна зміна значіння літературної мови в житті: з мови жменьки напівнезаконної інтелігенції до Жовтневої Революції волею цієї останньої вона стає органом державного й громадського життя цілої країни. Не можна ж не зважити на те, що десятки й сотні тисяч дорослих більш чи менш освічених людей, звиклих до досить унормованої російської мови, повинні (і не всі ж "повинні" з примусу!) перейти на українську мову. Це, розуміється, ненормальність для життя української літературної мови, бо до цієї останньої ті люди неминуче мусять ставити такі ж

вимоги, як і до звичної для них мови, алеж годі оцю ненормальність намагатися усунути чи бодай би хоч зменшити чимось іншим, як не унормуванням у межах можливого самої мови. Уже академічні "Найголовніші правила українського правопису" зробили великий крок до того унормування, алеж вони охопили лише частину того, що потребувало негайного унормування в наших реальних умовах життя. У величезній своїй більшості доросле населення вже не вчило і не могло вчити української мови так систематично й органічно, як то буває за нормальних умовин, воно здебільшого вчило й вчить її на практиці, отже й потребує не стільки систематичних курсів, як практичних довідників, та й для систематичного органічного вивчення (в школі) у нас бракувало твердої мовної бази, коли, напр., до виходу "Найголовніших правил українського правопису" важко було знайти дві граматики, де б однаково відмінювано такі слова, як "ніч", "радість", а іноді так і той самий автор відмінював їх різно в різних виданнях своєї граматики. От чому Державна правописна комісія визначила своє завдання так саме, а не ін-як. Сама дійсність, повсякденне життя проказувало їй, що до нормальнішого розвитку української літературної мови треба передусім впорядкувати зорову та значною мірою і слухову форму слів, отже визначити найпотрібніші з практичного погляду правописні, фонетичні, морфологічні н о р м и для літературної мови. Адже це база для літературної мови, а не теоретичні подробиці про фонему й графему української мови й їх взаємини, та й пощо заглиблятися тут у те, що іноді не видне або сумнівне навіть із верховин науки?" Та жадною мірою "Український правопис" не має заступити систематичні курси української граматики від початкової до наукової, бо він між іншим призначенням має тільки полегшити й уґрунтувати появу й розвиток цих останніх. Не менше безпідставно було б думати, що "Український правопис" виник із специфічних потреб "українізації" і для неї, що цей правопис сам здолає навчити людей української мови. Комісія свідомо з одного боку поминула дещо навіть із того, що безпо-

*Так акад. Ст. Смаль-Стоцький, критикуючи проєкт правопису, заперечує рацію вживання апострофа після *p* в таких словах, як "пір'я" тощо супроти таких, як "рябий" тощо (див. "Україна" 1—2 кн., за 1927 р., ст. 233), а проте на величезній частині території українського народу розрізняються як різні слова, напр., "звір'я" і "звір'я", "повірю" і "повір'ю", як розрізняються "ушка" і "юшка" тощо. Також видається йому с а м о в і л ь н и м застереження не писати в присвійних прикметниках *-ін*, а самоволі тут жадної нема, коли зважити, що по українських говорах досить поширені форми "нянін", "Галін" тощо, що такі форми трапляються навіть у Грінченковому словнику ("донін", "тетін"), у Шевченка ("Прісіне письмо" — див. Т. Шевченко, Т. III, Листування, ВУАН, 176 ст.).

середньо в'яжеться з правописом, але не стоїть на перешкоді розвиткові української літературної мови, або не так надається до нормалізації (напр., вживання великих літер), а з другого взялася внормувати таке, що зовсім власне до правопису і не належить, як от морфологію або граматичну термінологію. Не все Комісія розв'язала однаково категорично й однаково повно, не все, певна річ, і якнайкраще, але досить застосувати "Український правопис" до першої-ліпшої сторінки першого-ліпшого тексту української мови, щоб пересвідчитися того, як все ж багато правописно-мовних питань, непорозумінь і вагань усуває й розв'язує цей правопис.

Щодо свого одного з найголовніших завдань — спрощення правопису, то треба сказати, що Комісія далека була від тенденції спрощувати за всяку ціну, бо завсіди виходила з принципу — правопис для мови, а не навпаки, як і мова для людини, а не навпаки. Ніяким чином не мала Комісія за завдання своє дати елементарний правопис, і деякі подробиці з "Українського правопису", а іноді й розділи, призначаються власне для спеціалістів, як авторів граматик, перекладачів із чужих мов тощо. Але ніколи не забувала й завдання дати такий матеріал і так, щоб із нього могла покористати й кожна більш-менш письменна людина.

Як видно з усієї оцієї короткої історії "Українського правопису", завдання, методи й умови опрацювання книжки були настільки складні й трудні, що годі від неї сподіватися суцільності, простоти й послідовності звичайної книги: вона настільки ж складніша, наскільки колектив складніший супроти окремого члена його. Але тим самим настільки ж більша й вага книги.

СТОРИНКАМИ ОДНОГО ЖИТТЯ

О. Ж.

Життя прожити — не поле перейти. В житті ж деяких людей таких полів дуже багато. Я думаю, що до таких людей належить і колишній радянський генерал Петро Григоренко. Нещодавно побачила світ російською мовою його книжка *У підпіллі можна зустріти тільки щурів...** об'ємистим розміром у 845 сторінок. Розміри книжки навряд чи кого здивують: мемуарна література взагалі знаменита форматом видань. Мемуаристові важко вирішити, яку подію зазначити, а яку оминати. Всі здаються важливими. Життя ж людей є цікаве, кожне по-своєму. Тим більше така заява справедлива стосовно людей типу Григоренка. Бо його життя було настільки багатогранним, різнобічним та незвичайним, насиченим такою кількістю фактів та подій, задумів та звершень, що з лишком вистачило б на кількох людей. Дивуєшся тільки, як могла навіть така велика за розміром книжка вмістити ціле життя. Бо життя завжди незрівнянно більше за будьяку книжку. Остання може більш-менш схематично вказати на загальні віхи життя, залишаючи читачеві можливість догадуватися про решту. Хоч з огляду на незвичайний поворот подій в житті генерала, на читача, я думаю, чекає нелегка робота (якщо він зважиться піти шляхом здогадок). Книжка повинна привернути увагу також і дивовижно різнобічного кола читачів. Надзвичайна цінність книжки насамперед і полягає в тому, що люди, які нормально не мають нічого спільного ані один з одним, ані з автором, ті, що дуже далекі один від одного чи то за своїм вихованням, чи то за своїм світоглядом, за обставинами життя, або за походженням, знайдуть велике зацікавлення, відкриють для себе цілий новий світ, перегортаючи сторінки життя колишнього радянського генерала.

Я зустрічався з людьми різного походження, різної долі, що читали спогади генерала: від колишнього учасника білого руху часів громадянської війни й до недавнього вихованця радянського вузу. Всім їм книжка сподобалася, всім їм пощастило знайти щось привабливе, цікаве та корисне для себе. Та й справді, незвичайне минуле автора не може не зацікавити людей. Скільки ми знаємо колишніх генералів Радянської армії, які могли б відверто, не

*Петро Григоренко, *В подполье можно встретить только крыс...* (Нью-Йорк: в-во "Детинець", 1981), 845 стор.

криючись, поділитися своїми думками з сучасниками? Я міг би сказати небагато, хоч не здивувався б, якби він виявився єдиним серед них. Незвичайність його ролі підкреслюється ще й тим, що він перш за все був відданим партійцем, висуванцем партії, вірним впроваджувачем сталінського курсу, відповідальним комсомольським працівником, посланцем партії під час колективізації та індустріялізації країни й навіть став професійним військовим за дорученням партії. До того ж, навіть у самому війську доля (чи то партія) часто міняла йому призначення: вчора військовий інженер, сьогодні штабний офіцер, що також займав і командні посади, стає після цього відомим військовим вченим, керівником катедри відомої військової академії. Чи не забагато для однієї людини? А якщо додати до того несподіваний (хіба?) перехід від вірного сталінця у дисиденти до радянського режиму, тоді коло зацікавлених, і без того широке, неодмінно стане ще ширшим.

Слід обережно підходити до вислову "несподіваний" перехід від вірного сталінця у дисиденти до радянського режиму. Звичайно, для тих що знали генерала на службі, у праці, по квартирі, його перший виступ з критикою радянської партократії був несподіванкою. Для людей, близьких йому духом, світоглядом, світосприйманням, а також для тих, хто добре знав його натуру, його родинне оточення, ця на перший погляд несподіванка була закономірністю, і, якщо хочете, логічним завершенням його духовного та людського зростання. Чесність, сумлінність, людяність натури автора червоною ниткою проходить через усе його життя. Він фактично ніколи не обертався спиною до людей, не був чужим до протиріч радянської дійсності. Він постійно ставив собі та іншим питання, в міру своїх здібностей та в залежності від обставин життя старався знайти відповіді на ці питання. Він завжди шукав людей, які могли йому роз'яснити навколишню ситуацію, подати йому ту інформацію, якої йому бракувало. Такими людьми були для нього перш за все його родина, його друга жінка, однокурсники, колеги, сусіди, ближчі духом. У людях він завжди старався відшукати те, що відповідало його принципам.

Чесність його натури виявляється в тій відвертості, з якою він розмовляє зі своїм читачем, не приховуючи від нього своєї нездібності чи неспроможності вчасно розібратися в жахливій облудності гасел накинутого народові режиму, що так дорого обійшовся його народові, своєї недовіри тим близьким йому людям, що від самого початку вказували йому на згубність політики його партії, в яку він так вірив.

Тому треба також обережно підходити до поняття "відданого сталінця", коли йдеться про генерала Григоренка. Перед тим як я зустрівся з автором, ще до того як я перечитав його книгу, в моєму

увяленні поняття "вірний сталінець" незмінно асоціювалося з людьми, що були виховані покійним "учителем і батьком радянських народів" на заміну старій "ленінській гвардії", винищеної ним, серед якої було все ж таки немало людей, ідеалістично настроєних, в душі кар'єризму, опортунізму, безпринципності, а, вірніше, відданості понад усі інші принципи йому особисто, в душі злиття понять "Сталін і партія", при чому, друге мусило б залежати від першого. Але в Григоренка кар'єристські риси ніколи й не "ночували". Що ж до відданості "вождеві", то з огляду на те, що Сталін умів у спрощеній формі дати відповідь на сумніви, на пекучі питання тих часів, а в потрібний момент зманеврувати, обійти питання чи знайти винуватців в іншому місці, це влаштувало багатьох. Серед них, на жаль, був і Григоренко.

Цікаво перечитати уривок з характеристики на автора, поданої дефензивою (польською контррозвідкою): "Належить до так званого сталінського покоління. Ідейний. Відданий Сталінові та його режимові не через бажання вистжитися, а за переконанням. До критики на адресу режиму ставиться нестерпно, але доносів не пише, а палко переконує свого опонента, що той помиляється..." Як визнав сам автор, це досить вірна й точна його характеристика.

Всі запам'ятали Петра Григоренка насамперед як колишнього радянського генерала. Але завдяки своєрідностям свого життя, як також і своєрідностям системи, яка досить часто диктує людям, якою дорогою ступити в житті, військовий фах — то тільки один з багатьох аспектів життя цієї людини. Ця книжка — свідоцтво людини, в життя якої систематично й пляномірно втручалось суспільство, руйнуючи її задуми та плани, як також і найкраща ілюстрація лицемірства цієї системи. В молоді роки автор вклав багато зусиль у зміцнення колгоспної системи, вірячи, що вона буде благом для людини, але ледве встиг врятувати рідного батька від пазурів голодної смерті. В той самий час відчайдушні намагання визволити дядька від "благ" нового суспільства залишилися марними. Змолоду мрією автора було будувати мости, але волею партії йому судилося руйнувати церкви. Загалом на базі цієї книжки можна було б навести цілу низку прикладів панування волі суспільства над бажанням індивідуума.

Разом з тим цікавою є багатопляновість часових та географічних умов життя, відображених у книжці. За запрошенням автора читач матиме нагоду зробити подорож від маленького українського села передреволюційних часів і до сучасного нью-йоркського помешкання. А в проміжку Ногайськ і Бердянськ, Сталіно (Донецьк) і Москва, Білорусь та Далекий Схід. Влада гарячково силується змінити соціальні умови життя. Вдумливий

спостерігач, автор переконливо та живо демонструє успішність цих зусиль, успішність, що не зупиняється ні перед чим. Жива історія радянської влади проходить перед нами. І хоч неодноразово можна почути від автора, що книжка — це лише особисті спогади одного з індивідуумів, але, оскільки цей індивідуум став учасником багатьох історичних подій за радянських часів, читач теж читає цей твір як до певної міри історичний документ, еквівалентну цінність якому нелегко знайти в звичайних історичних дослідженнях на радянську тематику. Дещо старший за радянської влади, автор добре пам'ятає й показує її початок, зміцнення та, кінець-кінцем, її справжнє обличчя.

Говорячи про різнобічну історичну цінність книжки, можна вказати на кілька різних аспектів, що могли б привернути увагу дійсно широкого та різнокаліберного кола читачів. Насамперед, це історія українського села передреволюційних часів та на цьому тлі історія визвольних змагань на Україні. Потім історія комсомолу, живі картини та наслідки колективізації та індустріалізації, НЕП, історія та характер перебудови Червоної армії, поступова мілітаризація країни, подаються кольоритні портрети багатьох вищих командирів. Автор малює також досить детальну картину військово-технічної підготовки Червоної армії перед війною, її фортифікаційних досягнень і недоліків, події Другої світової війни, живим свідком та учасником яких він був, разом з чіткою аналізою. Загалом послідовне та логічне тлумачення подій, особливо тих, що прямо стосуються його — це типова риса автора. Так, він досить чітко роз'яснює суть подій, що привели його на катедру військової академії й тим самим уберегли його, наприклад, від ролі карателя УПА чи навіть інших визвольних рухів народів. Впливи на еволюцію своїх поглядів від вірного та послідовного виконавця сталінського партійного курсу дорогою сумнівів і міркувань аж до переконаного інакодумця він пояснює сприятливим оточенням післявоєнних років.

Впливи автор відчував на собі з раннього дитинства. Батько, вдумливий культурний господар землі, дядько Олександр, напівписьменний народний мудрець і філософ, плоть від плоті від землі, від народу, що не випадково, кінець-кінцем, так і загинув від руки антинародної влади. Отець Володимир Донський, багатолітній місіонер Божої віри в Африці, що не тільки заронив іскорки Божої віри в душі семирічного хлопчика, але й цілком змінив настанову старших людей до церкви як до Храму Божого. Принципи о. Володимира, що Бог людям не нянька, а творець суцього на землі, що дав людям розум, щоб користатися з того, залишив слід у душі автора на все життя через усі перипетії будівництва безбожного нового суспільства. Лікар Грибанов, який зберігав життя людям не тільки медичним способом, але й у тих

найскрутніших обставинах, коли життю його пацієнтів загрожувала небезпека від руки ближнього. Люди, здібні впливати на інших, траплялися авторові й пізніше. Такими зокрема були для нього вчителі: Афанасій Іванович Недовіс з дружиною та Михайло Йванович Шляндін, що прищепили авторові любов до науки, розширили межі його рідного села. Окрему роль серед учителів займають у житті автора вчитель історії Онисим Засуха та його дружина Оксана, викладач німецької мови. Вони відкрили хлопцеві очі на його національну приналежність та познайомили з культурною спадщиною українського народу. "І цього [автор] вже ніколи не забував, хоча далеко не завжди працював на користь своєї нації".

Цікаво буде для дослідників української історії дізнатися, що українці в своїй загальній масі зростали, не маючи жадного поняття про свою націю. Тим більшою та значущою стає роль подібних просвітителів у тому епізоді книжки, що описує перелік особового складу Чорноморської фльоти після революції за нацією. І тільки українці не знали, де вони належали, ким були. Такою була трагедія українського народу, яка не скінчилася ще й досі.

Але були й інші впливи. Привабливі "ідеї свободи, братерства людей й одночасно диктатура пролетаріату своерідною мішаниною входили в [молоду] голову", калічили недосвідчений розум. І ці ідеї, що приходили з якогось далекого незнайомого світу, впливали на молоду людину більше, ніж рідні й близькі їй батько й дядько, не зважаючи на ту велику пошану, якою ці останні користувалися серед односельчан. Демагогічні гасла нової влади заражали й засліплювали людей, особливо молодь. Це був неповторний феномен, який не легко пояснити. Як пише сам автор, "найголовніше, чого ми не бачили — від зла не може народитися добро. Якщо для досягнення великої мети комунізму потрібна безперервна проповідь людиноненависництва та насильства, від цього загальний добробут навряд чи прийде". Автор визнає, що він і його сучасники "не вміли розпізнати добра від зла". Коли бачили розстріли, що провадили білі, засуджували їх. Алеж водночас були свідками жорстоких розправ, які творили червоні. Автор називає феноменом той факт, що залишалися "розповіді про звірства білих [...] в [їхній] пам'яті, а недавній терор цілковито забули, хоч ЧК [...] в селі розстріляла сім безвинних людей-закладників, в той час як білі не розстріляли жадної людини".

Автор зазначає, як різко негативне, ставлення місцевого населення до проблеми самостійної України, особливо до тих, що в ті часи намагалися провадити таку політику. Населення звертало увагу на їхню жорстокість. Після того "радянська агітація проти

'петлюрівських недобитків' почала падати на благодатний ґрунт".

А нова влада продовжувала свій наступ на трудовий люд. Нова політика, нові побори. Старші люди швидко розібралися в грабіжницькому характері політики нової влади. Молоді приймали в ній участь, очевидно, вірячи, що "від зла може народитися добро". Між тим посіяне зло вже давало свої сходи: директора трудової школи, який несправедливо провалив автора на іспиті, він уже вважає своїм "клясовим ворогом" та пише на нього скаргу в повітовий комітет (УКОМ) комсомолу.

Автор мріє про колективний труд, не розуміючи, що "саме спільні поля несуть з собою підневільний труд, вбивають ініціативу землероба, перетворюють його на раба". Він навіть і вчиться їде, щоб, вивчившись, підняти село "на нових засадах" за допомогою техніки. Одночасно він уже далі відходить від людей, що колись впливали на нього, а тепер зробилися йому чужими, навіть такі, як дядько Олександр, або "клясово-чужими", як о. Володимир та його син Сіма. Така була логіка нового способу життя.

І все ж нелегким був для автора процес входження в це життя. В усякому разі лицемірство від нового життя він відчув на собі з самого початку. Таким ось лицемірством була нібито потреба для "непролетарської" молоді "поваритися в робочому котлі". "Задовольняючи цю потребу", автор попадає на Донбас, де спостерігає великий натовп безробітних. Він відразу відмічає цікавий для себе факт, що "двір [був] заповнений сірчачинною та личаковою Росією. Українців майже немає. Україна вирощує хліб, сади, живність". Але влада швидко "виправила" цей "недолік". Україна починає "пролетаризуватися".

А боротьба за соціалізм нібито продовжується. І життя породжує сумніви в душі молодого комсомольця. Але ненадовго. Повна спрощень стаття Сталіна "Троцькізм чи лєнінізм" заспокоює, створює впевненість. Автор і не помічає в той час її спрощености. Все ясно, все зрозуміло, можна йти далі.

Автор не може не помітити, що перший ж відступ від соціалістичних позицій НЕП підняв господарство країни й створив період достатку. НЕП зробив своє діло. І не дарма автор згадує: "Так безтурботно, як я жив у роки НЕПу, будши робітником, я вже потім ніколи не жив, навіть коли став генералом".

Автор дає читачеві можливість простежити, як з позицій дрібношкурницьких інтересів за допомогою наклепів та фальсифікацій як розгортається боротьба за владу на рівні секретаря фабкому комсомолу. Правда, боротьба, на той час скінчилася поразкою наклепників, бо демократія, за автором, тоді була ще жива, і райком комсомолу ще міг собі безкарно дозволити піти проти рішення партійної інстанції, яка десь там нагорі, як звичайно, не розібравшись, взяла сторону наклепників. Алеж

соціалізм тоді тільки-но набирив швидкість. Тепер, в умовах "зрілого" соціалізму, подібна неслухняність так легко молоді не минулась би.

Наступним цікавим етапом у житті автора була боротьба партії за створення своєї власної "пролетарської" інтелігенції. Коли автор за завданням партії пробував вести "роз'яснювальну" роботу серед "робочої молоді" за вступ на "робфак", партія йому пояснила, що за пляном партії потрібно послати до навчання певну кількість молоді. При чому не роз'яснювати треба, а вимагати, не зважаючи на особисті бажання, а також і самому показати приклад. Таким чином, автор, як дисциплінований член партії, пішов вчитися на інженера не через індивідуальні нахили, а виконуючи волю партії. Це й називається "соціалізм у дії". Забігаючи вперед, можна сказати, що автор пізніше став професійним військовим, теж виконуючи волю партії. Відмовився від професії будівничого й став командиром теж за бажанням партії. Якраз за відомим соціалістичним принципом: "Дбай про країну (розуміючи партію), а вона завжди про тебе подбає".

І ось автор стає студентом. Він описує тяжкі матеріальні умови студентства, нестачу харчів. Автор вже подумував, як би кинути інститут та повернутися на виробництво, де ще можна було вдосталь попоїсти. Але — от біда: він же комуніст. І партія йому так і заявляє: інститут ти можеш покинути, але разом із партквитком. А на таке автор піти не міг: партія для нього була святиня. І він лишається.

Автор характеризує специфічний контингент майбутніх "командармів" радянської індустрії, яких партія послала вчитися в числі різних "парттисячників" та "профтисячників" не за знаннями, а як "клясово своїх". Він описує, скільки мук було з ними, поки вони скінчили навчання, хоч справжніх знань так і не набули. Але їм і не треба було бути справжніми інженерами. Їх так прямо й готували на ролю керівників тих інших, кваліфікованих спеціалістів, на плечі яких саме й лягла безпосередня індустріалізація країни. Що ж до майбутніх керівників, то їм іноді навіть влаштовували "закритий" захист дипломів (щоб уникнути прикрої несподіванки). Це серед них, цих недоуків, дипломованих нездар, треба шукати Брежневих, теперішніх "вождів" радянської економіки та держави.

Цікаво відмітити ще одну особливість тих часів (та хіба тільки тих?): ізольованість різних соціальних верств населення. Студенти, наприклад, живучи своїм відрубним життям, відрізані від інших, не знали про хвилю антиколгоспних повстань, що прокотилися тоді по країні. Мало що було відомо, та й то в спотвореній формі, про так звані "бабські бунти" проти колгоспів, що, за автором, допомогли уникнути кровопролиття. Автор згадує той великий

успіх, що мала на його оточення горезвісна стаття Сталіна "Запаморочення від успіхів". Тепер він називає її "наскрізь брехливою та лицемірною", викриває її демагогічний характер, розуміючи, що цю демагогію було вжито тільки заради виграшу часу для наступного, вигіднішого удару по селянству. Але в той час вона йому видавалася "як прояв геніального передбачення в політиці". Запаморочені "мудрими" словами "вождя", сучасники тих подій, за автором, не знали, що за завісою "мудрих" слів "Відповіді" Сталіна "товаришам-колгоспникам" від них "ховали підготовку найстрашнішого злочину проти селянства — штучного голоду".

Автор цілком відверто визнає, що комуністи його покоління "так вірили в комунізм і їм так хотілося скоріше в нього протиснутися, що [вони] готові були виправдувати будь-які злочини" проти народу. Автор наївно вважав саме тодішнього керівника КПУ С. Косіора єдиним організатором голоду на Україні, базуючись на його промові перед уповноваженими ЦК на збиранні врожаю. Він не бачив, що не самим "коротуном"-Косіором (як він його називає) обмежувалась організація голоду. І значить не один Косіор був винен. Серед оточення автора були люди, що це розуміли та вказували йому на це. Але він не йняв їм віри.

Автор згадує свої відвідини рідного села та зустріч з батьком, який, ображений необґрунтованими наскоками на нього за його нібито "прокуркульські настрої" без жадної уваги на його чесний труд, вирішив був вийти з колгоспу, хоч пізніше й повернувся до нього після вмовлянь свого сина, відданого партійця. Ще тоді Григоренко-старший був певний, що катастрофа в хліборобстві трапилася, тому що в селянах-колгоспниках було вбито "любов до праці". Втрачення зацікавленості в праці та придушення індивідуальної ініціативи зводили нанівець усі зусилля найчесніших трудівників. Трудящому селянинові було незрозуміло, чому Москва мала вказувати йому, коли сіяти, чому мала забороняти вжиття знарядь, що були йому потрібні під час робіт, і які іноді були чи не єдиним порятунком під час несприятливих погодних умов. Основним винуватцем кризи в хліборобстві зроблено чесного трудівника, а з того, хто наробив дурощів, вимагати не можна під страхом найсуворішого покарання. Автор подає численні приклади такого покарання. Він малює картину повної байдужості до праці під час збирання хліба. Цю стіну байдужості не можна було нічим пробити. Автор її пояснює великою силою протесту, що виростає в людях в таких умовах. Іронія соціалістичних "перетворень" виявила себе в цій байдужості повністю. Не зважаючи на споконвічну повагу селянина до хліба, до землі, до праці на ній, він змушений був звернутися до байдужості як до єдиної в тих умовах форми внутрішнього протесту проти тих

соціалістичних перетворень, які фактично заперечували саму потребу існування селянства. Бож суть селянства — в праці на своїй землі. А якщо такої можливості немає, для чого працювати?

Придумана радянською владою в умовах відсутності особистої зацікавленості в продукції праці, а значить і в її продуктивності, система посилення "штовхачів" — уповноважених партії — на "вузькі" ділянки виробництва, що не виконували плану, спостерігалася і в сільському господарстві й в промисловості. При чому, ті штовхачі не мусили розумітися в тонкощах того факту, до якого їх призначала партія. Могли навіть і в очі ніколи не бачити шахти, куди посилали автора та його сучасників. Користи від того, звичайно, "як з козла молока". Видобуток вугілля не піднімався. Але ж інших можливостей для спонукання продуктивності праці соціалістична система або зовсім не знає, або вельми неохоче використовує.

Для дядька Олександра найстрашніше в цій системі, що ці люди "людської мови не розуміють". Не розуміють самої природи господарювання, а також і тих трудівників, які своїми порадами хочуть допомогти в тому. Для нього радянські керівники — "не господарі". Вони "грабіжники і кати". Простий неосвічений трудівник дядько Олександр швидко розібрався в людиноненависницькій антинародній суті подібних "керівників". Його ж освічений небіж, автор спогадів, не зміг, та й ще не повірив своєму дядькові. Загибель останнього — це трагедія. Але ще більшою трагедією було те, що автор та інші, подібні до нього вірні виконавці волі партії не розуміли справжнього мотиву, що ховався поза загибеллю мільйонів дядьків Олександрів по всій Україні та й в інших "братніх республіках".

А життя давало авторові все нові й нові лекції. Він стає свідком штучного голоду на Україні. Він спромігся врятувати життя колгоспникам свого рідного села своєю апеляцією до партії. Але та сама апеляція обернулася проти інших селян, ставши для партії засобом обґрунтування голоду як міри боротьби за соціалізм. Бо автор представив своїх односельчан як чесних трудівників, що мусили розплачуватися за невиконання плану хлібозаготівель іншими колгоспами району. І ось тоді партія пояснила голод як акт саботажу тих селян, що не виконували плану хлібозаготівель, протиставивши їм односельчан автора та похваливши його самого.

Автор також зображує все зростаючу мілітаризацію країни в 1930-их роках, справжню військову психозу, виховання молоді в мілітаристському дусі. Він робить правильне пов'язання з агресивним курсом нинішніх кремлівських провідників. Цей курс активно пропагує війну всупереч конституції країни, яка кваліфікує це як державний злочин.

Наступною лекцією для автора, що підготувала для нього ра-

дянська дійсність, було висадження в повітря комплексу фортифікаційних військових споруд на західньому кордоні Радянського Союзу. На їхнє спорудження було витрачено мільйони грошей за рахунок немилосердної експлуатації та беззастережного обкрадання мільйонів простих радянських трудівників. Споруди полетіли в повітря, так і не зробивши жадного пострілу. Але істинних винуватців цього злочину — вище керівництво країни на чолі зі Сталіном — ніхто ніколи не згадав і, звісна річ, не притягнув до відповідальности.

Автор малює портрети багатьох командирів Червоної армії, розкриває їхню вдачу, в якій не останню роль грала грубість з підлеглими, загалом усю ту атмосферу підозрливості та страху, що супроводжувала масове винищення командного складу війська напередодні Другої світової війни.

Автор уважно вивчає навколишнє життя. Природна чесність допомагає йому усвідомити жахливість лиходійств тієї доби, учасником яких йому довелося стати, але також не дає йому права мовчати, приховувати їх від читача. До числа таких злодіянь автор зараховує "свою свідому участь в найбільшому варварстві нашого сторіччя — у винищенні пам'ятників церковної архітектури..." Під його керівництвом, за його проектом було висаджено в повітря Вітебський собор в Білорусі, чудо архітектури на березі Західньої Двіни, проїжджаючи мимо якого на суднах люди не могли не помолитися, ставши на коліна. Це й вирішило, власне, долю собору — такої мовчазної, але разом з тим переконливої релігійної пропаганди влада не могла простити ані людям, ані соборові. І зникло чудо за мистецьким розрахунком радянських підприємників, ніби й не було зовсім. Як пише автор: "І нікому, мені в тому числі, не майнуло на думці, що на цьому місці був шедевр архітектури та місце духовного спілкування людей з Богом. Забувши про це, ми милувалися горою цегли". Така ж участь спіткала церкви в Менську та Смоленську. Хтозна, скільки продовжувалася б боротьба з релігійними "передсудками" під проводом автора. Але сумління — то велика річ. І воно підказало авторові, якою дорогою йти далі. "Для мене то не було життя [...] Перед очима стояли висаджені в повітря церкви, і я почав хворобливо придивлятися до церков, ще не підірваних". Автор багато дізнається про мистецтво їхнього будівництва. Він зрозумів, що не міг більше "перетворювати [...] в цеглу [...] ці чудові творіння".

"Невсипує око" партії скрізь, втручається в процес військового будівництва. Автор малює портрети політпрацівників, неосвічених, темних, але наділених великою владою. Багато вони попсували нервів, багато наробили шкоди.

Але автор був свідком масових арештів не тільки серед командного складу війська. Він випадково навіть зробився актив-

ним учасником боротьби проти чергової хвилі репресій, яка проходила в ці часи в Запоріжжі серед звичайного цивільного населення. В цій страшній смузі опинився старший брат автора Іван, який розповів йому про жахливі сцени допитів заарештованих. Тим самим він дещо відкрив авторові очі на страшну ситуацію, що творилася тоді й поза військом, і скрізь по всій країні. Читач мимоволі стає свідком високої мужності та принциповості автора, що в таку лиху годину не побоявся полізти в саме лігво страшного звіря — каральних органів, — відстоюючи право людини. Цікава річ: автор тоді ще був впевнений в правильності лінії партії й вважав, що запорізькі неподобства — це місцеві відхилення від генерального курсу партії, особливо після звільнення заарештованих в наслідку відвідин Запоріжжя перевіркою комісією прокуратури з Москви. "Партія сваволі не допустить, а рядові комуністи повинні боротися зі злом" — такою була його думка. І вже набагато пізніше виявилось, що звільнення заарештованих збіглося за часом із зміною влади в тодішньому НКВД. Але все ж цікаво, що саме в цьому короткому епізоді виявилось те раннє, але одвічне прагнення автора до справедливості, яке ще раніше, в шкільні роки автора, під час громадянської війни так рішуче показало себе в Ногайську в справі оборони єврейського хлопчика й, кінець-кінцем, привело на дорогу дисидентства.

Автор фактично зробився жертвою горезвісної "морозовщини" — системи доносителства на членів власної родини, що широко практикувалася й заохочувалася в ці роки (хоч не можна сказати, що від неї відмовилися в нинішні часи), з боку своєї власної (першої) жінки Марії, яку йому вчасно пощастило зупинити, коли вона вже була по дорозі на Лубянку доповідати на нього. А міг і не зупинити. Ще одна з красномовних сторін радянської дійсності, вдало підмічена автором.

Вир життя надає авторові можливості пізнавати нових людей та знайомить з його другою (теперішньою) дружиною Зінаїдою Єгоровою. Вона своїм безпосереднім життєвим досвідом зуміла відкрити йому очі на багато сторін дійсності, про які він перед тим мав досить умовне, якщо не спотворене уявлення. Вона зуміла розширити його поняття про справедливість, зробити їх чіткішими та об'єктивнішими. Саме завдяки їй автор дізнається про ще один "винахід" "гуманної" радянської влади: покарання всієї родини, включно з дружиною, дітьми та батьками, за "злочин" однієї людини.

Після закінчення Академії Генерального штабу автора призначають служити на Далекий Схід. Він якийсь час приймає участь в боях на Халхін-Голі, де уперше дістає можливість безпосередньо спостерігати в дії майбутнього маршала Радянського Союзу Г.К. Жукова. Саме тоді він відмітив неуцтво цього відомого

генерала, його жорстокість та бездушне ставлення до людей. Ос-танні його якості були використані Сталіном, який знав, як використовувати людей. Після того як закрився японський театр військових операцій, вийшла колективна праця учасників, що аналізувала хід боїв. У ній зокрема відмічалися вади Жукова. Ставши коротко після того на чолі генштабу, Жуков здав книжку до архіву. "Заради збереження власного престижу керівництво в Радянському Союзі готове на будь-які фальсифікації та обман, на заподіяння будь-якої шкоди державі та народові. А система спри-яє цьому", — зазначає автор. Він розвінчує легенду, дуже поши-рену на Заході, що Жуков фактично був головнокомандувачем Червоної Армії під час Другої світової війни. "Жуков, можливо, та-лановитіший за інших маршалів, але над їхнім загальним рівнем не піднімався. Він не міг бути головнокомандувачем (не кажучи вже про те, що Сталін би такого не стерпів, щоб хтось стояв над ним). Війна була коаліційною, і для такої війни Жукову просто кругозору бракувало". Він указує на відсутність військової освіти в Жукова. Все, чого Жуков добився, він досяг завдяки безпри-кладній жорстокості та немилосердному ставленню до життя ря-дових солдатів.

Автор детально малює картини бойових операцій під час Другої світової війни, учасником якої він став, чесно, без пере-більшення пишучи про себе. Його справедливе та людяне ставлення до солдата відбилосся на тих сторінках книжки, де роз-повідається про боротьбу за вживання солдатами касок заради збереження їхнього життя. В цьому епізоді він уперше зустрівся з майбутнім "вождем" радянських народів Брежнєвим, який на той час був на чолі політвідділу тієї самої армії, в якій служив автор. Уламок від міни уп'явся Григоренкові в каску, пом'якшив удар і навіть зберіг життя. Після цього він беріг каску з уламком як до-рогу пам'ять, але позичив Брежнєву на його прохання для демон-страції солдатам. Типово, що той губить уламок і, тим самим, псує сувенір, бо йому байдуже те, що дороге іншим. Автор приділив досить багато сторінок книжки цікавому описові теперішнього "вершителя" долі народів Радянського Союзу. За автором, найти-повіше для Брежнєва — це підлабузництво на вищому рівні, неперевершений опортунізм, вміння "одягати", за виразом автора, той вираз на обличчя, який відповідає моментові та інтересам вищого керівництва. Як згадує один з колишніх колег Григоренка, "Льоня є Льоня, на яку посаду його не посади". Підлабузництво Брежнєва до Сталіна, наприклад (якість, загалом, типова для політпрацівників), виявилася в тому, що він рішуче виступив про-ти зняття з автора догани, що висіла над ним з перших днів війни за те, що він у розмові з колегою висловив сумнів у мудрості дій верховного головнокомандувача в той час.

В автора були ще інші "стосунки" з майбутнім "видатним письменником наших часів", лавреатом Ленінської премії в галузі літератури та мистецтва. Деякі з них навіть вплинули на його дальшу долю. Хоч би той епізод, коли Брежнев відмовився повернути генералові його військове звання та заслужену пенсію після його першого повернення з "психушки" й навіть висловив жаль з приводу того, що Григоренка "поспішили" звільнити з лікарні.

Для читача будуть також цікаві ті епізоди з книжки, що описують порядки, які панують в академії, де він провадив наукову роботу, з поданням портретів генералів та вищих офіцерів, військових науковців.

Автор цікаво оповідає про тяжку економічну ситуацію, що склалася в країні в післявоєнні роки, аналізує колосальні протиріччя між рівнем життя вищого офіцерства та пересічного громадянства, яке ледве зводило кінці з кінцями. Спостережливість автора, його прагнення завжди бути обличчям до людей, до їхніх повсякденних турбот, допомагають йому знайти тих, що розкривають йому очі на життя радянського народу. Ці люди допомагають йому тверезо оцінити ці неподобства та підлоту, що творяться навколо та заважають чесному трудівникові жити нормальним людським життям. Цей період, сукупно з його попереднім досвідом життя та якостями, заложеними в ньому ще в батьківському оточенні, підготовляють його до виступу на Московській райпартконференції в 1961 році, що стала переламним моментом в його житті й, кінець-кінцем, привела в ряди дисидентів. Цей останній період в житті автора, власне, є найвідомішим. Але й тут, на мій погляд, читач знайде чимало досі невідомих і цікавих сторінок, що описують шляхи генерала в правозахисний рух, цікаві зарисовки відомих і менш відомих учасників цього руху, великих і малих працівників КГБ, лікарів-психіатрів, знаменитих і рядових, приемних і ворожо наставлених, сміливців і боягузів, багато гідних уваги подробиць про історію використання "психушок", опис діячів уряду на чолі з Хрущовим, вищої бюрократії та маленької радянської людини, друзів та ворогів. Широкою галереєю проходять вони перед читачем, викликаючи цілу гаму різних почуттів і нікого не можуть залишити байдужим.

Читач, зацікавлений в військовій історії, як також і в загальній історії СРСР, з інтересом перечитає сторінки, присвячені аналізі причин військової поразки Радянського Союзу в перші місяці Другої світової війни, де автор об'єктивно виявляє істинних винуватців — тодішній уряд на чолі зі Сталіном.

Автор подає детальну характеристику ролі Сталіна в Другій світовій війні, при чому наголос робить на вирішальності його ролі. Він вважає Сталіна за "блискучого учня", який старанно вчився на досвіді історії. Він не дотримується думки, що Сталін виграв війну, але за ним виходить, що саме Сталін був не тільки

офіційним, але й фактичним головнокомандувачем в ній на радянському боці. Злий геній "вождя всіх часів і народів" він вбачає в його вмінні прикро впливати і на долю власних народів, і в тому мистецтві, з яким "Сталін примусив своїх західних союзників у війні не тільки вести військові дії найвигіднішим для себе способом, але й працювати на зміцнення сталінської диктатури та сприяти зайняттю радянськими військами вигідного стратегічного становища в Європі та Азії".

Автора вражає (а разом з ним і читача) рідне село в якому вбито пісню, коли він відвідав його останній раз. Як каже його родич, "все нібито добре, а жити сумно". Життя без пісні — це все, чого радянська влада добилася за 60 з лишком років свого панування, попри всі намагання.

Книга написана цікавою приступною мовою. Події подаються загалом хронологічно, послідовно та логічно. Є, правда, відступи від хронологічного опису подій, але всі вони причинно пов'язані та виправдані. Впадає в око та дивує багато помилок в книжці. Виглядає ніби з причин, мені невідомих, вона редагувалася явно недостатньо. Речення подекуди задовгі. Це, правда, не заважає читачеві їх розуміти, але й також не полегшує цю справу. Звичайно, від того велика пізнавальна цінність книжки не знижується, поміж тим вона від того не виграє.

Подекуди матеріал, включений у книжку, висуває її за межі мемуарної літератури, непотрібно обтяжує та збільшує її розмір. Тим більше, що подібний матеріал, мені видається, можна перечитати і в інших джерелах. Сюди я б включив критику автором радянської рецензії на книжку О. Некрича 1941. 22 *юня* і тим більше фактичне подання ним справжньої історії України. Хоч в останньому випадку можна припустити, що автор хотів полегшити справу неукраїнськомовному читачеві, не дуже добре обізнаному з українською історією. Дивує також уміщений у кінці книжки показник прізвищ, багато з яких не мають імен. Цілком природно, що автор не може та й не мусить пам'ятати імена всіх людей, з яким йому судилося зустрічатися на протязі свого довгого життя. Алеж багато з них неважко відшукати у відповідних довідниках. Наприклад, той же Мехліс (Лев), Паганіні (скрипаль, Нікольо), Маленков (Георгій), Крейзер (Давид), Коцюбинський (Юрко) та багато інших. Від того і книжка, і читач її тільки виграли б. До речі, Ієронім Уборевич, що вказаний у показнику як маршал, ніколи ним не був і розстріляний був у званні командарма. Прізвища деяких людей, згаданих у книжці, подані є незвично зміненому вигляді, як наприклад, Светлічний (замість Світличний), Черновіл (Чорновіл) і таке подібне.

Тим не менше книжка є неабияким явищем у справі вивчення історії України та й всього Радянського Союзу взагалі, справжнім подарунком для всіх зацікавлених.

ПОГРОМ РЕВОЛЮЦІЇ В ПОЛЬЩІ

Мирослав Прокоп

I

Уже кілька тижнів очі світу прикуті до великої драми, яка відбувається в Польщі, де кліка польських комуністичних генералів придушила паростки свободи польського народу, і де водночас народжуються нові форми опору польських народних мас.

Починаючи з 13 грудня 1981 року, коли так звана Військова рада національного порятунку під проводом генерала Войцеха Ярузельського, проголосила военний стан, у Польщі проведено масові арешти діячів професійної спілки "Солідарність", діячів культури, науки, професійної інтелігенції та студентів. Чимало заарештованих засуджено на різні строки тюремного ув'язнення, здебільшого від 3 до 7 років. Інших держать в ув'язненні з огляду на небезпеку, що її вони, мовляв, представляють собою для громадського порядку.

Іншого типу репресії застосовують до людей, що працюють в різних галузях народного господарства, адміністрації, освіти, науки, словом усіх, хто заробляє на життя в єдиного в комуністичній системі працедавця, себто в держави. Від них вимагають письмових заяв лояльності до нового режиму, а, у випадку відмови, їх викидають з праці, позбавляючи, таким чином, можливостей до існування. На будь-які вияви громадської думки накладено повну цензуру. В Польщі утворилася атмосфера морального й фізичного терору, а матеріальні злидні, нестача товарів першої потреби, серйозне зменшення національного доходу в результаті економічних невдач, зокрема у промисловості, зростаюча заборгованість Заходіві, збільшують катастрофічний стан країни.

У таких умовах перед польським народом, як також і перед зовнішнім світом постає цілий ряд питань: Що буде далі? Якими шляхами піде теперішній погром? Яка доля чекає на польську онову, що почалася в середині 1980 року і яка знаменує новий етап в історії руху опору польського народу? Чи нав'язаний йому теперішній режим піде під тиском Кремля шляхом повної ліквідації досягнень "Солідарности", чи може шукатиме виходу в порозумінні з демократичними елементами країни і приверненні принаймні частини здобутків великого народного піднесення 1980-81 років? Себто, чи станеться так, як це заповів Ярузель-

ський ще 13 грудня 1981 року, запевняючи, що не буде повернення до стану, що передував серпню 1980 року? Чи на таку евентуальність погодиться московське Політбюро, яке кінець-кінцем влаштувало погром, і чи не вирішить воно ввести в Польщу нові збройні сили, на додаток до дисльокованих там дивізій й тисяч партійних та кагебівських "радників"? Яке значення має польська онова для розвитку дальших подій в Польщі та в цілій імперії для поневолених в ній народів?

А слідом за цим постають питання: як це сталося, що принаймні в перші тижні погрому, Кремлеві пощастило примусити поляків придушувати рух польських робітників? Чому опір польських народних мас виявився менший, аніж на це сподівалися самі поляки і зовнішній світ? Зокрема, чому сама "Солідарність", яка як-не-як об'єднувала біля 10 мільйонів робітників і яка користувалася великою підтримкою всього населення Польщі не вчинила більшого опору? Чому, всупереч переважаючій думці в Польщі і закордоном, у придушення демократизації дали себе втягнути окремі елементи Польського війська?

Перед тим, як шукати відповіді на питання, що станеться далі в Польщі, треба насамперед спробувати дещо вяснити причини того, що сталося і що передувало погрому.

Немає сумніву в тому, що рух польського робітництва, який завершився утворенням "Солідарности", та діяльність цієї незалежної профспілки, можна вже сьогодні залічити до найсвітліших сторінок боротьби за політичні, соціальні та національні права польського народу. Це також свідчення сили вільного духу людини, її незламних прагнень до свободи в умовах тоталітарного поневолення. Водночас це повчальний соціально-політичний феномен, це наявна школа, багата наукою про те, як боротися народам, поневоленим Москвою та наставленими нею режимами; яких засобів вживати, чого застерігатися; до яких меж можуть поступатися місцеві диктаторські кліки, для яких мова багнетів — це єдина мова для переконання інших, і наскільки їм дозволяють поступатися їхні кремлівські сюзерени; чого чекати від ширших мас власної суспільності, від війська, від органів безпеки; яке місце у плануванні й веденні боротьби можуть мати сторонні сили та подібне. Одним словом, проведений на наших очах польський експеримент 1980-81 років — це багатий досвід для планування стратегії і тактики боротьби не тільки для самих поляків, але й також для інших поневолених в імперії народів.

Сама поява "Солідарности" була небуденною подією. За порівняно короткий час ця формація досягла нечуваних досі в радянській імперії успіхів: легалізації власних професійних спілок, себто утворення, поза безпосереднім контролем досі всеосяжної партії, власних організацій. Польські робітники вибороли частинну

свободу слова і друку, а також і доступ до інших засобів масової інформації. Своєю мужністю та організованістю вони завоювали симпатії деяких членів партії, що почали повертати партійні квитки. Заразом у цій серії успіхів робітники йшли спільним фронтом з іншими групами суспільства, з інтелігенцією, селянством і церквою, що, в свою чергу, надавало їм багато сили.

Сьогодні часто питають: чи у цьому переможному поході "Солідарности" її керівники не пішли задалеко, чи не було в них запаморочення від успіхів і чи це не спричинилося до погрому? Немає сумніву, що такі радикальні вимоги, що їх висували окремі діячі "Солідарности" як, наприклад, вимога проведення референдуму про те, чи компартія повинна й на далі мати владу в державі, чи може має уступити місце демократично вибраному урядові, або вимога піддати переглядові принципи стосунків між Польщею та СРСР, чи, погрози відплати одіозним партійним бюрократам, зокрема членам органів безпеки, та подібне, використали вороги онови і це приспішило погром. Але, як стало згодом відомо, його готували багато місяців раніше. До "повернення порядку" постійно закликала радянська преса. Тому наївно було б гадати, що радикалізм "Солідарности" став причиною введення воєнного стану. Не тому, що, як сказано, його приготувляли раніше, а тому, що сама ідея створення і дії окремих суспільних формацій поза контролем компартії — а цим, власне, була "Солідарність", цим була її вільна преса, цим були самостійні об'єднання мистців, письменників, студентів, селян — є вороже польським комуністам і Москві. У природі кожної тоталітарної партії є бажання суцільно контролювати життя народу і водночас безоглядно знищувати всілякі інші політичні та суспільні сили, що хочуть творити власні організовані формації. Тоталітарна філософія і плюралізм — два несполучні явища, вони себе взаємно виключають.

Таким чином, у самому зародженні "Солідарности", як окремої від партії формації, лежав неминучий конфлікт з режимом. Його можна було уникнути тільки у двох випадках: а) Коли б діячі "Солідарности" самі поступово ліквідували свої завоювання і обмежилися мінімалістською політикою до уряду. Цього вони не могли зробити з огляду на саму природу руху, і тому, що така евентуальна політика керівників "Солідарности" привела б їх до неминучого конфлікту з власним членством і скомпромітувала б їх в його очах. До того уряд безперечно штовхав Валенсу та його співробітників. б) Коли б польські комуністи погодилися з вимогами демократичної опозиції, навіть і тоді Москва не дозволила б їм капітулювати перед робітництвом і будь-коли могла б заступити їх ще більшими вислужниками.

Сьогодні в міжнародній пресі та в заявах деяких діячів Заходу

(таких як Джордж Кеннан, Віллі Брандт, Гельмут Шмідт) можна почути побоювання того, щоб гострою політикою не відстрашити Ярузельського, мовляв, він усе таки поляк, а на його місце може прийти ще гірший. Немає ніякого сумніву в тому, що може прийти гірший. Скаля вислужництва, чи навіть опортунізму щодо ворога, байдуже, чи добровільного, чи вимушеного — дуже широка. І робити припущення, що, може, Ярузельський зуміє оборонити польські інтереси (хоча в історії поневолених народів бувають різні несподіванки) — доволі небезпечно, бо про його долю остаточно можуть вирішити в Кремлі. Зрештою, якщо не знайдеться достатньо поступливого поляка в Польщі, його можна привезти з СРСР, його навіть може "запросити" польський уряд. Так уже було після закінчення Другої світової війни, коли поляки "запросили" до себе маршала Радянського Союзу Костянтина Рокосовського, як, мовляв, людину польського роду. Так і читаємо про нього в *Українському радянському енциклопедичному словнику* (в-во УРЕ, т. 3, стор. 162): "В 1949 [році], за проханням президента Польської Народ. Республіки, працював заст. голови Ради Міністрів і міністром нац. оборони у званні Маршала Польщі". Як відомо, сім років пізніше, себто в 1956 році, тодішня польська революція змела його з Польщі, про що, очевидно, УРЕС стидливо мовчить. (До речі, призначення Рокосовського не було безпрецедентним у польсько-російських стосунках. Після Віденського конгресу в 1815 році цар Олександр I призначив свого брата Костянтина командиром польських збройних сил у Польському Королівстві).

У подібних умовах керівники "Солідарности" та всього руху онови могли випробовувати тільки межі поступливості режиму і відповідно до цього застосовувати свою тактику, краще розбудувати свої сили, оминати конфронтації. Але вони не могли ані в цілому пристосувати свої дії до вимог партії без заперечення власної ролі, ані допустити до погрому. Це прекрасно розуміли в Москві та у Варшаві. Польське Політбюро, як, взагалі, партійна верхівка, боялися, що в кінцевому результаті росту "Солідарности" вони можуть втратити свої позиції, і, чого доброго, навіть повиснути на вуличних ліхтарнях, як це дуже необачно пропонували деякі гарячі голови з кіл робітників.

Знову ж таки Москва боялася, що ріст демократичної опозиції захопить усе ширші маси, що паралельно з цим будуть підірвані позиції і без того скомпромітованої партійної та державної бюрократії та, більше того, що польська зараза може перенестися на народи Радянського Союзу. Цікаво, що на цей останній мотив у діях Москви, на її наполегливі вимоги ліквідувати польську схизму, майже ніхто на Заході не вказує. І це не зважаючи на те, що за останні місяці в зовнішній світ проникає чимало вісток з СРСР про

робітничі страйки, про обурення населення через нестачу харчів та інших продуктів першої потреби, що далі судять і репресують інакодумців, зокрема в неросійських республіках Радянського Союзу. Це не вперше західні дослідники, не кажучи вже й про державних діячів, ігнорують відцентрові сили імперії.

Страх Москви та її варшавських клієнтів мусів наростати, зокрема в зв'язку з плямами діячів польської онови, в тому вигляді, в якому вони з'являлися в позацензурних писаннях, а також в польських виданнях закордоном. Ще в жовтні 1980 року, себто на початку перших перемог "Солідарности", її постійний дорадник і провідний діяч Комітету оборони робітників (КОР) Яцек Куронь писав у позацензурному органі *Глос*:

Підірвано кардинальну засаду функціонування всяких установ суспільного життя: монополію держави на організацію, інформацію й ухвалення рішень [...] Парляментарна демократія і самостійність становлять здійснення аспірацій поляків. [...] Ми вступили на шлях, з якого нема вороття. Думаю, що сьогодні СРСР погодиться на тут описану демократизацію Польщі знизу, щоб не бути примушеним до збройної інтервенції. Завтра може погодитися на дальші поступи цієї демократизації взамін за гарантії для його військових інтересів. Післязавтра... Можемо облишити таку прогнозу.¹

Отож кінцева мета руху була ясна, зрештою, вона не могла бути іншою, і це в Москві розуміли. Не могло заспокоїти кремлівських провідників те, що в тій же статті Куронь запевняв, що "в початках руху можна висувати тільки дуже обмежені, мінімалістичні завдання",² бо їх цікавило не те, що було на початку, але те, куди рух прямував.

У Москві й Варшаві не могли також мати ілюзій про можливості тривалої співпраці партії з "Солідарністю" та церквою, нібито, на базі єдиного національного фронту, себто про пропозицію, що її висували самі партійні керівники. Видається, що вони робили це нещиро, за пляном тимчасово примирити антагоністичні до них сили польської демократії і, таким чином, забезпечити свої позиції. Але й діячі онови не мали таких ілюзій. Про це говорив в розмові з німецьким журналом *Шнірель* (ч. 53, 1980) інший провідний діяч того руху Адам Міхнік:

Метода, пропонована державною владою, звичайна і проста: народ повинен перестати виставляти рахунки і вимоги повернути втрачене, а натомість узятися за роботу. Для цієї мети поляки

1. *Робітничі страйки в Польщі 1980* (в-во "Сучасність", 1981), стор. 140, 146.

2. Там само, стор. 142.

повинні об'єднатися навколо комуністичної партії та її нового керівництва. Повинен виникнути центр "Фронт розсудливості", складений з комуністів, католиків, профспілчан і взагалі всіх людей доброї волі.

На мій погляд, це утопічне бажання, засноване на фальшивій оцінці становища.³

А керівник польської політичної формації право-радикального напрямку, що виступала під назвою Конфедерація незалежної Польщі, Лешек Мочульський, опрацював цілу концепцію під назвою "революція без революції", в якій виклав схему заміни теперішньої Польської Народної Республіки державою нового типу. Він писав:

Процес будови Третьої Речі Посполитої буде розгортатися ступнево. Перші фрагменти майбутньої самостійної і демократичної держави можна додати вже сьогодні. [...] [У дальших фазах] поруч установ ПНР буде існувати і діяти рівнобіжна польська політична система. Це буде нагадувати стан, знаний з нашої історії, коли поряд чужинецької влади формувалася польська підпільна держава. Головні різниці полягають у тому, що польська політична система буде діяти явно і не буде вести збройної боротьби з офіційною владою. [...] Кінцевою фазою стане перебрання влади.⁴

Подібним руслом ішло мислення польських публіцистів на Заході. У листопадовому випуску паризької *Культури* за 1981 рік Збігнев Бирський писав, що "комуністичну партію треба відсунути від влади", подібно до нього висловився Єжи Клевінський: "Комуністична влада мусить цілковито відмовитися від влади над народним господарством" (стор. 11, 14).

Треба, однак, відзначити, що, незалежно від таких радикальних пропозицій, польські автори на батьківщині і в діаспорі постійно писали про потребу шукати компромісу з партією, застерігали від громадянської війни, від розправ над працівниками органів безпеки, а, зокрема, дораджували брати до уваги інтереси східного сусіда, себто Росії. Але, як це виявилось 13 грудня 1981 року, росіян це не переконувало. Цікаво, що це мислення кремлівських правителів найкраще розумів російський дисидент, що від недавна живе на Заході, письменник Олександр Зінов'єв. У розмові з представником *Культури* у згаданому вже листопадовому випуску того журналу він сказав, що Москва "може допустити до влади «Солідарність», погодитися на приватну власність на селі, але тільки тимчасово, бо, погодившись, вже на

3. Там само, стор. 152.

4. Там само, стор. 170, 175, 176.

другий день буде намагатися все скасувати, бо всякі уступки заперечують її істоті". Коли ж Зінов'єву висловлювали думку, що однак "люди в Кремлі може з часом змінять своє ставлення до сателітів і для взаємної вигоди дозволять, наприклад, Польщі, Угорщині чи Чехо-Словаччині здобути статус, подібний до Фінляндії", Зінов'єв відповів коротко: "Це зовсім виключене".

Не можна сказати, щоб Москва приховувала свої наміри до Польщі. Довгими місяцями радянська пропаганда була в сполох з приводу уявних підступних плянів Заходу та місцевих "анти-соціалістичних елементів" ліквідувати соціалізм в Польщі, ввести капіталістичну систему та подібне. Для цього кремлівські правителі зручно використовували деякі індивідуальні заяви чи дії окремих діячів "Солідарности", чи прямо вдавалися до провокацій. Красномовно у зв'язку з цим звучить повідомлення ТАРС про становище в Польщі від 11 грудня 1981 року, себто за два дні перед проголошенням воєнного стану. Читаємо:

Керівники місцевих організацій "Солідарности" перейшли до створення на підприємствах "груп бойовиків". До кожної ударної групи входить до 250-300 чоловік. [...] Поширюються заклики знищувати комуністів. [...] Помітно активізувалися клерикальні кола й організації. У костьолох збільшувалися кількість проповідей, спрямованих на дискредитацію дій уряду в обороні соціалізму. Одночасно посилюються нападки на союзницькі зв'язки Польщі, висуваються демагогічні вимоги про її вихід з Варшавського договору і РЕВ, про використання для тиску на союзників ПНР комунікацій, що проходять через польську територію. Окремі провокатори беруть під сумнів існуючий радянсько-польський кордон, зводять злобні наклепи на історію визволення Польщі Радянською армією від гітлерівських загарбників. Усе це викликає законне обурення радянських людей. [...] На пленумах багатьох воєвідських комітетів ПОРП, зборах партактиву підкреслюється, що контрреволюційні сили розкрили свої наміри і ведуть справу до заміни існуючої в Польщі суспільної системи. У зв'язку з цим у резолюціях ставиться питання про konieczність відстояти завоювання народної Польщі, зірвати задуми противників соціалізму.⁵

А 48 годин згодом Ярузельський, за дорученням Москви, почав "зривати задуми противників соціалізму".

Зрозуміло, що, коли Москва прагнула швидкої ліквідації польської схизми, цьому не могли протиставитися ті члени партії, які, без такого тиску, може й пробували б шукати якогось модусу вивенді з новими демократичними силами країни. Але важко собі уявити, щоб цього прагнули керівні кола панівної бюрократії, яким, як згадано вище, в умовах росту "Солідарности" грозила небезпека втратити привілеї, а може й життя.

5. *Правда*, 11 грудня 1981, стор. 5.

У цьому плані ніхто ні на Заході, ні в Польщі не оцінив у потрібній мірі силу реакції панівної бюрократії, зокрема її апарату безпеки. А ті люди, як згодом виявилось, є цілком глухі до шляхетних гасел і дій "Солідарности", показали себе бездушними роботами у придушень свого народу.

Тут теж видно, що Москва завчасно забезпечила себе проти еventуальної неслухняности Польської армії. Вона зробила ставку на органи польської безпеки, які опанувала, інфільтрувавши своїми агентурними елементами. Але в той же час не треба забувати й того сумного факту, що частинно до погрому приклало свої руки і військо, хоч у цю справу його втягнули ультранационалістичними і патріотичними гаслами потреби оборони батьківщини перед більшою небезпекою, себто перед масовим вторгненням радянських військ. На це недвозначно вказував Ярузельський у своїй декларації про введення военного стану. Цим він неутралізував ту частину війська, яка могла вагатися. З другого боку, не можна теж забувати, що не тільки сам Ярузельський, але й його близькі співробітники — це випускники військових академій СРСР та що в самому війську також чимало агентів безпеки.

Розглядаючи ці факти, наявно помічаємо дві серйозні слабості "Солідарности" та діячів польської демократичної опозиції в цілому. Вони недооцінили сили реакції в колах партії та апарату терору, вони не мали доброї інформації про те, що діється у верхівці партії, в органах безпеки та у військовому штабі. Масовий погром їх усіх захопив зненацька, як і пересічного громадянина. А в той же час партія мала свою добре розбудовану розвідку в колах "Солідарности", без чого не міг би, наприклад, статися провал з магнетофонними записами із закритих конференцій керівників робітничого руху та подібне. Більше того, партія розгорнула цілий ряд акцій для того, щоб робити перешкоди діяльності "Солідарности", та організувала провокації з метою компромітації руху онови. Ще в травні 1981 року Відділ інформації "Солідарности" опублікував 5-тисячним накладом документи про такі дії партії та уряду Польщі. Ті документи передрукував російський еміграційний журнал *Посев* за вересень 1981 року, і там знаходимо, між іншим, інструкції, що вийшли з таких офіційних установ, як Інститут суспільних наук Центрального Комітету ПОРП (Польської об'єднаної робітничої партії, себто на ділі компартії) та від окремих обласних комітетів партії. В інструкціях, в яких окремо говориться про те, як треба поводитися з церквою, з КОРОм, з "Солідарністю", читаємо:

а) йти на зустріч у дрібних проблемах, наприклад, збільшити можливість побудови костьолів, давати згоду на ремонти [...]

б) Підкреслювати прихильне ставлення Єпископата до ПОРП, можливість близької співпраці, з цією метою використовувати виступи членів Єпископата (папи) на радіо і телевізії [...]

в) Знайти шляхи до заспокоєння країни, використовуючи вплив Церкви [...]

а) [...] У безвихідному становищі зволікати, йти на дрібні окремі поступки, але не відступати від принципів.

б) Не давати згоди на збільшення тиражів католицьких публікацій [...]

в) Ускладнювати друк церковних видань, посилаючися на технічні труднощі [...]

г) [...] на майбутнє треба ліквідувати [радіо]передавання недільних Богослужінь — реченець коло середини 1981 року. [...]

в) Популяризувати негативну роль інтелігенції в діяльності "Солідарности", починаючи з КОРУ, а далі переносити негативний погляд у цьому питанні на радників, інтелектуалів і т. п. [...]

а) [...] Якщо не можна оминати переговорів [з "Солідарністю"], затягати їх, ускладнювати.

б) [Не давати згоду на] видання щоденного органа "Солідарности", створювати труднощі для виникнення інших періодичних видань, розглядати бюлетені як нелегальні, збирати компромітуючі матеріали. [...]

Почати чітку інформаційну акцію [проти КОРУ та інших опозиційних груп], щоб переконати суспільство, що це — агенти ("західного імперіялізму"), підкреслювати їхній зв'язок з реваншистами з ФРН. Ліквідувати видавничі можливості, не допускати до тісної співпраці Церкви з "Солідарністю" [...]

в) Втягати діячів "Солідарности" та інших політичних груп в п'янство, а тоді в політичну дискусію або авантюри. Після того використовувати ті матеріали для їхньої дискредитації. Розмножувати і розсилати анонімно, видавати "нелегальні" публікації проти церкви, КОРУ і "Солідарности". [...]

д) Провокувати різні акції "Солідарности", як начебто нею організовані і непопулярні серед суспільства. Підсилати до "Солідарности" своїх людей з метою розкладу організації зсередини [...]

з) Створювати неспокійну атмосферу, допускати хуліганські вихватки, особливо п'яниць, допускати биття вітрин, [...] дезорганізувати телефонічну мережу, поширювати чутки, що це робота "Солідарности", КОРУ і т. п.⁶

Крім того, в колах "Солідарности" та польської громадськості, мабуть, існувала нереалістична уява про масовість руху.

6. "Как уничтожить «Солидарность»?", *Посев*, ч. 9, вересень 1981, стор. 8, 9, 10.

В умовах його великих успіхів він безперечно був масовий. Тоді можна було говорити про 10 мільйонів членів "Солідарности" чи її прихильників. Але під час кризи виявилось, що це була радше революційна сила в потенції, далеко ще не охоплена в рамках дійової організації. Для цього прямо не було часу. Здається, не можна рівняти тих мільйонів робітників з мільйонами українських вояків та селян, які на багатолюдних з'їздах в 1917 році декларували свою лояльність Центральній Раді, але які вже за кілька місяців розплилися в масі. Тоді були інші умови та інший стан національної свідомості нашого народу. Польські робітники початку 1980 років були безперечно наснажені тривалим патріотизмом і готові постояти за інтереси своєї нації, за свої класові інтереси та за свої громадянські права. Але й вони в момент удару з боку режиму виявилися тільки масою одиниць. Щойно теперішні загострені умови життя примусять їх, тих найвитриваліших, перетворитися в організовану силу опору.

II

Яка дальша доля "Солідарности" і всього руху польської онови? Які висновки можна зробити з польського експерименту для перспектив боротьби інших народів, поневолених Москвою?

У підписаному псевдонімом листі діячки польського демократичного руху, якого одержало з Польщі представництво "Солідарности" в Нью-Йорку і надрукувало у своєму *Інформаційному бюлетені* ч. 12 за 3 січня 1982 року, читаємо:

Через 6 років від початку організації робітничого руху опору, сьогодні ми стоїмо там, де починали. При чому сьогодні може ще важче. Тільки що незалежно від усього, що сталося, сьогодні люди менше бояться: приймають нас на нічліг, годують і мають для нас добре слово. Це надбання серпня.

Така оцінка людини, яка після вчиненого погрому є й далі активна в польському русі опору, може звучати песимістично, але тільки тоді, коли припустити, що цей рух надіявся на швидку перемогу. Але сьогодні ясно, що такі сподівання не були виправдані. Та не зважаючи на це, те, що сталося не є поразка.

Насамперед, у нікого немає сумніву, що поляки будуть далі вести боротьбу. Підтвердженням тому служить той факт, що досі Валенса і його співробітники не піддалися тискові режиму, хоч не можна передбачити, яку ролю вони відіграватимуть у дальшій боротьбі. До речі, їхня постава нагадує поставу провідних діячів українського руху опору супроти ворога. Тому те, що сталося в Польщі в 1980-81 роках — це тільки один акт великої польської, на ділі ж східноєвропейської, а по суті загальноімперської драми.

Це щось інше, ніж події в Угорщині 1956 року, чи в Чехо-Словаччині 1968 року. А результати недавніх і сучасних польських подій будуть триваліші як у Польщі, так і поза її межами. Це перший висновок з польських подій.

Правда, що Ярузельський та його опікуни тимчасово розігнали "Солідарність", але так чи інакше люди вживатимуть інших форм боротьби. Матимуть місце різні форми протесту, будуть творитися нові форми опору. Це стосується не тільки робітників, але й інтелігенції, студентів, учених та інших верств населення. Дійовою залишається така формація, як Католицька Церква. Її не знівечать указами чи органами безпеки. Щонеділі тисячі священників в містах і селах Польщі з амвонів промовлятимуть до вірних і проповідуватимуть їм не тільки Слово Боже, але й слово правди про становище нації, про її поневолювачів, про їхнє право бути собою — як це співали тисячі людей під час руху онови — *Żeby Polska była Polską* (Щоб Польща була Польщею). Як дуже хотілося б, щоб подібне гасло про право України бути Україною поширилося на нашій батьківщині!

Усі ті фактори — це не тільки елементи моральної категорії, що мають втримати духову поставу польського народу. Це також чинник його організованої сили, якою ніякий поневолювач, свій чи чужий, нехтувати не зможе. Але водночас зрозуміло, що така моральна наснага та організовані дії, які можуть бути її результатом, в існуючих умовах не можуть принести польському народові державної незалежності чи хоча б справжніх громадянських свобод. Для цього треба ще співдії інших поневолених народів.

Від часу закінчення Другої світової війни доля польського народу нерозривно пов'язана з долею народів всієї московської імперії. Тільки в такій площині можна шукати шляхів визволення польського народу. Це другий висновок, який треба зробити з подій в Польщі 1980-81 років.

Це не новий висновок, але був час у перші післявоєнні роки, коли свідомости того факту не було ні в поляків, ні в інших сателітів Москви, ні в їхніх діячів на Заході. Вони мали тенденцію розглядати себе, як щось інше, і не бажали єднати себе до народів Радянського Союзу. Це правда, що вони є в кращому становищі. Але це ніяк не значить, що вони мають шанси звільнитися від московської опіки без великих потрясінь у цілій імперії. Це мусіли б мати на увазі також теперішні діячі "Солідарности" в Польщі і ті, що є на Заході. Пишемо про це тому, що інколи в їхніх виступах спостерігається тенденція говорити про режим Ярузельського, не вказуючи на те, хто за ним стоїть. Якщо таке становище продиктоване вимогами тактики, себто небажанням антагонізувати Москву, то це можна розуміти, але навряд чи така тактика може

бути успішною. Якщо навіть припустити, що завтра, в результаті боротьби польського народу, тиску з боку західних демократій, деяких компартій, таких як італійська чи еспанська, впливів папи, режим Ярузельського чи його наступника пом'якшить своє ставлення до демократичних сил Польщі, навіть це буде тільки тимчасове явище, після чого прийде новий гострий курс, на що вказував вищезгаданий Зінов'єв.

Бо в очах Москви усі сателіти і народи СРСР — це одна велика територія імперії. Хоча вони мають різні проблеми, але всі повинні залишатися вкупі і не опиратися. Як недавно розповідав на сторінках нашого журналу (листопад 1981 року) Володимир Малинкович, пересічний російський шовініст, а також зрусифіковані неросіяни взагалі не розуміють, чого, власне, хочуть ті поляки, угорці, чехи, українці чи інші неросійські народи. Ми їх, мовляв, визволили, ми їх годуємо, а вони нам невдячні й хочуть відокремитися. Іншими словами, для Кремля мірка для всіх народів імперії одна. А хто з тих народів цієї правди ще не засвоїв, того повинні навчити події в Польщі в 1980-81 роках, в Чехо-Словаччині в 1968 році, в Угорщині в 1956 році, в Литві, Латвії та Естонії в 1940 роках, в Україні в 1917 та наступних роках. Тому тим усім народам, яких Москва загнала в одну кошару, треба діяти вкупі, при чому одночасно, як в їхніх країнах, так і поза їхніми межами.

І все ж сила тих народів дуже велика, зокрема, їхня об'єднана сила, — факт, на жаль, здебільшого не усвідомлений ані ними самими, ані у сторонньому світі. Їхня сила — це, передусім, сила їхнього націоналізму. Невипадково, що, проголошуючи воєнний стан, Ярузельський апелював до польського націоналізму, до патріотизму, до національних інтересів і ні словом не обмовився про скомпромітовану в очах мас комуністичну партію. Не менше скомпромітована вона і остогидла народам СРСР. Звичайно, говорячи про націоналізм неросійських народів, ми не маємо на увазі расистський, шовіністичний та імперіялістичний націоналізм, не такий, що його репрезентують сучасні кремлівські провідники й мільйони одурманених чадом великодержавного шовінізму росіян та неросійських ренегатів.

Тут ідеться про націоналізм і патріотизм польської "Солідарности", про націоналізм діячів українського руху опору, націоналізм Чорновола, Світличного, Руденка, Сверстюка, Лук'яненка, Шухевича, Бердника, Бадзя, Литвина та інших, про націоналізм литовських католиків, які, не зважаючи на жорстокі репресії, продовжують свої позацензурні публікації. Мова про націоналізм сучасних вірменських, грузинських та інших неросійських народів, про націоналізм євреїв, що хочуть повернутися на батьківщину своїх предків. Словом, ідеться про прагнення народів

цієї великої імперії до державної незалежності, до політичної і соціальної демократії, до дружби і співпраці між вільними народами, які сьогодні знаходяться під п'ятою російської та русифікованої кліки комуністичних олігархів. Ця сила народів — це також і незламна віра православних, католиків, євангелістів, мусулман, чи вірних інших релігій, які тепер ведуть боротьбу за свободу віросповідань. Ідеться про прагнення мільйонів громадян СРСР і країн-сателітів вільно користуватися громадянськими правами, без обмежень спілкуватися з іншими народами світу, самим вирішувати про форму економічного ладу в державі та про спосіб розподілу продуктів своєї праці. І нарешті, це здоровий нешовіністичний націоналізм росіян, що прагнуть звільнитися не тільки від гніту комуністичної диктатури й жити вільним державним життям на своїй території, але й від ганьби імперіялізму та поневолювання інших народів.

Коли говорити про такий російський націоналізм та про таких росіян, то зразу постає питання, де і чи взагалі такі росіяни існують. Ті, хто на таке питання відповідає позитивно, посилаються звичайно на академіка Сахарова та деяких його однодумців з числа учасників російського правозахисного руху. На жаль, в СРСР, як і на Заході, серед давніших та новіших російських емігрантів, можна знайти тільки одиниці, яких можна зарахувати до такої категорії. Коли останніми роками деякі російські кола на Заході прихильно висловилися про право українського чи інших неросійських народів на державну незалежність (наприклад, група журналу *Континент*), то слідом за цими словами в них не йдуть такі діла, що мали б логічно випливати з подібної заяви, як послідовне і систематичне поборювання всіх виявів російського шовінізму в СРСР і на Заході, як пряме засуджування геноциду всіх форм. Сюди також належить і питання поборювання КГРС не як анонімною комуністичної диктатури, яка бозна звідки взялася, але саме такої, яка виросла на ґрунті довгої історичної традиції воюючої імперії, що придушила десятки неросійських народів від Ельби до Тихого океану і яка простягає загарбницькі руки до інших країн світу. Саме визнання права українського чи білоруського народу на самостійність тут не вистачає. Бо сьогодні такий час у світі, що ніхто не відважиться відмовити в такому праві навіть найбільш відсталім племенам чорного континенту чи островів Тихого океану. Та й Ленін ще задовго перед революцією визнавав право неросійських народів царської імперії на самовизначення і відокремлення....

І все ж таки проблема участі російського народу в боротьбі проти панівного в СРСР режиму є головним питанням у боротьбі за визволення всіх народів імперії. Немає сумніву, що перемога

демократичних течій в російському суспільстві, точніше, демократична революція типу березневої 1917 року, відкрила б зовсім нові можливості для вирішальної стадії боротьби неросійських народів за самостійність. Це не означає, що така революція мусить починатися в центрі імперії. Її можуть спровокувати революційні потрясіння в будь-якій частині імперії. При чому вони не мусять відразу набути збройного характеру. Вони можуть бути подібні до того суспільно-політичного зрушення, яке сталося в Польщі в 1980 і 1981 роках, але в дальшому вони мусять захопити центр імперії, де знаходиться основний нерв влади. Сьогодні є зайвим робити всілякі припущення про сценарій, за яким ці події мали б розвиватися, бо цього ніхто не може передбачити. Певним є тільки одне, що неминучою вимогою такого розвитку є звільнення і вияв назовні в народних масах СРСР і країн-сателітів тієї величезної, досі скованої народної енергії, що нагромадилася за десятиріччя у нестерпних умовах національного та соціального поневолення, економічної експлуатації, повного безправ'я, а разом з цим бажання творити зовсім новий модель організованого життя народів та взаємин між ними.

Водночас польські події вказують на величезні труднощі боротьби. Сьогодні видно, що польські народні маси не пішли на барикади в грудні 1981 року не тільки тому, що організатори погрому детально запланували і провели контрреволюційний переворот, бо насправді сталася явна контрреволюція в порівнянні з революційною програмою і діями "Солідарности". Барикад не було також тому, що, як згадано вище, польська партія і державна бюрократія, а, головним чином, органи безпеки, вирішили всіма засобами боронити свої привілеї. А йшлося тут про сотні тисяч людей нової кляси панів, життєві кар'єри яких, а вслід за цим і кар'єри їхніх дітей та внуків тісно пов'язані зі збереженням панівного режиму. Цей факт учить, що незалежно від великої єдності, що її виявили за останні півтора року польські робітники, селянство, інтелігенція, духівництво, Москві пощастило створити внутрішні фронти в народі. Ці фронти поглиблюватимуться зокрема тепер, коли мільйони навіть чесних людей мусять вибрати між громадською пристойністю та патріотизмом з одного боку, і життєвими потребами людини, яку під загрозою втрати праці та інших репресій змушують складати заяви льояльності тим, хто задушить паростки свободи свого народу, з другого.

Якщо так є в Польщі, якщо там за неповних сорок років Москва і її вислужники зуміли внести внутрішні поділи в суспільності і виростити таку експлуататорську, слухняну клясу, то ще в більшій мірі треба це пристосувати до Радянського Союзу. Це одна з найбільших перепон у визвольних процесах народів імперії.

Але побіч них є ще мільйони громадян — робітників, селян,

професійної інтелігенції, діячів культури, учених, а також людей на відповідальних посадах в різних галузях державного життя, людей, що є свідомі злочинності панівної системи і самі прагнуть свободи. Мистецтвом кожного організованого визвольного руху поневоленого народу буде приєднати їх до себе своїми поступовими, демократичними та людяними програмами для спільної боротьби за волю. Це третій висновок, що його треба зробити з польських подій.

Четвертий висновок полягає в тому, що, оскільки Москва завжди рахується з реальними силами поневоленого нею народу, розмір його поневолення прямо залежить від сили його опору. Як сказано, "Солідарність" вже за своєю природою була чужа і ворожа Росії, послідовно прагнувши до її знищення. Але, з другого боку, не можна виключити можливість того, що краще підготовлені до такої небезпеки польські робітники і тверда постава ширших мас, включно з тими партійними колами, які вагалися, примусили б Москву принаймні тимчасово не йти на погром. Такі ситуації вже існували у взаєминах між Росією і польським народом під час його понад 120-річної неволи. Тому і тепер нова мобілізація сил польського народу і нові вияви боротьби можуть привернути принаймні частину тих завоювань, які він здобув в 1980 і 1981 роках.

П'ятий висновок, що його можна зробити на підставі польських подій, говорить про ролі інших країн світу, точніше, про межі, якими ця роль визначається в ситуаціях, подібних до останніх подій в Польщі, чи в умовах інших ускладнень в імперії. Вже на підставі угорської революції 1956 року і Празької весни 1968 року було видно, що західні демократії не можуть врятувати ті народи від московських погромів. Причин для цього багато.

Поперше, за добровільною згодою Заходу, ті всі народи належать до російської сфери впливів. Це підписано у післявоєнних договорах, а останнім часом, на свій лад також і в Гельсінкі. Таке мислення досі проходить червоною ниткою крізь політику Заходу стосовно СРСР. Відома у свій час т. зв. доктрина Зоненфелда не була його власною видумкою. Він тільки брутально висловив те, що віддзеркалювали напрямні політики тодішньої адміністрації Ніксона-Кіссінджера, як також адміністрацій, що були перед нею і після неї. Коли сьогодні, після польської трагедії, підносяться критичні голоси про цю напрямну політику Заходу, то це покищо перші ластівки, і треба зачекати, який вплив вони матимуть на державні апарати Америки та європейських країн.

Разом з догмою про поділ сфер впливів, на Заході проповідується на протязі років інша догма про потребу визнавати т. зв. законні інтереси Росії. Послідовним адвокатом тих інтересів на Заході є, як відомо, Джордж Кеннан. Але не тільки він так думає.

Подібно до нього мислять й ті, хто критикує Кеннана. Видатний американський советолог Роберт Такер надрукував останнім часом досить критичну статтю в журналі *Форен афферс* (зима 1981-82) про традиційну політику Російської імперії, а також про деяких західніх дослідників та їхні наївні погляди у ставленні до СРСР. Але рівночасно він сам радить, "щоб так, як під час розрядки, Захід визнавав за радянською Росією статус, який вона для себе вимагає, як світова потуга, з інтересами та відповідальностями у цілому світі".⁷ Ну, а як відомо, Росія вимагає для себе багато... Зайвим є пояснювати, що таке апіорне поважання імперських амбіцій Росії — бо про що інше тут ідеться? — творить велику перешкоду для серйознішого зацікавлення Заходу долею народів, за які Росія несе "відповідальність".

Подруге, ми живемо в добу ядерної зброї, і ніхто не хоче ризикувати глобальним знищенням в ім'я "визволення" поневолених Москвою народів. У час, коли погляди Заходу в справі поділу сфери впливів між ним і Москвою можуть частинно мінятися, аргумент війни з ужиттям ядерної зброї є серйозніший і небезпечніший. Ним на протязі років користується Москва, вживаючи його як засіб превентивного терору. Поширене серед громадян Західньої Європи гасло "краще бути червоним, аніж мертвим", зародилося не випадково. З цих міркувань винахід атомної зброї є справжнім прокляттям людства. Не тільки тому, що вона може привести до тотального знищення нашої цивілізації чи життя на нашій планеті взагалі, але також тому, що в руках тоталітарного режиму, який плянує завоювати світ, ця зброя стала засобом морального терору.

Потрете, можливості впливу західніх демократій на долю народів СРСР та сателітів є обмежені, чи радше самообмежуються тим же Заходом з огляду на його економічні інтереси, точніше торговельні стосунки з радянським бльоком. Західні промисловці та банкіри, вкупі з японськими та іншими, а також американські і канадські фермери хочуть торгувати, і цей аргумент для них важливіший, ніж те, що діється в Польщі, і вже поготів далі на схід. При тому вони дуже бояться всякого революційного "хаосу" у державах своїх клієнтів. Вони, за своєю природою, стоять за міцну владу, за порядок і спокій, навіть якщо він є цвинтарний. Дейвід Рокефеллер недавно сказав, що "з позицій чистого зиску для тих, хто позичає гроші, деякі соціалістичні держави мають триваліші уряди, ніж несоціалістичні" (*Нью-Йорк таймс*, 10 січня 1982). На простій мові це означає, що для людей

7. Robert C. Tucker, "Swollen State, Spent Society: Stalin's Legacy to Brezhnev's Russia," *Foreign Affairs*, Winter 1981/82, стор. 435.

великого капіталу, яким Польща заборгувала 27 мільярдів доларів, а цілий підрадянський блок біля 90 мільярдів, "соціалістична" партійно-військова олігархія Ярузельського є надійніша. Вона скоріше сплачуватиме борги, ніж Валенса та його кадри ідеалістів чи інших інтелектуальних "фантастів". Зрештою, як кажуть в Америці, хто буде стріляти в свого боржника? Тим більше, що за таким боржником, як Ярузельський, стоїть найнадійніший боржник, себто Брежнев та його Політбюро. А вони свої доларові заборгованості сплачують ретельно, навіть, якщо водночас десятиріччями знищують або тримають на голодних пайках мільйони власних громадян.

Проте, всі названі тут перешкоди і обмеження, не виключають можливостей некомуністичного світу, зокрема Заходу, впливати на події в радянському блоці. Якраз польські події переконують, що такі можливості існують. Незалежно від формального визнання того, що Польща належить до російської сфери впливів, США провадять частинні санкції проти Польщі та СРСР. У якійсь мірі таку політику зобов'язуються провадити також західноєвропейські союзники Америки. Зрозуміло, що такій політиці будуть протиставлятися різні економічні кола Заходу. Проте, не слід забувати, що тут ідеться про демократичні суспільства, в яких діє публічна опінія. А її репрезентують на Заході не тільки ті, хто готовий безконечно поступатися агресивним діям Москви чи навіть перед ними капітулювати, але також ті, хто такому капітулянтству кажуть: "ні!" (робітничі профспілки, деякі інтелектуальні кола). А власне у тих окремих секторах західної громадськості почалося певне зрушення у зв'язку з польськими подіями. На відміну від 1950 років, ця зміна настроїв проходить не під дешевим пропагандистським гаслом "визволення" народів Радянського Союзу, а радше в реальнішій площині морально-політичної допомоги польському народові, активного зацікавлення його долею. Покищо це тільки перші кроки. Та погром у Польщі створює умови й для того, щоб ті кола, які досі свою увагу зосереджували виключно на Польщі, усвідомили, що польська проблема — це тільки один фрагмент широкого комплексу, що його творять народи радянського блоку.

Зрозуміло, що незалежно від таких виявів громадської думки, західні уряди будуть домовлятися з СРСР в таких питаннях, як гонка озброєнь, зокрема ядерної зброї. Це — неминуча вимога нашої доби. Але справа в тому, що подібно до того, як Москва сучасна військова міць Заходу не перешкоджає виступати перед світом у фальшивій ролі захисника народів Третього світу і проповідувати так звані "визвольні війни" тих народів, потрібно, щоб і західні демократії усвідомили, що ідеальним полем для ідеологічного наступу під гаслом національної та особистої свободи є

широкі простори Радянського Союзу та його сателітів. Усвідомлення цього і практичні дії в цьому напрямі в ніякому разі не створюють небезпеки атомної війни. Радше навпаки, вони її зменшують чи, взагалі, усувають. Бо, якщо існує якась можливість рятувати людство від атомного знищення і рівночасно звільнити вільні ще народи від постійної загрози поневолення Москвою, а тим, хто нею вже поневолений, допомогти звільнитися, то така перспектива може утворитися тільки тоді, коли в тій невільницькій імперії перемає громадська думка і громадський контроль над тими, хто там виконує владу, в наслідку чого їх буде усунено від влади.

На закінчення, якщо говорити про Захід і його роль в боротьбі поневолених народів радянського бльоку, чимале значення в його мобілізації вже тепер відіграють і завтра будуть відігравати нові польські емігранти, живі свідки та учасники боротьби "Солідарности". Навіть, якби теперішнім володарям Польщі пощастило вкрай послабити чи й зовсім знищити або повністю припинити діяльність кадрів "Солідарности", її діло продовжуватимуть ті, хто знайшовся поза засягом польських чи імперських органів безпеки. В українському національному інтересі, як і в інтересі інших поневолених Москвою народів, є, щоб ті люди стали серйозним чинником у формуванні політичної думки Заходу, і щоб одночасно вони самі усвідомили, що одним з найважливіших висновків, які треба робити з погрому в Польщі, є вимога спільного фронту, зокрема спільних дій та тісної співпраці між українським і польським народами на батьківщині та між їхніми еміграціями в діаспорі.

ІНТЕРВ'Ю З ЄЖИ МІЛЄВСЬКИМ

Провів Адріян Каратницький

Єжи Мілевський є одним з керівних діячів польської незалежної профспілки "Солідарність", що опинилися сьогодні за межами Польщі. Інженер-електрик і спеціаліст з лазерної фізики, Мілевський керував секцією "Солідарности" Польської Академії Наук. Він також був членом Виконавчого комітету профспілки Гданського району, делегатом Першого Крайового з'їзду "Солідарности", на якому виконував обов'язки голови Програмового комітету профспілки.

Одним з найвизначніших досягнень Мілевського в польському профспілковому русі було створення мережі провідних підприємств під назвою "Сіть" [Sieć]. Ця ad hoc асоціація сімнадцяти найбільших підприємств Польщі відіграла вирішальну роль у розробці соціально-економічної програми "Солідарности" та виступила ініціатором руху за децентралізоване робітниче самоврядування. Підтримка програми асоціації швидко зросла, і сотні підприємств приймали участь в її конференціях та інших видах діяльності.

Якраз за рік перед оголошенням воєнного стану в Польщі Мілевський приїхав до Сполучених Штатів, щоб взяти участь у конференції з лазерної фізики. Після введення воєнного стану в Польщі залишився в Америці. Розмова з Мілевським відбулася 13 січня ц. р.

Питання: Виступ військової хунти проти польського народу і, особливо проти "Солідарности", був надзвичайно успішним. Якраз тепер, здається, рівень відкритих протестів чи опору є досить незначний. Чи вас не дивує те, як швидко припинився опір?

Відповідь: Ні, я не сподівався і ніхто в Польщі не сподівався такої тотальної атаки цілого війська й цілої державної машини проти суспільства. Це трапилося перший раз у нашій історії. Я

Адріян Каратницький — автор статей на радянські та східноєвропейські теми в таких американських журналах, як *The New Republic*, *Commonweal*, *The New Leader*, *National Review*, *Inquiry* та інших. Співатор порівняльної аналізи профспілкових і робітничих прав на Заході та в Східній Європі п. н. *Workers' Rights, East and West* (Нью-Бранзвік—Лондон: Transaction Books, 1980). Сьогодні очолює дослідний відділ в A. Philip Randolph Institute. Наприкінці квітня та в вересні 1981 р. відвідав Польщу, де зустрівся з різними діячами КОРУ і "Солідарности".

переконаний, що Ярузельський ввійде в анали нашої історії як один з найжахливіших правителів. Так, колись в історію нашого середньовіччя ввійшов один з наших князів — Конрад Мазовецький, який в 1226 році покликав хрестоносців до Польщі. Ярузельський вчинив один з найбільших злочинів і ввійде до нашої історії як один з найбільших злочинців. Звичайно, він виграв першу битву, бо приборкав країну. Проте, я не думаю, що опір придушено. Але, коли заарештували кілька тисяч і застрілили кількадесят людей, кожна розсудлива людина дійшла до висновку, що безглуздо продовжувати таку боротьбу. Найголовніша справа — це боротьба за людську свідомість і людське сумління, а не здійснення тоталітарної поліційної влади на якийсь короткий момент, бо, кінець-кінцем, такий стан може тривати кілька місяців, рік, а це ж тільки мить. Тут ідеться про визволення Польщі з-під цієї системи назавжди. Ми сподівалися різних атак уряду й міліції, але не такої тотальної атаки, і результат її не міг бути іншим, а тільки таким. "Солідарність" не була організацією, пристосованою до ведення боротьби з противником, який мав на озброєнні рушніці, танки і в'язниці. "Солідарність", як відомо, була величезним суспільним рухом з дуже маленькою організаційною сіткою профспілки (яка складалася з місцевих організацій — деяких великих, інших менших, переважно досить безсилах, досить хаотичних). "Солідарність", іншими словами, була виявом свободолюбних, самостійницьких тенденцій суспільства, а не організацією, за допомогою якої суспільство хотіло провадити боротьбу. Це був вияв прагнення до волі — мирного прагнення до свободи. І щойно тепер є основи для створення руху проти системи. Дотепер це було неможливо, бо "Солідарність" втратила б довір'я суспільства, вона виявилася б чимсь на зразок напіввійськової організації чи якоюсь структурою, що є здібна протидіяти такій акції. А коли б вона була здібна протидіяти, то також була б здібна атакувати. Так, що стан, який заіснував, був неминучий. Це був черговий крок на шляху до знищення цієї системи.

Питання: Якщо, як ви вказували, керівництво "Солідарности" чекало на якусь конфронтацію в тій чи іншій формі, чому не було розроблено зустрічних плянів на випадок непередбаченого розвитку подій для організації пасивного опору з якомога ширшим числом учасників?

Відповідь: Навіть, коли б нам було відомо, що проти нас готується така тотальна атака, то ми не могли б плянувати організованого опору, бо весь час існувало б переконання, що готуємося не до контратаки, а до атаки. А "Солідарність" твердила, твердить і, мабуть, буде твердити, що вона бореться мирними засобами за зміну системи. Чому? Тому що, як усім відомо,

революція є найгіршим засобом змін суспільної структури. Що принесла більшовицька революція 1917 року Росії? Знищила країну і замінила її агресивною структурою, яка не здібна задовольнити потреби власних народів, а тільки здібна атакувати інші.

Питання: Чи ви не хочете тоді сказати, можливо дещо песимістично, що не бачите можливостей для мирних акцій?

Відповідь: Навпаки. Я думаю, що стан, який заіснував, свідчить що можливі тільки мирні зміни, бо ж "Солідарність" не може створити стотисячну підпільну партизанку. Це ж не часи німецької окупації. Коли б нас заатакували російські танки, це інша справа. А в такій ситуації — ні. Тепер треба продовжувати пасивний опір. Він мусить довести до розкладу міліційно-військової структури, яка ж кінець-кінцем складається також з поляків. Вплив суспільства на них, свідомість того, що їх вважають зрадниками та бандитами, мусить дати наслідки, які знищать ту систему.

Питання: Тоді які форми опозиції ви передбачаєте, що можуть виникнути в найближчому майбутньому чи у віддаленішому часі?

Відповідь: Я думаю, що зникне страх. Поперше — в'язниці є переповнені, немає місця для нових в'язнів. Подруге, є так багато в'язнів, що зростає переконання, зокрема серед молодшого покоління, що ув'язнення — це патріотична справа. Думаю, що незабаром буде проголошено амністію, щоб випустити на волю десятки тисяч людей. Немає такої системи, яка могла б тримати так багато в'язнів, бо скоріше чи пізніше це веде до дуже серйозної ситуації. Пригадаймо, як двадцять років тому бунти в таборах СРСР викликали десталінізацію і ліквідацію тих таборів. Табори в СРСР були єдиним місцем, де ще панувала свобода думки. Вона поширювалася на громадськість і сіяла неспокій, або, як вони кажуть, контрреволюційні елементи. В кожному разі, це було місце, де можна було думати по-своєму. Тут в Польщі могло б постати таке саме. На мою думку, становище Ярузельського тепер є набагато гірше, ніж було в грудні минулого року.

Питання: І все ж, хоч позиція Ярузельського можливо й гірша тепер, аніж місяць тому, вона безперечно покращала, якщо порівняти її з ситуацією, яка була перед введенням "воєнного стану".

Відповідь: Якщо дивитися на це практично, ви маєте рацію. Але зверніть увагу на те, що теперішня ситуація є цілком інша, ніж

була в 1957 і 1971 роках. Тоді опір суспільства був цілковито знищений, і багато часу треба було, поки він почав знову наростати і дійшов до кульмінаційного пункту — до наступного спалаху. Ті цикли тепер щораз коротші — між роками 1970 і 1976 було 6 років, а між 1976 і 1980 тільки 4 роки, не зважаючи на те, що засадничо треба було починати знову від нуля. Ну, може, не цілком від нуля. Але тепер ми стартуємо від 100%. Опір суспільства не зліквідовано, навпаки, він, скоріше, зміцнів через фізичну пацифікацію. То ж я думаю, теперішня ситуація не може тривати довго. Мине рік, два, і ми будемо свідками нового опору суспільства в Польщі. Прийде до якоїсь чіткішої зміни, і хто знає, може не тільки в Польщі.

Питання: Тоді, виходить, ви не вірите, що генерал Ярузельський є здібний до запровадження деяких реформ, які могли б привести до примирення з польським народом і поліпшення економічного становища в Польщі?

Відповідь: Не думаю, що такі можливості існують. Не думаю, що Ярузельський може здійснити якусь істотну господарську реформу. Не бачу ніяких ознак на можливість примирення з боку "Солідарности". Досі жаден член Краєвої комісії "Солідарности" не підписав заяви лояльності, не виступив на телевізії з заявою, а голова Познанської регіональної організації профспілки відкликав свою заяву і заявив західнім журналістам, що не був зорієнтований і був змушений її скласти. Навіть, коли б сам Валенса склав заяву про примирення, то всі в Польщі будуть переконані, що його змусили до того, задурманили якимись наркотиками.

А щодо господарської реформи, то, на нашу думку, щоб витягнути Польщу з економічної кризи, було три основні передумови. Перша — дати людям кращу заохоту до праці, не через збільшення зарплат, бо грошей немає, а через надання їм більшої свободи, більшої можливості до виявлення ініціативи і ясніші надії на краще майбутнє. "Солідарність" була, немов гарантією тих надій, бо вона пропагувала самоуправління. Якщо робітники матимуть більше вирішального голосу в своїй праці, їхня продукція зросте. Друга передумова — перебудувати торговельні взаємини з Радянським Союзом. Ніхто не може сказати, що СРСР обкрадає Польщу, бо певних доказів не маємо. Але всі в Польщі є переконані, що СРСР використовує Польщу як помпу для помпування доларів з Заходу на Схід. Отже, ті торговельні взаємини повинні бути відкриті і контрольовані фахівцями. І третя передумова — дістати додаткову позичку від Заходу, щоб вийти з безвиході. Економісти, які співпрацювали з "Солідарністю", обчислили, що на це додатково потрібно 4

мільярди доларів. Коли б Ярузельський не придушив "Солідарности", коли б уряд був демократичніший, може, можна б було переконати Захід, щоб дав Польщі позичку. Тепер тяжко мати такі сподівання, і не видно ніяких інших перспектив. Життєвий рівень в Польщі дуже низький. Черги перед крамницями щораз довші. У такій ситуації тяжко буде стримати поляків від нового вибуху.

Питання: Виходить, що Ярузельський не був свідомий наслідків своєї акції? Хіба він не передбачав цих труднощів?

Відповідь: Я думаю, що він прорахувався. Він солдат і запрограмований як комп'ютор: акція, дивізія, полк, офіцери, зв'язок, так, як на війні. А на війні соціологічні наслідки до уваги не беруться, аби тільки здобути територію. Він так і зробив. Вдарив по суспільстві, а там, мовляв, якоесь піде. Але, на мою думку, не піде.

Питання: Коли я перебував у Польщі в квітні та вересні минулого року, мене вразила та повага, з якою ставилося багато провідників та радників "Солідарности" до генерала Ярузельського. Його вважали патріотом, з яким можна домовитися. Які були підстави для таких великих ілюзій?

Відповідь: Така ілюзія існувала десь аж до жовтневого з'їзду ПОРП, коли Ярузельського вибрали першим секретарем партії. Вона існувала, бо суспільство хотіло вірити, що є ще десь порядна людина, бодай одна. Він не крав, віплі собі не будував, не пиячив. Навіть був дещо аскетичним. Він був військовим, а поляки хочуть вірити в свою армію, — армія ніколи перед тим поляків так не зрадила.

Питання: Чи Валенса теж поділяв таке ставлення до Ярузельського?

Відповідь: Так. Пам'ятаю, коли побили Яна Рулевського, Валенса поїхав до Бидґошу і відвідав його в лікарні. Валенсу дуже схвилювала та подія. А по країні почала кружляти вістка, що Валенса закликає всіх затримати рівновагу, бо випадок з Рулевським — це якась провокація, вчинена ворогами Ярузельського. Я особисто, з одного боку, не вірив, а з другого, хотів вірити, що Ярузельський є поляк, а не знаряддя ворожих імперіялістів.

Питання: У вересні минулого року більшість керівних діячів "Солідарности", з якими я розмовляв, твердили, що держава

неспроможна здійснювати владу. Чому ця ілюзія була така поширена?

Відповідь: Це вже не ілюзія. Державна влада розпадалася. Вона не могла й далі не може провести нічого позитивного, нічого конструктивного. Вона існує тільки як руйнівна сила, зрештою, як і вся та система. Ми не вважали на ту руйнівну силу, хоч ми знали, що граємо в покера.

Питання: Чи заслуговує на себе увагу той погляд, що "Солідарність" зробилася ареною боротьби між "поміrkованими" та "радикалами", що Валенса, який належить до табору "поміrkованих", втратив контроль над спілкою, в наслідку чого цей контроль перейшов до рук "радикалів", що спровокувало уряд оголосити воєнний стан?

Відповідь: Треба пам'ятати, що "Солідарність" не є централізованою організацією, що має одного лідера, один головний штаб, який керує, випрацьовує напрямні політики, яку пізніше проводять у життя. "Солідарність" є федерацією багатьох самостійних районних організацій, і малі райони здібні на самостійні дії (ми це бачили під час страйку на Зельоней Гуже — страйкували два тижні без директиви). Чи це означає, що Валенса втратив контроль? "Радикали" боролися з "поміrkованими"? Звичайно, були різні люди, і я також поділив би їх, тільки дав би іншу класифікацію. Всі протестували проти зла. Були такі, які старалися дати конкретні пропозиції, як зарадити злу, не тільки обурюватися. А втім, це якраз уряд плянував свої акції, щоб зробити "Солідарність" радикальною, щоб вона менше займалася справами безпеки праці, а більше політикою, щоб можна було пізніше оскаржити її, що вона обернулася в політичну партію. Це неважко зробити з кожною організацією, бож, говорячи умовно, людям треба свободи і хліба. Якщо вони мають багато хліба, задовольняються меншою свободою; мають мало хліба — хочуть більше свободи. Тому штучними засобами уряд не давав хліба, дратував суспільство, щоб показати, що "Солідарність" безсила, бо ніякі її вимоги не є зреалізовані. Це викликало розчарування і рівночасно спонукувало до радикальніших засобів. Кінець-кінцем, це ж рядова маса стояла в чергах за харчами, і ситуація вже віддавна була збуджена.

Питання: В одному з своїх останніх публічних виступів один з керівників "Солідарности" Кароль Модзелевський твердив, що рядові члени профспілки втрачали довір'я до профспілки та його керівництва. Чи ви погоджуєтесь з такою оцінкою?

Відповідь: Члени профспілки розчарувалися і починали сумніватися, чи є якийсь вихід з кризи, бо, коли навіть "Солідарність", наша "Солідарність", не може нічого вдіяти, то хто може? Це відбувалося на активності членства, бо, коли восени 1980 року було багато активістів, в останні місяці (ось, як наприклад, у мене в інституті) часами тяжко було провести збори, бо не було кворуму. Люди прямо не мали часу ходити на збори, бо стояли в чергах за харчами і тратили надію на зміни на краще, на те, що уряд робитиме заходи, щоб вивести Польщу з безвихідного економічного становища. Так що це було відчуття безнадійності, а не гніву. Удар Ярузельського по "Солідарності" викликав опір і гнів, але й одночасно зменшив почуття відчаю.

Питання: На вашу думку, що Захід може зробити, щоб зробити тиск на режим Ярузельського?

Відповідь: Захід повинен заблокувати весь Східній блок, не тільки Польщу. Проголосити повне ембарго: збіжжя, технології, капіталу — всього, але перш за все капіталу. Радянська система не є економічно незалежна. Вона всю свою енергію скеровує на поширення фронту агресії, і мало залишається для задоволення потреб суспільства. Тому без допомоги ззовні вона мусить розвалитися. Але не всі на Заході є цього свідомі. Політика Заходу є короткозора. Американський фермер не розуміє, що, продаючи Радянському Союзу збіжжя, він заробляє сьогодні, заробить ще за рік, але на довшу мету почне втрачати. Захід не повинен економічно підтримувати Східнього блоку, а, навпаки, поліпшити пропаганду проти нього, в першу чергу, збільшити радіопередавання на Схід і краще забезпечити їх супроти глушіння. Застосовуючи санкції проти системи, треба, однак, не забувати про населення, щоб воно не вмерло з голоду. В Польщі до цього недалеко. Харчі треба постачати не державі, а прямо людям, найкраще через Церкву, бо це єдина установа, яка функціонує в Польщі.

Питання: Коли ви сподіваєтеся повернутися до Польщі?

Відповідь: Я є переконаний, що події розгорнуться так, що найпізніше за два роки я зможу повернутися на батьківщину.

Ставлення москвичів до професійної спілки «Солідарність»

С. Пухов

Яке ставлення росіян до подій у Польщі? Це зовсім не зайве питання весь час ставлять американці один одному, російським емігрантам і західнім кореспондентам у Москві. Воно ще важливіше для самих мешканців СРСР, звичайно, не для керівників, які знають дещо більше, ніж можна знайти в висловах їхніх підопічних. Вони знають, *щоб треба думати*. Але для радянської інтелігенції, для всіх людей, що задумуються над долею країни, це питання не байдуже. Тому саме була зроблена спроба опиту громадської думки в Москві і кількох навколишніх більших містах.

Опитано 618 осіб, себто приблизно 0,01% дорослих мешканців цієї території. Опитування велось від середини вересня до початку грудня 1981 року, себто перед введенням воєнного стану в Польщі, але під час активної кампанії в радянській пресі, коли "Солідарність" названо контрреволюційною організацією. Організатори опиту старалися одержати якнайоб'єктивніші висліди. З цією метою вони виключили з-поміж опитуваних усіх правозахисників, їхніх родичів і знайомих та інші групи людей, позитивну думку яких можна було б передбачити. Все ж таки не можна вважати цієї вибірки достатньо репрезентативною. Справа не тільки в тому, що вона досить мала, але й у тому, що різні суспільні, професійні, вікові і національні групи населення не представлені в ній у такій пропорції, в якій вони представлені в цілій Москві. Однак, одержані результати характеризують настанову досить широкого кола радянського населення.

Питання ставилися в невимушеній формі, при чому ті, що відповідали, не знали, що їхню думку буде записано. Питалося про ставлення до діяльності в Польщі Незалежної самоуправної професійної спілки "Солідарність". Опитувачі зараховували відповіді до однієї з 9 груп: 1) вороже ставлення, 2) негативне ставлення, повне обурення і недоброго здивування, 3) скептичне та іронічно глузливе ставлення, 4) невмотивоване негативне ставлення, 5) байдуже ставлення ("не знаю, не маю ясної думки"),

С. Пухов (псевдонім) — статистик за фахом, недавній емігрант з Москви, нині живе в США.

6) невмотивоване позитивне ставлення, 7) живе зацікавлення і симпатія, 8) позитивне ставлення, поєднане з порівнюванням становища в Польщі і СРСР, зі схвилюванням і емоціями, 9) погляд, що успіх "Солідарности" є в кровних інтересах того, хто відповідає.

Одержані відповіді показані в таблиці. Ми вже вказували вище, що різні групи населення представлені в опиті в неправильній пропорції. Тому часткові результати щодо ставлення робітників, наукових працівників і членів партії репрезентативніші, ніж цифри загальних обчислень. Розгляньмо тепер відповіді москвичів.

Найважливішою групою є робітники. Вдалося опитати не надто багато серед них — 163 особи. Одна третина з них нічого не знає, або не має власної думки. Майже половина займає в різній мірі ворожу позицію, при чому переважає агресивно ворожа настанова. А близько 20% робітників симпатизує рухові "Солідарности". Тільки двоє розглядають поточні події як близьку собі справу. Ці самі 20%, або зближений відсоток позитивних відповідей, зустрічаємо також у категорії низькооплачуваних працівників (до 150 карбованців на місяць) і молоді (до 30 років) та серед людей різних професій (до яких зараховано домашніх господарок, пенсіонерів і працівників обслуговування). Зближену цифру позитивних відповідей одержано від студентів, але характер цих відповідей явно інший. Нема серед них невизначених, непевних відповідей: троє з чотирьох висловилося виразно негативно, один з чотирьох — позитивно. Подібний до студентського характер поділу відповідей бачимо у членів партії, хоч загалом при дещо від'ємнішій настанові: четверо з п'ятьох є проти "Солідарности", а один є за. Цікаво, що загальний відсоток позитивних відповідей тут майже такий самий, як серед переважно безпартійної маси робітників. Перші та другі знаходяться безсумнівно під сильним впливом офіційної пропаганди, але не всі повністю ототожнюють своє ставлення з нею. Єдиною групою, яка повністю стоїть на позиції, проголошеній пресою, є керівники й адміністратори. Тут найочевидніше "мундир зобов'язує".

Чимала різниця існує між настановою чоловіків і жінок: вона прихильніша у чоловіків, ніж у жінок. Молоді і старі мають пересічно менш прихильну настанову, ніж люди середнього віку. Низько- і високооплачувані мають від'ємнішу настанову, ніж люди з середніми заробітками. Зате існує тісна взаємозалежність між настановою і освітою: чим вища освіта, тим краще люди ставляться до польської професійної спілки. (Може, тому, що більше знають і краще розуміють виникле становище). 60% наукових працівників дали позитивну відповідь. Цікаво, що це вищий відсоток, ніж у випадку кандидатів наук і докторів (54%). Порівняно позитивна настанова представників гуманітарних наук, які охоп-

Оцінка відповідей	Відповіді		Стать		Вік				Національність					Робітники	Гуманітарна інтелігенція
	Число людей	% загалу	Чоловіки	Жінки	До 30 рр.	30-40 рр.	40-50 рр.	Понад 50 рр.	Росіяни	Євреї	Прибалти*)	Українці	Інші**		
1	80	13	46	34	23	20	23	14	66	3	-	11	-	12	15
2	183	30	145	38	85	52	25	21	171	1	-	7	4	38	31
3	48	7.5	38	10	1	19	23	5	38	8	1	-	1	8	9
4	28	4,5	21	7	5	7	4	12	27	-	-	1	-	18	-
5	83	13	49	34	14	20	18	31	75	-	-	7	1	53	2
6	3	0,5	2	1	-	2	1	-	3	-	-	-	-	2	-
7	100	16	85	15	31	48	17	4	68	25	1	5	1	26	11
8	66	11	55	11	19	24	16	7	26	27	10	1	2	4	35
9	27	4,5	18	9	7	10	8	2	13	12	2	-	-	2	14
Негат. байдуж.	422	68	299	123	128	118	93	83	377	12	1	26	6	129	57
Позит.	196	32	160	36	57	84	41	14	110	64	13	6	3	34	60
Зського	618	-	457	161	185	202	134	97	487	76	14	32	9	163	117
Позит. відпов.	32	-	35	22	31	42	31	14	23	84	93	19	33	21	51

Зауваження *Прибалти: лотиші — 1, естонці — 7, литовці — 6. **Татари — 4, грузини — 2, ****Православні — 19, католики — 2, баптисти — 3, адвентисти — 1, представники

люють письменників, філологів, артистів, мистців, істориків, при чому, половина відповідей позитивна. Настає інженерно-технічних працівників негативніша (дві третини опитуваних є проти).

Найпозитивніше ставлення "Солідарність" знаходить серед деяких національних меншостей і серед вірних. До вірних зараховано лише тих, які не приховували своєї релігійної приналежності. Опинилося серед них 19 православних, двоє католиків, троє баптистів, один адвентист і один юдейського віросповідання. Ніхто з них не зайняв негативної позиції. Близько 40% поставилося байдуже, а 60% висловило симпатію. Ще сильніше виявилось позитивне ставлення в євреїв і прибалтів (один лотиш, 7 естонців і 6 литовців). Число позитивних відповідей у них досягає 80-90%.

Слід особливо звернути увагу на людей, які не тільки добре ставляться до "Солідарності", але відчувають особисту відповідальність за те, що діється. Знайшлося таких 27 людей. Дві третини між ними — це чоловіки (нижча пропорція, ніж у всій опиту-

Суспільна група					Заробітки				Освіта						
Технічна інтелігенція	Студенти	Керівники	Наукові працівники	Інші***	До 150 крб.	150-200 крб.	200-300 крб.	Понад 300 крб.	Початкова 8-річна	Середня	Неповна вища	Вища	Науковий ступінь	Партійні	Вірні****
19	14	10	2	8	28	30	12	10	5	11	15	47	2	33	-
54	40	12	2	6	84	66	26	7	21	24	51	86	1	26	-
14	1	2	13	1	8	11	21	8	8	10	1	21	8	7	-
2	-	-	-	8	20	6	2	-	23	2	-	3	-	-	-
2	4	-	1	21	76	7	-	-	58	12	4	9	-	-	11
1	-	-	-	-	2	1	-	-	2	-	-	1	-	-	-
34	11	2	9	7	48	31	16	5	21	5	14	54	6	1	6
7	5	-	14	1	15	34	13	4	4	6	5	45	6	14	7
2	3	-	5	1	3	16	7	1	2	2	5	17	1	-	2
91	59	24	18	44	216	120	61	25	115	59	71	166	11	66	11
44	19	2	28	9	68	82	36	10	29	13	24	117	13	15	15
135	78	26	46	53	284	202	97	35	144	72	95	283	24	81	26
33	24	8	61	17	24	41	37	29	20	18	25	41	54	19	58

вірмени — 2, німці — 1. ***Домашні господарки, пенсіонери, працівники обслуговування. юдейського віросповідання — 1.

ваній групі). Їхній вік різний, платня середня (див: таблиця під рубрикою "Заробітки: від 150 до 300 крб."), освіта вища або неповна вища. Половину з них становлять росіяни, половину євреї та представники народів Прибалтики. Половина з них — це представники гуманітарних наук, друга половина — це наукові працівники, студенти і робітники. Так, дуже мало тих людей, які сприйняли події в Польщі з особливим схвилюванням, відчуваючи свій зв'язок з ними і свою відповідальність. Здавалося б, що так повинні ставитися до цих подій усі люди сумління на землі. Але дуже добре, що такі люди в СРСР є.

Те саме можна сказати про цілу групу тих, що дали позитивні відповіді. Вона складає приблизно 20-25% москвичів (з поправкою на пропорційну репрезентативність різних суспільних і національних груп цього району). Це зовсім не мало, якщо зважити на те, під яким тиском брехні і пропаганди живе радянське населення. І відрядне те, що п'ята частина дорослих мешканців столиці і навколишніх місцевостей уже не піддається цій тоталітарній пропаганді.

ЕКОНОМІКА РОЗКРАДАННЯ

Леонід Плющ

У 1980 році на червневому пленумі ЦК КПРС і на сесії Верховної Ради СРСР, що відбулася того ж місяця, були прийняті закони про охорону атмосферного повітря та світу тварин. На всіх міжнародних трибунах — від "комуністичної наради" до ООН — про ці закони твердитимуть, як про *факти* реальності, а не папірці типу Конституції СРСР і Деклярації прав людини або Гельсінкських угод.

Радянська міжнародна брехня у галузі екології дістане нові "законні" підстави і спокусить чимало легковірних на Заході — і для цього вони матимуть реальні підстави у вигляді реального факту, а саме відставання СРСР від Заходу в промисловості, а, *значить*, і в сфері знищення природи.

Книги капітана В. Лисенка *Міжнародний злочин** і Б. Комарова *Винищення природи*, що вийшли друком останнім часом, показують, що хоч на сьогоднішній день СРСР і відстає в галузі екології від США та Японії в рівні, але вже випереджає ці країни в темпах наростання екологічної кризи.

Капітан Лисенко залишився на Заході, бо більше не міг залишатися моральним співучасником радянських злочинів проти світових рибних запасів ("світу тварин"). На відміну від Комарова, він розкриває правдиву картину в "вузькій" ділянці, проте, розкриває її всебічно, як соціально-політичну проблему, в якій усі "досягнення Жовтня" грають свою руйнівну роль.

Один з найяскравіших прикладів радянського *плянкового* господарювання — це спалення 30 тисяч тонн обробленої риби, що накопичилася в Мурманському порту. Рибу спалили за наказом Міністерства рибної промисловости. На Камчатці в тому ж році таким же способом спалили 70 тисяч тонн рибопродуктів.

Лисенко показує, як зростало хижацьке риболовство в 1950-

Текст статті, яка в дещо скороченому виді була надрукована як післяслово до книжки Б. Комарова: Boris Komarov, *Le rouge et le vert. La destruction de la nature en URSS* (Париж: Édition du Seuil, 1981), 214 стор. Російською мовою книжка вийшла в 1979 році у в-ві "Посев" п. з. *Уничтожение природы*.

Статтю переклав з російського рукопису О. Ж.

*V. Lyssenko, *Un crime international* (Париж: Éditions maritimes et d'outremer, 1980). Цього року книжка має з'явитися російською мовою п.з. *Последний рейс. Записки капитана* у в-ві "Посев".

70-их роках, як в міру винищення рибних запасів своєї країни СРСР, використовуючи передову риболовецьку техніку та кораблі Заходу, переходить до тотального винищення рибних багатств Скандинавії, Японії, Америки, Австралії. За офіційними статистичними даними в 1978 році СРСР виловив 10,5 мільйонів тонн риби. За даними Лисенка 70% з них не потрапляє до споживача, бо по дорозі викидається, гниє й таке подібне. Яка кількість риби гине під час ловів — статистика не повідомляє. За Лисенком під час ловів поблизу Нью-Йорку викидалося за борт 50-70% виловленої риби, себто пішло на годування радянських громадян 9-15% виловленої риби.

Як свідчить Комаров, єдиний випадок, коли до обговорення екологічних проблем в пресі допустили широку "публіку", виявився останнім. Це була трагедія найдавнішого озера світу — Байкалу, природному балянсу якого загрожувало будівництво целюльозно-паперових комбінатів. Цей випадок — унікальний через присутність у ньому елементу права "народу" на друковане слово — якраз розкриває неможливість відвернення екологічної кризи за тоталітаризму. Дискусія мала такі "наслідки":

— Комбінати побудували...

— Побудували ще руйнівніші підприємства.

— На екологічні теми накладено додаткові цензурні заборони. В наслідку цього "свободу слова" в СРСР ще більш урізали. Це значить, можливості боротьби за природу стали ще менші, виходить, криза зростатиме ще швидшими темпами.

— Уряд виділив величезні додаткові суми на споруду нових Вітрин (за виразом Комарова) для власних та іноземних довірливих громадян (і тому знайдуться нові Нассери в Третньому світі, які погодяться на "радянську допомогу" в індустріалізації та винищенні нових Нілів...).

Змушений ховатися за псевдонімом Комарова радянський учений показує своїми даними та своєю аналізою, що радянське відставання в науково-технічній революції цілком компенсується вадами політико-господарчої системи, і в галузі винищення природи СРСР незабаром наздожене та пережене передові країни. Про це свідчить зокрема факт, який наводить Комаров, що радянський автомобільний парк, який у 5,5 разів менший за американського, забруднює атмосферу лише в 1,4 рази менше останнього.

Приклади з винищенням риби та Байкалу загалом розкривають те, чому не можна відвернути радянську економічну кризу: абсурдність ладу, надмірна бюрократична централізація, міжвідомчі протиріччя, мілітаристська скерованість економіки, дезінформаційна та волюнтаристична хижачька природа радянського моделю суспільства.

Найхарактеристичніше в випадку з Байкалом — це виправдання ігнорування громадської думки державними інтересами.

Дискусія пішла по шляху пояснення стратегічними інтересами — військовій промисловості потрібна була надчиста вода. Коли комбінати пустили в експлуатацію, для стратегічних інтересів вони вже не були потрібні, бо нова технологія дозволила військовій промисловості обходитися без надчистої води.

Сучасну аналізу радянського суспільства не можна проводити, виходячи з моделей приватно-капіталістичного, феодалного, рабовласницького чи мітологічного, ніде не існуючого, соціалістичного суспільства. Ще менше сенсу робить вводити в аналіз мертві надумані схеми типу "дегенерованого робітничого суспільства", що заплутують свідомість своєю псевдодіалектикою. Одночасно будь-який науковий модель повинен містити в собі два фундаментальних факти феноменології радянського суспільства: соціальну абсурдність цього суспільства під кутом класичної політекономії (і нормальної свідомості ліберального суспільства), і, не зважаючи на цю абсурдність — його "ефективність". Основна загадка цього суспільства якраз і полягає в зрозумінні, як, за рахунок чого, не тільки існує, але й проникає в інші країни таке абсурдне, неефективне суспільство?

Екологічна криза в СРСР дає деякий матеріал для підшукування відповіді на це питання. Наприклад, випадок спалення потрібного населенню продукта в Мурманському порту яскраво демонструє не тільки спорідненість радянського ладу з приватно-капіталістичним суспільством, але й його своєрідності.

У порту трапилося затоварювання — на рейді стояли три заповнених рибою плавбази, на яких у морі чекали заповнені рибою риболовецькі судна. Берегові організації не хотіли приймати рибу, бо торговельні організації не мали замовлень на неї ні з Москви, ні з Ленінграду, ні з провінції. Останнє пояснювалося тим, що холодильниками легка промисловість могла постачати тільки головні міста — Вітрини для іноземців. Ми приходимо, таким чином, до проблеми потворної диспропорції між важкою та легкою промисловістю (в радянських підручниках її названо "законом пляномірности та пропорційности розвитку соціалістичного господарства"). В свою чергу, в важкій промисловості існує серйозна диспропорція за рахунок надмірно розвиненої військової промисловості. А оскільки сільське господарство ще менше розвинене, ніж легка промисловість, сільськогосподарську продовольчу кризу доводиться компенсувати, зокрема "дармовою" рибою зі світового океану, яка поки ще існує, бо розмножується поки що незалежно від досягнень колективного господарства.

У випадку, що ми розглядаємо, зіткнулися відомчі інтереси (інтереси моряків, а тим більше споживача не враховуються) Міністерства рибної промисловости, Міністерства торгівлі, берегової адміністрації. Специфічно від затоварювання страждало тільки Міністерство рибної промисловости — від простою фльоти страждають цифри виконання плану, а це значить, що в підсумку зменшаться премії керівництву і, до того ж, може постраждати кар'єра деяких керівників міністерства.

Міністерство торгівлі розглядає цю проблему під кутом зору можливостей виконання плану продажу риби та економії відпущених міністерству фондів на перевозки, на отримання продавців, на всю торговельну мережу. Відмовившись прийняти рибу, воно тільки підвищить свої досягнення в виконанні показників ефективности торгівлі.

З відомчого погляду спалення риби було найефективнішим засобом (тундра, що постраждала від цієї акції, стосується лісного відомства, яке не зацікавлене в тундрі — воно не може навіть лісів зберегти...).

Криза перевиробництва була зліквідована відповідно до пропагандистського визначення соціалізму як суспільного ладу, в якому немає криз.

Комаров вказує як на одну з соціальних причин неминучости та незворотности радянської економічної кризи на "державну власність на засоби виробництва", яка привела до того, що в державі немає осіб, які були б зацікавлені в збереженні природи та в розумній екологічній політиці.

Еліта, що складається з 5-6% населення, і концентрує в своїх руках політичну, духову та економічну владу в усіх ділянках життя країни, керує країною за допомогою паперово-директивних методів, спираючись на силу КГБ, війська, величезного адміністративно-партійного апарату. Про країну та події в світі вони дізнаються від апарату — "приводних ременів" партії — бюрократів і технократів, які сполучають еліту та загальні маси тих, що працюють, і які складають 8-9% населення країни. П'ятипроцентова еліта живе у системі повного забезпечення державою (офіційний евфемізм — "фонд суспільного споживання"), себто практично поза дією економічних законів. Таким чином, саме ті, хто вирішує долю економіки, абсолютно не залежать від власної економічної діяльності (усунення з посади, сталінські розстріли тих, що не впоралися зі своїми функціями, чи ідеологічно не витриманих провідників, фактично не мають нічого спільного з формальним обвинуваченням, а є наслідком групової боротьби за престижеву роль та ступінь концентрації влади в тих чи інших руках). Інформація, що надходить від восьмипроцентових "приводних ременів", старанно препарується відповідно до Вітрини для іно-

земців і директивами еліти. Остання, позбавлена будь-якого контакту з реальністю, визначає діяльність країни, виходячи з довільних політичних ідей, з престижево-групових мотивів і загальної напівправдивої Вітрини.

8-9-процентний шар відомчого керівництва повністю забезпечується законними та незаконними пільгами зі своєї посади, поки п'ятипроцентні задоволені цим шаром. Загальним критерієм оцінки 8 процентів є їхня льояльність, відданість "генеральній лінії партії", себто побажанням п'ятипроцентних, і тільки у другу чергу п'ятипроцентні оцінюють своїх "менеджерів" за ефективністю їхнього функціонування у підвладній їм сфері життєвої діяльності країни. Ця ієрархія оцінок точно вкладена у слова одного з Господарів країни: "Нам непотрібен інститут, який показує, що соціалістична система працює погано. Ми це й самі знаємо".

Ефективність восьмипроцентних визначається Господарями за результатами виконання плянів, що передаються ними для виконання й складаються за рекомендаціями та інформаціями тих самих восьмипроцентних. У свою чергу, результати оцінюються за їхніми ж таки звітами про виконання плянів. Природно, що ці звіти звичайно оптимістичні — плян виконано та перевиконано. Якщо все ж доводиться визнати провал функціонування відомства (частіше всього це трапляється через боротьбу за місце між конкуруючими мафіями "менеджерів" чи занадто гостре протиріччя між відомствами), тоді, якщо той, що провалив плян свого відомства, задовольняє критерієві льояльності, він переводиться у інше відомство зі збереженням бюрократичного рангу. Цю систему перекидань з посади на посаду було заведено ще за Леніна, коли партійних неуків перекидали з місця на місце через брак "буржуазних фахівців" і недовір'я до них. Нині систему "номенклатурних працівників" (що не втрачають свого рангу в ієрархії) фактично узаконено.

Завдяки такій системі оплачування праці номенклатурних працівників восьмипроцентні позбавлені можливості подавати повністю правдиву інформацію нагору (критерій льояльності), і тому, захищаючи свої пільги (критерій ефективності), вони мусять подавати нагору дезінформацію. У суспільстві, де приватну власність захопила держава, або абстрактний капіталіст (його людське втілення — 5-процентова еліта), приватні інтереси збережені у фальшивій формі відомчих інтересів. "Державний інтерес", який висловлює інтереси Господарів, полягає в тому, щоб державна система самовідтворювалася, себто, щоб Вітрина функціонувала, "приводні ремені" забезпечували надмірну експлуатацію населення та були особисто зацікавлені в існуванні системи.

Соціально-класова структура країни є така, що 13-15% "керів-

ників” країною не є особисто зацікавлені (і неспроможні бути зацікавлені) в реальному розумному економічному поступі (себто і в збереженні природи, бо вона, як і 85-87% тих, що живуть на зарплату, є об’єктом функціонування, вижимання максимальної додаткової вартості).

Відомчі інтереси постійно стикаються між собою, бо план відомств визначається показниками, які є специфічні лише для даного відомства.

Меліоратори зацікавлені в кількості осушених земель, і їх зовсім не турбує план риболовецьких колгоспів, який визначається кількістю виловленої (чи зданої в торговельну мережу) риби, або той факт, що осушена земля зовсім не придатна для праці хліборобських колгоспів. Якщо колгоспи, що сусідують між собою, змушені ще до певної міри рахуватися з інтересами одного з другим навіть з відомчих позицій, то тимчасовим господарям (“временщикам”) — меліораторам немає сенсу думати про майбутнє цих колгоспів.

Номенклатурність створює в усіх 8-процентових психологію тимчасових господарів — майбутнє навіть підпорядкованого їм відомства їх не стосується, бо майбутнє принесе нові плани, нові оцінки ефективності, нові призначення до інших відомств. У зв’язку з постійним підсиленням економічної кризи влада змушена шукати для робочої сили матеріальних стимулів праці, і до економіки вводяться нові, науково обґрунтованіші, показники економічного розвитку. Але реформи ніяк не зачіпають 8-процентових, бо їхня оцінка визначається процентами виконання відомого плану, отже, залежить, головним чином, від їхнього вміння маніпулювати цифрами плану та його виконання, а не від якісних характеристик.

Низи, що живуть на зарплату, також незацікавлені в результатах своєї діяльності, бо на зарплату нормально прожити неможливо. Отже, низи змушені розкратити державну власність, вводячи тим самим поправку в занадто несправедливий розподіл національного доходу. 8-процентів знають про це й не тільки враховують цю неминучість, але й використовують її для підтримки лояльності низів і для регулювання чисельності рабів системи ГУЛагу. Всі реформи керування країною в кінцевому підсумку завжди зводяться до підтримування реальної оплати їхньої праці на максимально низькому рівні. Перебування тих, що працюють у становищі тимчасових господарів обумовлене як загальним для індустріалізації законом відриву від постійного місця праці та від землі, так і специфічно соціалістичними переміщеннями робочої сили позаекономічними методами — депортаціями національних і соціальних груп, економічною системою ГУЛагу, системою військових будівельних батальйонів, перекиданням адмі-

ністративних кадрів, штучним переміщенням робочої сили з республіки в республіку для прискорення процесів русифікації всіх націй, що веде до створення незаконіреної "радянської нації".

У традиційних районах ГУЛагу — на Півночі, в Сибіру, на Далекому Сході та в Казахстані — сезонні робітники разом з закоріненими там карними злочинцями з ГУЛагу створюють особливу "російсько-алкогольну" цивілізацію, яка винищує місцеві традиції, народи та природу. Це стосується також і закріплених на землі колгоспників, бо їхня земля та плоди їхньої праці їм не належать.

Надмірна централізація управління та єдиний план з Центру, що пускають у хід тимчасові господарі, не звертає уваги на конкретні проблеми конкретних підприємств і районів країни. Навіть господарі союзних республік, які мають автономію за законом, в ім'я збереження своєї репутації льояльних до центра господарів підкоряються вказівкам з центру, в той час як ці вказівки шкодять республікам, що є їм підпорядковані (інакше під приводом націоналізму чи місництва їх буде усунено з посад).

Якщо в соціальному плані "надмірна централізація" та насадження системи влади з позицій "тимчасового господарювання" (за М. Поповським — незаконіреність) пов'язані з концентрацією влади в руках 5-процентних Господарів, у національному плані вони породжують імперську пірамідальну структуру (хоч і самі породжуються нею). Але за цієї структури неросійські народи мають меншу автономію, ніж за царського режиму, а союзні республіки мають меншу суверенність, ніж штати США. Хижацьке ставлення до неросійських народів є однією з основних причин, яка веде до хижацького ставлення до природи. Систематичне винищення української природи, Дніпра, Чорного та Озівського морів за допомогою штучних "морів"-багнів, хижацьке розкрадання Донбасу, до якого не повертається навіть і мала частина видобутої з нього додаткової вартості* — можуть правити як один з прикладів тому. Іншим, ще яскравішим прикладом, є Крим. Депортація кримських татар привела до винищення стародавньої, ретельно збалансованої системи зрошення та до ліквідації чудового татарського садівництва та виноградарства. Росіяни та українці, переселені до Криму, не змогли відновити минулого, а проведені канали остаточно занепащують море.

Згубний план і надмірна централізація особливо страшні тим, що підпорядковані "стратегічним інтересам", себто відомчим інтересам військових. До фактів діяльності військових, наведених Комаровим, можна додати винищення світу тварин у Карпатах

*Див. Марк Поповський, *Управляемая наука* (Лондон: Overseas Publication Interchange Ltd., 1978); Іван Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація?* (в-во "Сучасність", 1968).

частинами прикордонних і внутрішніх військ МВД під приводом боротьби зі шпигунами та Українською повстанською армією. Але головним наслідком милітаризації була величезна диспропорція в господарстві на користь військової індустрії, вирішальний голос військових у відомчих суперечках. Військові втручаються навіть у сільське господарство, якщо вважають, що той чи інший засіб, розроблений сільськогосподарськими науками, можна використати заради підсилення могутності СРСР. Радянський біолог С. Мюге,* який живе тепер в США, розповідає, наприклад, про те, що деякі відкриття в СРСР з фітогельмітології, які дають можливість різкого підвищення врожаїв, були засекречені з метою розробки методів знищення врожаїв противника за допомогою ефективних штамів рослинних глистів.

Підпорядкованість усіх ділянок діяльності в країні стратегічним інтересам — при загальній шизофренічно-параноїдальній настанові на "капіталістичну небезпеку" та розширення сфери впливів у світі породжує ще одно лихо економіки, природи та науки: "секретність".

Приступність до секретної інформації регулюється "допусками" — правом спеціаліста користуватися потрібними йому до праці матеріалами. Право це ієрархізоване (існує кілька категорій допусків), і ієрархія "допусків" у відповідності до ієрархії "ступенів секретності" визначається політичною діяльністю спеціаліста й нерідко не збігається з його соціально-виробничим рангом. Якийсь КГБіл** може відігравати суттєвішу роль в вирішенні проблеми суспільного значення, ніж першокласний спеціаліст.

Манію шпигунства та секретність доведено до абсурду (наприклад, засекречують інформацію, яку вже давно опубліковано в США в відкритій пресі), що дає можливість для розвитку різних псевдонаукових і руйнівних технологічних напрямів, якщо вдається переконати генералів у їхній військовій цінності.

Секретність обумовлює не тільки милітаризація країни, але й загальна дезінформаційно-пропагандистська природа радянської держави. Цензура, не введена законом у структуру суспільства, явно пронизує всі аспекти інформаційної діяльності та виконує, головним чином, функцію такого препарування, замовчування, спотвореної інформації, яка б дозволила привести у відповідність з деклараціями партії та уряду відображення реаль-

* Sergej Mjuge, "Historical Development of Nematology in Russia," *Journal of Nematology* (De Leon Springs), IX, 1, January 1977, стор.1-5, 7-8.

**КГБіл — це словотвір автора за принципом злиття двох лексичних одиниць: російської абрєвіатури "КГБ" і останньої частини слова "дебіл", що означає розумово відсталу людину. Таким чином, в якомусь сенсі утворюється гра слів за принципом: дебіл — КГБіл. — *Примітка перекладача.*

них процесів у світі.

Справжній стан природи на Заході принаймні, частково, розкриває напіввільна західня преса, що дає можливість розвивати суспільну боротьбу з винищенням природи. Монополія радянської влади на усне та друковане слово дозволяє "управителям" приховувати справжню ситуацію в країні. Хоча для спеціалістів все ж таки почали друкувати закриті журнали (з обмеженим доступом) про економічні проблеми, проте, екологи, як і всі інші громадяни, позбавлені права вирішального голосу в розв'язанні цих проблем. Тих, хто пробує боротися за природу проти "стратегічних" чи інших відомчих інтересів, під приводом боротьби з "сахаровщиною" усунуть з тих посад, де вони могли б щось вирішувати. Вибір кар'єри в СРСР проходить, головним чином, за критеріями прислужництва та вміння брехати у відповідності до вказівок партії. Вже виробився тип вчених-злочинців, чиєю соціальною функцією є апологія злочинів влади та створення ефективних засобів для цих злочинів (наприклад, наукова база соціалізму). Хоча на Захід влада експортує тезу "чистої від науки" політики, проте, в своїй країні влада спирається на старий фундамент партійности науки та мистецтва. Наука, вільна від моральности, — це істотний фактор поглиблення та необоротности екологічної кризи. Відставання в технології від Заходу та запозичення цієї технології веде до рабського повторення старих помилок західньої індустрії. Концентрація капіталу в технології виробництва при малих асигнуваннях на закупки технології охорони природи — ще один підсумок протиріч нинішнього етапу науково-технічної революції в СРСР.

Заради самозаспокоєння влада тримає поступливих учених і ідеологів, які створюють псевдонаукові міти про невичерпність природи в соціалістичних умовах, про незайманий Сибір і т. п.

Брехня пронизує країну не тільки вертикально зверху вниз і досягає народу, але й знизу догори, а також горизонтально — від відомства до відомства, від підприємства до підприємства. Вважаючи на те, що вся країна перетворилася в Олімпійське потьомкінське село для ловлення іноземців, особливо необачних громадян країн Третього світу, навіть неможливо серйозно поставити екологічну проблему, бо треба було б ставити питання про недоцільність існування радянського ладу, про його споконвічну суттєву хибність.

Те, що нині занепащує природу, споконвічно існувало в більшовизмі як у практичному явищі й навіть у ленінському внескові в Марксові моделі історичного процесу. Це є насильство над історією, соціально-історичний волюнтаризм.

Волюнтаризм, як загальна причина знищення природи, при-
таманий також і приватно-капіталістичному виробництву.

Загальнокапіталістичний принцип, який визначає всі аспекти життя країни, — отримання максимального прибутку в найкоротший строк — в умовах науково-технічної революції, коли виробничі сили досягли могутності, сумірної з планетарними, біо-геологічними силами, перетворює виробничі сили в руйнівні соціальні сили йоно-біо-геосфери планетарного рівня. Позитивна відмінність приватно-капіталістичного суспільства полягає в тому, що його економічний волюнтаризм коректується економічними законами, суперечливими інтересами *приватного* капіталу та, як втіленням цих протиріч — деякою свободою інформації. Все це не існує в умовах радянського державного капіталізму.

"Сталінські перетворення природи" (народів, особи, науки і т. п.) було закладено вже в ленінській ревізії Марксової політекономії та в ленінському волюнтаристському пляні електрифікації країни. Примат влади в політиці, захоплення влади в революції, примат політики в політекономії можна побачити й в тезі: "Захоплюємо владу й тоді перетворюємо виробничі стосунки та виробничі сили", і в тезі: "соціалізм є державний капіталізм, при тому, що влада є в руках пролетаріату" (ленінська мілітаристська партія привласнила мандат робітничої класи на самому початку "пролетарської" революції). Волюнтаризм полягав як у спробі перескочити через цілий історичний етап ("переростання буржуазно-демократичної революції в пролетарську"), так і в звертанні до керування економікою шляхом прискорення економічного розвитку.

Первісне ігнорування законів історії обернулося опортунізмом перед історичними законами — довелося піти шляхом державного капіталізму (державний капіталізм веде до прискореного розвитку промисловости й виникає як спосіб прискореного капіталістичного розвитку промисловости). Соціалістичне первісне нагромадження капіталу проходило звичайним розбійницьким шляхом під гаслом: "Грабуй награбоване". Пограбувавши панів, капіталістів, непманів, почали грабувати багатих селян (одночасно всіх селян взагалі). Первісний капітал був витрачений на потреби прискореної індустріалізації та примусової колективізації, що супроводжувалося величезною витратою робочої сили, масовими людськими втратами (лише на Україні померло 6-10 мільйонів селян від штучного голоду) та викликало закріпачення селян у державних лятифундіях, а робітників — на заводах.

На додачу, державний "капіталізм-февдалізм" розвивався ще за рахунок державного рабства в системі ГУЛагу. Ступінь експлуатації досяг небачених розмірів (за Лисенком, 5% прибутку від праці риболовецької фльоти йде на оплачення праці рибаків, а в Швеції — 40%).

Розкравши первісний капітал — "мертву працю", соціалістична держава "відкрила" давній спосіб видобутку капіталу — розграбування живої праці. В умовах науково-технічної революції довелося скасувати ГУЛаг як фундамент державної економіки ("лібералізація Хрущова"), але позаекономічний примус залишився. Відмовившись від автарксії народного господарства та не маючи можливостей розвивати науково-технічну революцію на власному ґрунті, господарі країни звернулися по готову технологію й навіть продукцію до державно-монополістичного капіталізму, щоб за його допомогою його ж "наздогнати й перегнати". Нездібність подолати цю технологію вольовими директивними методами, ігнорування законів економіки та природи ведуть до знищення людського оточення. Таким чином, радянська екологічна криза є третьою фазою розвитку політекономії розкрадання: "мертва праця", жива праця, майбутня праця, або інакше минуле, теперішнє, майбутнє людей (чи покоління) є розграбовані.

Комаров указує ще на одну фундаментальну причину екологічної кризи — на морально-релігійну.

Навряд чи можна поділити ілюзії Комарова про можливості існування церков (релігія ще досі не зупинила ні фашизм, ні комунізм, а в Ірані вже показала свої тоталітарні можливості). Але залишається фактом те, що войовниче заперечення релігії, або інакше — "церква атеїзму" є наслідком всього минулого, в тому числі його моральних цінностей. Морально-релігійні табу замінено партійно-поліцейським реґлянтуванням життя людей.

Постановка питання про переоцінку цінностей, про зміни в фундаментальних настановах суспільства, як основу для виходу з екологічної кризи — одна з найактуальніших конструктивних ідей Комарова.

Поведінка держав, капіталу, профспілок, церков у сучасній кризі (в питаннях Београдської конференції, ситуації в Камбоджі в зв'язку з присутністю в'єтнамських військ у цій країні, Московської олімпіади, Афганістану, Ірану шаха та Аятолли) не дає жадних підстав для віри в ці сили. Вони не спроможні вирішити ні екологічну, ні пацифістську проблему й не можуть боротися з тоталітаризмом — центром зла.

Потрібно об'єднати пацифістський, екологічний та правозахисний рух у *міжнародний реалістичний масовий гуманістичний рух осіб*, які були б здібні протистояти маніпуляціям партій, урядів, капіталу і т. п., були б спроможні дати гуманістичну альтернативу майбутній катастрофі, могли б примусити антигуманістичні та коляборантські сили припинити підготовку катастрофи.

Чи існують ці масові сили? Сьогодні їх немає. Коли вони з'являться, чи не буде запізно?

АНТОН ОЛІЙНИК

Валерій Марченко

Антон з боєм розповідав друзям про занепад національно-визвольного руху, про винародовлення краю. Сталінський десятирічний плян боротьби проти націоналістичного підпілля дав свої плоди. Тут у тюремній камері було вперше поставлено питання: "Що робити далі?" Не виникло розпачу від поразки, бо достеменно знали: то не поразка ідеї. Сила перемогла силу, як сказав Гоголь на розпач свого Тараса Бульби. Усвідомлювали: необхідно шукати інший шлях. Не революційна, еволюційна теорія буде тепер потрібна. А для цього мусять вчитися. Домоглися викладачів для вечірньої школи, де з особливою наполегливістю студіювали гуманітарні дисципліни. З тюремної бібліотеки, яка якимсь чином уникла цензурного погрому, мали змогу брати розкішні дореволюційні видання. Вивчали клясичну філософію і літературу, історію,

Ця частина даного нарису друкується без відома й згоди автора.

Автор Валерій Марченко, філолог за фахом, народився 1947 року в Києві. 25 червня 1973 року був заарештований і 29 грудня того ж року засуджений Київським облсудом за "антирадянську пропаганду та агітацію" (ст. 62, ч. 1 КК УРСР) до 6 років таборів суворого режиму та 2 років заслання. Звільнився 12 травня 1981 року і живе в Києві під адміністративним наглядом.

Досі єдиним джерелом інформації про Олійника був *Український вісник*, вип. VI, березень 1972 (Париж—Балтимор: в-во "Смолоסקип", 1972), стор. 110-113. У надрукованому там самвидавному документі п. з. "Пам'яті Антона Олійника", що його підписала група політ'язнів-українців мордовських таборів у серпні 1970 року, подаються деякі подробиці біографії Олійника.

Перебуваючи в підпіллі ОУН, Олійник в 1947 році попав в руки співробітників спецвідділу МВД, що маскувалися під українських повстанців. Був засуджений на 25 років сталінських таборів. 1955 року, після кількох невдалих спроб, Олійникові вдалося втекти з табору на Інті й повернутися на Рівенщину. Того ж самого року його схопили й засудили ще на один 25-річний термін ув'язнення. Після трьох років, проведених у Владімірській тюрмі, Олійника перевели в мордовські концтабори. Саме про його втечу влітку 1965 року з мордовського комплексу пише тут Марченко. Згідно з вище згаданим документом Олійника стратили в червні 1966 року в Рівному. — Ред.

іноземні мови. Поступово Антон визначає для себе і предмет зацікавлення — соціологію. Його улюбленими [авторами] були Кант, Гегель, Донцов, американський дослідник Пейн. Вчився наполегливо, день-у-день, і по трьох роках тюремного ув'язнення зріє на ерудованого політолога і... трибуна. Можна стверджувати з певністю: Олійник досяг того, що зветься абсолют. У негіддательній для тортур плоті хлопського сина ярів могутній козацький дух, обрамлений витонченим інтелектом.

Антон повернувся до табору в Мордовію 1955 року. Хрущовська реформація після 20 з'їзду [партії] трохи покращала в'язенські будні — було перегорнуто чергову сторінку історії радянських концтаборів. Дикі, brutальні більшовики, одягнувшись у костюми з краватками, переконували народ і світ, що вони тепер не ті, що раніше. Вовки убралися в овечі шкури.

Антон, як і всі націоналісти, не плекав ілюзій стосовно долі України. Шліфував хист полеміста в суперечках з численними комуністами-ревізіоністами, котрі, заскочені поз'їздівською демагогією про "от зараз уже насправді волю слова", мов гриби по дощу, з'явилися в країні, а відтак у таборі. З неспростованою логікою викривав перед опонентами гнітюче-ортодоксальний характер їхнього марксистського суспільства на відміну від демократії. Ну, а в знанні національного питання він просто не мав рівних.

1961 року у 19-ому [таборі] вирішили відзначити ювілей Тараса Шевченка. Що то мав бути не просто літературний вечір, а політична акція, відали кілька зеків. Здогадувалися й кагебісти, але задати тону не зуміли. Антон повів справу так, що заборона святкування і вшанування пам'яті Кобзаря виглядала б шовіністичним утиском. Цього не міг собі дозволити майор Малишкін і тим більше в управлінні Дубровлагу. В центрі сцени обрамлений жалобною стрічкою величезний мальований портрет поета. У вишиванках із суворо-урочистим виразом облич, опадистими хвилями від нього постали хористи. Щось жалюгідне про світову велич революціонера-демократа белькоче політрук Малишкін. Новосад хутко засмикує завісу, аби відділити його від сцени. Посміхаючись, гукають ущипливі зауваження зеки. Але нарешті на трибуну сходить Антон. Чисто поголений, в елегантному строї (тоді ще дозволялося), овіяний тим світлом духовости, про який і зараз згадують, коли заходить мова про нього, наш Антон говорив своє слово про Шевченка. В залі, де сиділи представники з управління, адміністрація табору, панувала гробова тиша. З неспасабною увагою слухали зеки, хоч дехто і не все добирав по-українському. Але таким вражаючим, по-людськи зрозумілим, стало кожному життя поета, його самотність серед принижено-покірної рабськості співвітчизників і поезія — крик зболеного

болями України серця, що не один із старих вояків зронив сльозу. Вливалися в оповідання Шевченкові вірші. Кликали на прю з кривдою. Володимир Безуглий — "Кавказ", Трохим Шанкарук — "Розрита могила", Юрко Скирук — "Юродивий". А голос Олійника то припинявся, заглушений могутнім співом, то знову зринав, послідовно ведучи слухачів до великої тайни шевченківського генія. І всім було ясно, чому нищівно відгукнувся Тарас про Богдана Хмельницького і за що зарізав своїх покатоличених дітей прославленей Гонта, і чому прихильності вчорашнього раба шукала княжна. Якийсь час заля вражено мінувала. Відтак хтось жартома, але з шанобливістю проказав: "Майора Олінікові! Майора!" — підхопила решта захоплено. — Майора!

Такий вибуховий вечір не пройшов незауваженим. Не помітити небезпечного таланту Олійника вже було неможливо. Невдовзі по цьому в поліцейській газеті для в'язнів з'явилася замітка, підписана начальником політвідділу Дубровлагу Комаровим. У ній ішлося про тих, котрі не стали на шлях виправлення і перешкоджають нормальному життю та праці загалу в'язнів. Названий першим Олійник, як стверджувалося, серед безмежжя книжок не виявив таких, де б розповідалося про колоніалізм у Африці. Зводячи наклеп на російський народ, намагається посварити два братні народи. Ухиляється від суспільно-корисної праці. В подібному контексті згадується [Василь] Підгородецький, Шинкарук, [Юрій]Литвин. Ця замітка в році, коли МВД розпочало масову кампанію ліквідації особливо небезпечних рецидивістів, могла свідчити лише одне. Над Антоном нависла смертельна небезпека.

Втеча. Думки Антона постійно снували навколо неї. Його очі світилися, виказуючи: він нетутешній, тимчасовий. Оперативник Баранець, закликавши якомсь до себе Василя Підгородецького, застеріг: "Я знаю, ви з Антоном маєте намір утікати. Пам'ятай, Антона й тебе назад не приведуть. Розстріляють там, де будете схоплені". Коли Василь переповів Олійникові пересторогу офіцера, той всміхнувшись кутиком рота, промовив: "Самі знаємо, що розстріляють. Радянська влада гуманна, але гуманізм її не безмежний".

Врешті плян втечі було розроблено. Неширокий, але досить глибокий рукав відходив від річки Явас і, перетнувши промислову зону, впадав назад до неї. Тут [нерозбірливо] сировину для табірної мебльової фабрики. Найбільш підходящим виявилось місце входу. Одразу за дротом було приварено грубі ґрати, далі — густий (30-50 см) частокіл закопаних паль, а над усім цим лежав щільний дерев'яний поміст. Потрібно було зробити між палями прохід і перетяти ґрати. За два десятки метрів від вишки з дво-годинними та позачерговими обходами наглядачів, завдання вимагало нелюдських зусиль. Пиляти [треба було в] воді, [бо] це

гасило скрегіт, але для підводної роботи мусили змайструвати водозазне спорядження (маску із поліетиленового міха, шлянґ на повітр'я, який кріпився над поверхнею), — їх знімали й одягали на щоразову робочу зміну. І ще хтось мусив пильнувати за наглядачами та стукачами. А ще допомагати в праці Антонові в його зухвалому намірі допомагало із тридцятєро (нечувана для втечі кількість нехтаємничених!) зеків.

— Знаєш, — він звернувся одного разу до Степана Сороки, — мені таке химерне наснилось. Я ходив до одного дядька з Київщини, аби розтлумачив. То він каже, сон віщий — мене судитимуть і розстріляють. Схибив, певно, старий. Судити на кару смерти вони не зможуть, бо не мають за віщо. А от застрілити, як зловлять, на місці — то так. Але дідок уперся, каже: розстріл буде по суду. Диво!

Гурт зеків розташувався спочити на пляжі в пообідні хвилини. Дочекавшись слушної погоди, двоє зграбно проникають до брами. Працюють енергійно, час від часу дослухаючись, чи не чути співу. Вартовий заспіває, щойно до помосту наближається хтось чужий. Після місяця безнастанної праці лавівку пророблено. Йти вирішили двоє: Антон та Роман Семенюк.

І ось нарешті 12 серпня. Цього погідного вечора на проводи втікачів зібралося із сорок в'язнів. Антон сидить на чолі столу ледь збуджений з сяючими очима. Несподівано до бараку входить старий Афанасов. Робить здивований вигляд, хоч про вечірку негайно дали знати стукачі, запитуючи, в чому справа? "Та от, у Антона день народження", пояснює хтось з зеків. Олійник простягає горня з бурштиновим чаєм, пропонує: "Випийте, громадянин начальник, за моє здоров'я". Той, відмовляючись, посилається на те, що не бере чаю в рот. Роман, котрий мав чудовий голос, заспіває сумну "З полтавського бою розбитий Мазепа втікав".

Наступного дня, о 17 годині, вони вирушають. Першим поринає Роман, за ним Антон. Друзі бачать, як вони перетинають ріку, як обтріпуючись, вилазять на тамтешний берег. Найзухваліша втеча за історію політтаборів останнього двадцятиріччя здійснилася. В їхньому розпорядженні було чотири години, бо вже о 21 годині оголосили місцевий розшук. Та продуманий до найдрібніших деталей плян не підвів. Враховувалася навіть імовірна одночасна втеча з побутових сусідніх таборів і засідки на шляху в зв'язку з нею. Попутна машина хутко довезла їх до Рязані, далі квитки на потяг і перегони по містах Росії. За два тижні Віктор Солодкий дістав листа від Дніпропетровська, де була фраза "привіт від затрясок". Так колись при ньому діяпектно, чим викликав у всіх сміх, назвав Романюк кнопки на жіночій кофтині. Зона тріумфувала...

"Бо тисячі доріг, мільйони вузьких стежинок мене на ниву батьківську веде". То пригадалися Антонові слова поета. Вони пливли пароплавом, милуючись мальовничим краєвидом осіннього Подніпров'я, дослухаючись до тонів рідної мови в юрбі незнайомих, але таких близьких краєв. Збуджений Олійник забалакував з людьми, розпитуючи про біди й клопоти. Он 17-річне дівчатко. Взявши з сільради довідку про місце проживання, вона хотіла втекти від колгоспного безправ'я. Намагалась поступити до технікуму — невдача, — рівень бо знань учнів з провінції далеко відстає від міських. На роботу до Запоріжжя брали лише з постійною пропискою. Здобути ж паспорт затурканій селянці коштувало майже тих самих зусиль, що й у становищі Антона (вона так і висловилася, мов ув'язнена). Вчитель з Харкова журився: в отій першій столиці радянської України нема жадної української школи. "А я справу одну впорав", гикнувши, шепотів на вухо Олійнику веселун-шофер. Звірявся, як спритно вкрав з підшефного радгоспу машину сіна, як перепродав його, а зараз ось: "Сам п'ю, сам гуляю, сам стелюся, сам лягаю". Коли співрозмовники дізналися, що перед ними націоналісти з концтабору, пропонували заїхати до себе, [...] Всовували сміливим втікачам, хоч ті всіляко відмовлялися, гроші.

А потім був зрусифікований Київ. І плювали з стін чужомовні оголошення і зневажливо кривилися продавщиці в крамницях на ввічливе українське "перепрошую". Про все те Олійник чудово знав ще за дротом, проте, певно, в нормальної те тверезодумної людини часом *emotio* обов'язково переважає *ratio*. Не стримався, зайшов на східці Софіївського собору, кидаючи в обличчя киянам слова застрашливої правди. Про те, як Москва визискує Україну..., і про давні кривди, і про громадський обов'язок кожного. "Він гадав, що він — сам Степан Бандера", згадував потому в таборі Семенюк. А тоді Роман крутився попри сходці, роззираючись по натовпу, що юрмився навколо. Заувага його була небезпідставною: адже музей стоїть за 100 м від республіканського КГБ. Пам'ятаю, як одного з вересневих днів до мене в аудиторії університету підійшов схвильований однокурсник. "Ти знаєш,... там, біля Софіївського собору,... один чоловік виступав. Він та-ак сильно говорив про Україну, русифікацію..." Від захоплення хлопцеві бракувало сил. Це був слід, на який я несподівано натрапив у Києві 1966 року.

Під Львовом вони завітали в гості до брата Василя Підгородецького. Той, не гаючись, переказав, що друзі з табору радять, аби втікачі притаїлися на півроку десь у схроні. Але Олійнику, Олійнику! Де поділася його залізна витримка й розсудливість? Воля, либонь, не тільки солодка, вона й хмільна. Не на те я рвався з неволі, аби ховатись по криївках. Мені ще на Рівенщині один

боржок треба сплатити. Дуже вже в пам'ять заправ один кагебіст. Скількох наших хлопців помордував, а дівчата, ним зґвалтовані — їх також не можна забути. А відтак під морем на Трапезунд. Певно, досвід наших запорожців, перших випробувачів субмарин, мені в генах передано, ге? А на Заході в ЗЧ ОУН і "за роботу, товарищи!"

— Оточені, — простогнав Антон, показуючи рукою на луг перед лісом. Роман зацепеніло стежив, можливо за сотнею військовиків, котрі з автоматами, навперейми перебіжками наступали на хутір.

— Не стріляй, Олійнику! — надсадно репетував з-поза дерева червоноликий полковник. — Не стріляй! Все одно не втечеш.

Антон звільна опустил берданку додолу. Десятком патронів, заряджених заячим шротом, супроти калашникових не навоюєш. "Ех, лиха доля! Парнути гень того ляйтенантика, котрий, нахабно вишкіряючись, налаштує на 'бандита' кайдани. Та пощо?"

Отже з листопада місяця він в Рівенській тюрмі. В 1965 році КГБ мало час, тому новорозпочата справа провадилась без поспіху й ретельно. На допит викликалися в'язні з табору (Підгородецький, Солодкий, Мельник), в архіві добиралися потрібні матеріали. Передчуваючи, що з цього зашморгу не випручаться, Антон вирішив дати покази. Списав два грубезних томи, кожен вчинок, [кожну] рису світогляду нотував, старанно розтлумачуючи. Такою непересічною першоклясно написаною автобіографією смертника не гідна похвалитися жадна політична поліція світу. Туди ж було прикладено й нариси з української філософії, соціології, винесені з табору.

З усього цього доробку поставав аристократ духу, раб волі, націоналіст. А за законами клясової боротьби подібній ідеології у праві на існування відмовляється. Рік тривало слідство. Щоб заломити запеклого оунівця вихователі вживали найрізноманітніших заходів. Була очна ставка з дорослою вже дочкою, якій наказали розповідати про щасливу дійсність. На сестру, працівницю торгівлі, відкрили справу за розтрату. Найвищі чини КГБ пояснювали Антонові: його майбутнє у власних руках, і, не криючись, двічі додавали про замовчану альтернативу. Аби довести, що з ним не жартують, вирок сестри встановили в шість років ув'язнення. Засуджено було господаря, що надав їм притулок. Не менш суворо розправилася народна влада і з Іваном Підгородецьким. Тут мали значення і помста за непримирненність брата Василя у таборі, і бажання показовим судом (справжній підклад якого добре усвідомлювався всіма) застрашити оносельців з націоналістичного села на Львівщині, і, зрештою, відплата за співчуття чи, як трактувало КГБ, співучасть у злочині. Десять років за розкрадання лісу — державного майна в

особливо великих розмірах. З тим самим успіхом його могли судити й за участь у замаху на Кірова, просто кагебістам було неохота.

— Ти знаєш, Олійнику, — говорив до нього полковник Скоро-богатько, — яке зараз міжнародне становище і як наші ідеологічні вороги використовують кожен випадок в середині Союзу, щоби нашкодити. Ти вічно підбурював зеків, протидіяв табірній адміністрації у її виховній роботі, до того ж не бажаєш зовсім перевиховуватися. Твій розшук обійшовся державі в два мільйони карбованців, і на цьому вже буде поставлено крапку.

В бригаду слідчих увіходив і Голобородько, той самий, з ким так жадав зустрічі перед втечею закордон Антон. Ех, не дійшли руки! В наслідок "нововиявлених обставин" справи, за якою Олійника було осуджено вперше, слідство просувалося успішно. Свідки дружньо дали покази, що звинувачуваний тодішній провідник СБ неодноразово брав участь у допитах. За його наказом знищувалися партійні й радянські діячі, чимало співробітників МГБ. Спростування та протести Олійника, що в час підпілля він був провідником юнацтва ОУН і що функціонерами СБ були його брати, до уваги не бралися. В районній та обласній пресі в 1966 році виходили друком статті про бандерівський терор, про людиноненависницьку націоналістичну ідеологію. Реагувала громадськість.

Ухвалою Рівенського обласного суду Антона Олійника засудили на кару смерти.

Урал, зона 35

ГЕНРІХ АЛТУНЯН — В ЖИТТІ, В СУДІ І В СЕРЦІ

Ісак Гейбер

Бувши свідком харківських арештів 1980-81 років, я хочу розповісти про свого друга Генріха Алтуняна: про нього особисто, про обставини його арешту, а, якщо вдасться, то й про найважче — про нинішню атмосферу там, звідки я вирвався нещодавно.

Алтунян — напіввірменин і напівнімець — став відомий багатьом як "інакодумець" через свій арешт і засуд. Саме слово "інакодумець" здається мені дивним і, більше того, навіть шкідливим. Людина, що думає інакше, ніж інші. Чи це значить, що його думки якісь ненормальні? Чи це не випадок, вартий уваги психіатрів? І чи не мають рації працівники радянської каральної психіатрії, вважаючи інакодумців за божевільних? Насправді ж, інакодумці — це не ті, що думають "не так, як усі". Навпаки, вони думають саме так, як має думати людина з нормальним мисленням, людина, що настроєна гуманістично й демократично, так, як думають мільйони людей в демократичних країнах (звичайно, бувають і шовіністично та антидемократично настроєні інакодумці, але не про них мова, та й навряд чи влада вважає їх за справжніх інакодумців). Таких справжніх інакодумців я назвав би "нормальнодумцями". Бож навіть в СРСР є мільйони людей, які думають точно так, як "інакодумці", лише не наважуються про це голосно заявити. Отже, інакодумець — це "нормальнодумець", який до того ще й має сміливість відкрито заявити про свій спосіб думання. Звичайно, можна багато міркувати про психологічні та моральні особливості "нормальнодумців", про їхні високі громадянські почуття, про мужність, особисту гідність — про все те, що робить з них "нормальнодумців", та ще й таких, які наважуються цього не приховувати. Подавши психологічну аналізу такої людини, ми лише ще раз переконаємося, що це — дуже, дуже нормальна людина, не зіпсована потворними умовами життя і здатна чинити опір негативним моральним впливам. Коли один з друзів Генріха сказав під час суду: "Друзі, ми й не знали, що серед нас жив герой!", він, сам того не розуміючи, продемонстрував не так героїзм "нормальнодумця", як потворність того суспільства, в якому треба бути героєм, щоб залишитися нормальною людиною.

Ісак Гейбер (псевдонім) — шкільний вчитель з Харкова, був активістом єврейського руху за виїзд до Ізраїлю. Виїхав 1982 року. Нині живе в Єрусалимі.

Власне, думають "інако" не лише "нормальnodумці". "Інако", себто не зовсім так, як приписано офіційною ідеологією, в СРСР думають усі, включно з кагебістами та партійними функціонерами. Справа полягає в тому, наскільки це "інако" відрізняється від офіційної брехні і в якому напрямі це відрізнєння йде, в напрямі нормального та здорового людського думання чи в напрямі всіляких духовних вивертів або слабкодухого й підлого пристосуванства. Можна твердити, що в СРСР всі — інакодумці, але далеко не всі є "нормальnodумцями".

Зфабрикувати справу Алтуняна доручили офіцерам КГБ Яковенкові та Бабусенкові, і вони виконали це завдання, як звичайно — за принципом "аби була людина, а справу знайдемо". Строк покарання "7 плюс 5" (це широко відоме в СРСР формулювання означає сім років ув'язнення і п'ять років заслання) було визначено заздалегідь, а двом кагебістам треба було лише знайти чи зфабрикувати сякі-такі матеріали, які суд міг би зобразити як підставу для вироку. Усе так, як звичайно: процедуру засудження політичних "злочинців" встановлено давно і перетворено на рутину, на частину того тла радянського життя, в якому однаково невід'ємними і звичними частинами є колгоспи, державні пляни, плякати, демонстрації, "соціалістичні зобов'язання", масове пияцтво, партійні квитки, довжелезні черги, "передовики виробництва", загальна корупція, КГБ і концтабори. І, певна річ, над усім цим — "найпередовіше вчення".

Алтуняна сам вийшов з цього тла. Батько — полковник, типовий комуніст. Звичайно, і він, як усі, був інакодумцем, з тих, які

задовольняються таким приблизно формулюванням: "Так, я розумію і бачу всілякі недоліки радянського ладу, бачу, що багато речей слід було б змінити. Алеж не можна ганити все. Існує головне — ідея, майбутнє... А в *них* хіба краще?" Далі звичайно починаються розмови про переслідування негрів в Америці і про те, як звіроподібні євреї нищать смиренних арабів. Одним словом, полковник Алтунян належав до людей, в яких, за відомим виразом, "тирсою советизму напхано голову". Але він залишив синові й багато доброго, корисного: співчутливе серце, сильну волю, вмілі руки. Генріх розпочав блискучу військово-академічну кар'єру. У шістдесят восьмому році він — майор і викладач у військовій академії, фахівець з тонких електронних схем, що застосовуються у бойових ракетах. Звичайно, член партії. Не бувши дволиким, він тоді ще вірив у правоту "найпередовішого вчення", але вважав, що покищо було конче потрібно виправити деякі недоліки. Владі треба було пояснити, що не все гаразд у "нашому" соціалізмі, що соціалізм потребує деяких людських рис. Якщо влада не розуміє добрих порад, то чи не надіслати листа до Об'єднаних Націй? Хай ця шановна організація пояснить членам Політбюра, що краще бути цивілізованими джентлменами, ніж нечемними держимордами.

Ось що писав про цей період життя Алтуняна генерал Петро Григоренко:

"Наприкінці 1967 року в Москві відбулося наше знайомство з майором Радянської армії Генріхом Ованесовичем Алтуняном. Позналилися й відразу потоваришували. Ясність думки, твердість вдачі притягали до нього чесних людей. Його знали не лише в Харкові, Києві, Москві, а й в провінції. Генріх завжди стояв на боці переслідуваних і гнаних. Часто відвідуючи Москву, Алтунян став другом наших родин".

Після арешту Григоренка Алтунян був одним із засновників Ініціативної групи оборони прав людини (Левін, Великанова, Джемілев, Лавут, Пономарьов, Ковальов, Ходорович). Група поширила протест проти арешту Григоренка. Назва цього документу була знаменною: "До громадян". Знаменною тому, що не до влади, а до громадян, до їхніх нормальних громадянських почуттів апелювали автори відозви, закликаючи до гуманності як конечної засади кожного здорового суспільства. Адже й сам Григоренко, якого незабаром запроторили до "психушки", закликав, як і члени Ініціативної групи, не до повалення влади, а лише до елементарної гуманності стосовно маленького гнаного народу — кримських татар. (Нині їх, здається, близько 300 тисяч, і майже стільки ж знищено за часів Сталіна).

Звичайно, Алтунян негайно втратив партійний квиток і опинився поза стінами академії.

Наступного року він "одержав" три роки таборів загального

режиму за статтею 187 Кримінального кодексу УРСР. Майор Яковенко казав мені потім під час допиту, що такий вирок пояснюється надзвичайною гуманністю КГБ: слід було вже тоді "вліпити" (звичайний радянський вираз) Алтунянові "на всю катушку" (ще один звичайний вираз) — сім або й десять років.

Але і в таборі Алтунян не став тим, кого можна назвати антирадянщиком. Він і далі був "за", а не "проти" — за наш реальний соціалізм, який треба лише трохи підчистити і поладнати. З табору він повернувся з численними подяками від тамтешнього начальства за сумлінну працю і з посвідченнями про раціоналізаторські пропозиції на робочому місці. Маючи винахідливий розум та інженерні знання, він не міг не бути корисним навіть у таборі, — доки вважав це суспільство за таке, якому слід сумлінно служити.

Коли 1972 року Алтунян вийшов з табору, ані він, ані його друзі з Ініціативної групи не могли знайти праці за фахом. З величезними труднощами Алтунян влаштувався в майстерню для лагодження кіноапаратури, а один з його друзів — Недобора — досі працює чорноробом на будівництві.

Всім з половиною років прожив Алтунян "на волі". Не був членом комітетів оборони прав, груп сприяння чи комісій розслідування. Не переховував зброї в пивниці. Не складав плянів заколоту. Жив, працював, як усі. Праця, дружина, син, донька, друзі, книги. Але все життя — під невсипущим наглядом охоронців порядку. У маленькій двокімнатній квартирі вирішували звичайні проблеми соціалізму: як дістати картоплю на зиму, де купити м'яса, чи вистачить грошей до чергового одержання платні. Вечорами приходили друзі, слухали разом магнетофонні записи модних "бардів" — Окуджави, Висоцького, читали дуже модний на той час і "ліберальний" журнал *Новий мир*, дивилися телевізор. Чи може слухати записи пісень Олександра Галіча? Не знаю. На той час слухати Галіча ще не вважалося криміналом. Отже, не знаю. Не знаю також, чи читали вони якісь книжки, крім дозволених.

До речі, де в СРСР опубліковано для широкої публіки списки того, що не дозволено? Саме це питання я поставив майорові Яковенку, коли він не дуже чемно вдерся до моєї квартири і поліз шукати щось у платяній шафі. Він відповів "компліментом": "Ви грамотна людина і самі розумієте, яку літературу ми шукаємо". Але ми, очевидно, не занадто грамотні й розумні, бо не розуміємо. Ми просимо, щоб нам показали закон, в якому ясно написано, що дозволено, а що не дозволено, і тоді ми будемо цей закон ретельно дотримувати. А покищо ми, наївні громадяни, вважаємо, що радянська конституція є цілком поважним документом і, отже, ми маємо право на свій власний внутрішній духовний світ, навіть на такий, який не до вподоби сусідові.

Різні люди приходили до Алтуняна "на вогник": інженери й поети, співаки й математики. Їх вабило природне бажання посидіти серед освічених і розумних людей, побалакати, трохи скинути з себе вимушену машкару зразкової радянської людини, активіста і відвідувача всіх політзанять. Сперечалися про поезію та про музику, про книжки й статті, про людей, про життя.

Господар квартири звичайно сидів у кутку на маленькому ослінчику і щось ремонтував: годинник для Володі або мій магнетофон. Іноді він приходив пізніше, бо в Бориса зіпсувався електричний вимикач або Льові треба було поставити новий замок на двері.

Одного разу мені принесли французький переклад книги Леоніда Плюща *У карнавалі історії*. На обкладинці — кольоровий портрет автора, з яким я не був знайомий. Але Алтунян і деякі його друзі були знайомі з Плющем, і я про це знав, а тому негайно побіг до Генріха показувати йому книгу. Рима, його дружина, кудись зателефонувала:

— Генріху! Мерщій додому! Дуже важливо!

Прибіг, задзвонили до друзів, прийшли всі. Роздивляються, мало не рвуть з рук книгу один в одного. Мова незнайома, я єдиний, хто читає по-французькому. Я перекладаю, сидячи в центрі схвильованої тиші. Плющ згадує багатьох з нас, з наших знайомих. Не забув, спасибі.

А десь у стіні напевно заховано мікрофон, та й телефон пристосовано для підслуховування, навіть коли слухавка лежить на апараті.

Життя Алтуняна минало в постійному пошуку людей, які потребують допомоги. Дістати комусь ліки, подбати про лікаря, поділитися харчами. У цій діяльності він, мабуть, знаходив самозаспокоєння від думки, що він стоїть осторонь життя, не приносить користи.

А якось він врятував з "психушки" Віктора Боровського, хлопця, який розсилав до різних офіційних інстанцій протести проти несправедливості радянського ладу. Генріх пішов до лікарні, умовляв, навіть погрожував лікареві, закликав до лікарського й людського сумління, казав про відповідальність перед цілим людством.

Боровського, як не дивно, випустили. Мабуть, вважали, що не варто знімати галасу через хлопця. Розуміли, що Алтунян, якщо його розлютити, здатний широко розголосити справу, навіть і за кордон. Але запам'ятали. Це Генріхові не могло безкарно минути. А Віктора відпустили на Захід, і потім я чув складені ним передачі, що їх передавало Радіо "Свобода".

Харків — велике місто, але за масштабами СРСР — це провінція, це — не Москва. І в цілому Харкові є лише одна квартира, на вулиці Космонавтів, де колишньому політ'язневі

можуть дати пораду — юридичну і просто людську. Ось один колишній в'язень, якому треба допомогти, бо йому намагаються "пришити" звинувачення в хуліганстві. Ось ще один, що відсидів 7 років за звинуваченням в українському націоналізмі. Він ще під міліційним наглядом. Зайшов на годину, випив чаю, відпочив душею і бігцем додому: о дев'ятій прийде міліціонер — перевіряти, чи вдома. Двері дому відкриті для кожного, і до "справи" в архіві майора Яковенка лягають нові й нові доноси і дані підслуховування. І в багатьох людей, які так чи інакше замішані в різні судові справи, питають про Алтуняна, і деякі, злякавшись або намагаючись "викрутитися", кажуть дещо таке, що для кагебістів є матеріалом для звинувачення. А інші просто доносять.

Під час слідства й суду все це виявилось у формі вісьмох пунктів звинувачення. Пункти звинувачення — це декорум, потрібний для судового спектаклю. Коли йдеться про політичних "злочинців", причина арешту та пункти звинувачення можуть абсолютно не збігатися: людину заарештували, бо вона, на думку влади, має бути ізольована від решти громадян. Звинувачення ж може бути будь-яке — антирадянська пропаганда, шпигунство, хуліганство, хабарництво, дармоїдство, гомосексуалізм — словом, будь-що, і це визначають слідчі КГБ в перебігу фабрикування справи. І якщо в них якимось не виходить справа про, наприклад, хуліганство, вони можуть під час слідства раптом змінити звинувачення на щось інше, на щось таке, що для них зручніше "зліпити".

Що ж "зліпили" Алтунянові?

Протягом вісьмох років між "посадками" КГБ ні на мить не залишало його поза своєю увагою. Виклики на бесіди, відвідування просто на праці, стеження, всі види підслуховування, допити як свідка в різних справах, до яких він іноді не мав жадного стосунку, всілякі провокації, так звані "офіційні попередження" (це коли вас викликають до КГБ і читають вам документ, в якому сказано: ви стоїте на шляху злочину, який полягає в тому чи в тому; вас офіційно попереджено, що ви будете притягнені до відповідальності, якщо не зійдете з цього шляху; далі вас примушують розписатися, що ви офіційно попереджені) — весь арсенал кагебівської майстерності. Генріх тримався незалежно. Треба сказати, що сучасний кагебіст, на відміну від часів Сталіна та Берії, не кричить, не матюкається, не б'ється (як правило), хоча в усьому іншому він аніскільки не кращий від беріївського. З Генріхом вони розмовляли приблизно так:

— Генріху Ованесовичу, ви ж бачите, що ми вам злого не бажаємо. Ми вас просимо — вгамуйтеся, не робіть того, що ви робите. Адже ми поважаємо один одного...

Генріх різко втручався:

— Це брехня й лицемірство. І ви мене не поважаєте, і я вас не поважаю, ані вас особисто, ані вашу організацію, і ви це знаєте.

Або викликає його полковник КГБ (а полковник — це така "шишка", яка викликає на бесіду лише важливих "злочинців", і сам цей виклик вже є попередженням викликаному, що він коротким в'язничним строком не відбудеться) і оголошує йому офіційне попередження. За таких обставин офіційне попередження — це страшний документ, за яким має бути суд і багато років ув'язнення в таборах найважчого режиму, де виживають і морально не гинуть лише найвитриваліші.

Генріх відповідає:

— За яким правом ви мене викликаєте? Покажіть мені в законі, де записано, що працівник КГБ має право викликати будь-кого на бесіду. Хіба вам не відомо, що ви маєте право викликати лише свідків для допиту в справі, з якої провадиться слідство? Що це за документ — "офіційне попередження"? За яким указом? Де й коли цей указ опубліковано? Таємний указ не має сили закону. Чи це вам відомо?

В такому самому стилі він розмовляв з прокурором, слідчим, оперуповноваженим. Це не було запалом людини з південним темпераментом. Алтунян сміливо стверджував своє право на законність і свою людську гідність. Він піддавав сумніву право слідчих та каральних органів на сваволю — право, що в СРСР, хоча й неофіційно, але загальновідомо вважається за непорушне і засадниче.

Якби це було в Москві, поведінку Алтуняна, мабуть, терпіли би. Це ще одна риса радянської дійсності — що дозволено москвичеві, то не дозволено киянинові, що можуть пробачити киянинові, того не пробачать харків'янинові, а по малих містечках та селах сваволя взагалі не має жадних меж. Але в особливо "привілейованому" становищі перебувають москвичі. У Москві є тисячі людей, які провадять вільні розмови в колі друзів, читають недозволену літературу, і ніхто їх не чіпає, хібащо їх тримають під наглядом та роблять дрібні неприємності на праці. Але в Харкові за таку поведінку можуть дати "на всю котушку". Це й зрозуміло: в Москві є іноземні кореспонденти, іноземні дипломати. Кожний арешт у Москві стає негайно і зо всіма подробицями відомий закордоном, і взагалі Москва має бути парадною вітриною радянського ладу. А в провінції можна все робити вільніше, іноді, як "зліпити" тишком-нишком, то ніхто й не дізнається.

Алтуняна заарештували тому, що він, навмисно чи ненавмисно, сів зернятка уявлень про вільну й гідну людину, про людину просто нормальну, не зіпсовану радянським вихованням і радянським побутом. Важко зрозуміти, як за радянського ладу з'являються такі люди, але вони з'являються, і кожний з них —

загроза ладів. Адже ці мільйони росіян, українців, вірменів, башкирів, казахів, татар ніколи — уявіть, ніколи не бачили свободи, не відчували запаху свободи. Вони не мають уявлення про свободу, як не мають уявлення про якусь квітку, яка росте на невідомій плянеті в іншому сузір'ї. І раптом серед них з'являється людина, яка, невідомо яким чином, вільна, духовно вільна, і поводить себе так, наче зросла в умовах свободи.

Серед людей, вихованих радянським ладом, жити страшно. Цих людей страшно уявити без КГБ, бо невідомо, як вони поведуться і що накоять. А попри це, вони все таки мусять колись почати самостійно ходити, ставати на ноги, як мала дитина, що вчиться ходити. Але режим має за мету не дозволити їм цього навчатися. І коли з'являється людина, яка здатна цього навчити, її конче треба ізолювати. Ось чому Алтунян перебуває нині в таборі.

"Посадку" готували ретельно. Кілька слідчих, від капітана до полковника, почали фабрикувати справу ще давно. Насамперед зробили трус у квартирі Генріха. Знайшли небагато: другий том *Архипелагу ГУЛагу*. Це було першим пунктом звинувачення.

Потім в одного знайомого Генріха, водія таксівки, знайшли ще один том *ГУЛагу*. Водій злякався і сказав, що одержав цей том у Генріха.

Далі якийсь далекий родич Алтуняна приїхав з Монголії, де він допомагав нащадкам Чингіз-хана будувати соціалізм, і завітав до Генріха з "візитом ввічливості". Посиділи, побалакали, а потім родич написав донос до КГБ, ніби Генріх казав, що Монголія, Чехо-Словаччина та інші "братні країни" просто окуповані радянським військом.

"Свідчення злочинної діяльності" накопичувалися. З'явився якийсь Зінченко (він ще й Зайченко) — людина зі складною, заплутаною біографією, який був побіжно знайомий з Алтуняном. Він засвідчив, що Алтунян казав якісь речі, яких казати не дозволено. І хоча інший свідок заявив на суді, що Алтунян такого не казав (бо ця розмова відбулася, нібито в квартирі цього свідка, а він довів, що в цей час його взагалі в місті не було), все одно суд порахував це за доказ "злочинної діяльності".

Був і ще один дуже цікавий "доказ". Той самий Віктор Боровський, що його Генріх вирвав з "психушки", надіслав своїй матері листа. Листа було написано на звороті фотокопії з якоїсь французької газети. А в газеті писали щось про Радіо "Свобода" і подали знімок Боровського в студії цієї радіостанції перед мікрофоном. Якимсь чином (мабуть, за допомогою якогось туриста) Боровський передав цього листа матері. У листі не було ані плянів висадити Кремль, ані навіть натяку на те, що в СРСР трохи гірше, ніж у раю. Звичайний собі лист від сина до матері. Але оскільки лист було написано на звороті фотокопії, де зображено Радіо

"Свобода", лист став звинуваченням. І хоча жадним чином не можна було довести, що саме Алтунян передав цього листа матері Боровського, суд і це визнав за доказ. Так кафебісти довели, що вони не забули, хто витяг Боровського з "психушки".

В СРСР все відбувається за інструкцією. Наприклад, є негласна інструкція, що на кожних зборах політичного змісту має бути не менше, ніж п'ять чоловік, які виступали в "дебатах". Якщо секретар парторганізації подасть до райкому протокол зборів, де виступало менше, ніж п'ять осіб, він одержить догану, протокол йому повернуть і накажуть відбути збори вдруге. Звичайно, вдруге він зборів не збиратиме, лише перепише протокол, вписавши туди ще одного чи двох промовців, які нібито виступали. Так само і на суді: для кожного строку покарання, для кожної статті Кримінального кодексу має бути певна кількість певних звинувачень. Якщо їх є більше, ніж досить, суд може "милостиво" відкинути якесь явно абсурдне звинувачення: все одно воно зайве. У справі Алтуняна звинувачень було обмаль. І хоча всі вони були явно абсурдні, суд не відкинув жадного, бо інакше не можна було засудити на "сім плюс п'ять".

Суд був, звичайно, "відкритий", бож в СРСР за законом всі суди мають бути відкриті. Але, як звичайно, до залі суду потрапити було майже неможливо. У будинку Харківського обласного суду, де відбувався процес Алтуняна, є дві великі залі. Але суд над Алтуняном відбувався в маленькій і вузькій, наче коридор, кімнатці на верхньому поверсі під дахом. Пікатий капітан міліції очолював охорону, яка займала майже всі стільці в залі і сходи перед дверима до залі. З кількості охоронців можна було зробити висновок, що будинок суду збирається штурмувати вороже військо. Не лише в залі, а й на всіх поверхах сновигали та стирчали по всіх кутах таємничі особи в цивільному. Лише найближчі родичі та один чи двоє друзів змогли потрапити до залі. До мене підійшов якийсь добродій з пов'язкою на рукаві і сказав, що я не можу бути присутній на суді, бо я є свідком. "Я не одержував повістки як свідок", — сказав я. "Нічого, одержите", — відповів він. Повістки я не одержав, і навіть протоколи моїх допитів не фігурували в справі.

Я не даватиму опису суду, бо про це вже писали. Генріх тримався відповідно до своєї вдачі, і ми всі пишалися з нього. Під час виступів свідків ми дізналися, що він відразу після арешту оголосив голодний страйк і не їв 24 дні, аж доки його почали годувати силою. Очевидно, у в'язниці голодний страйк — це остання і єдина зброя, і Алтунян просто не міг її не застосувати. Як вільна людина, яка з глибини смердючої ями, де її тримають силою, вітає свободу і право на життя та людську гідність, він протестував у тюрмі єдиним способом, який в нього залишився.

Люди живуть у хворому суспільстві безмежної імперії,

відрізані від джерел інформації та ідей, від перехресть, де ідеї можуть виникати і стикатися. Вони думають "інако", бо не вірять офіційній дезінформації. Але сьогоднішній пересічний "інакодумець" ще дуже далекий від розуміння найголовнішого: свого природного права говорити, а не лише думати, говорити все — і що "положено" за інструкцією, і що "не положено". Чи це важливо, щоб Україна стала самостійною державою, щоб татари повернулися до Криму, щоб євреї мали можливість виїхати до Ізраїлю, якщо вони цього бажають? Очевидно, важливо. Але ще важливіше, на мою думку, щоб громадяни на території цієї держави усвідомили своє *невід'ємне право* по-українськи, по-татарськи або по-єврейськи сказати про це вголос. Для цього вони мали б стати схожі на Алтуняна.

Коли Алтунянові надали останнє слово, він говорив дві години. Він не виправдувався, не просив нічого, ні на що не скаржився. Він звинувачував КГБ. Я не маю стенограми суду і тому не можу дослівно навести його слова. Але ось деякі вислови з його промови, що я їх намагаюся навести якомога ближче до слів Алтуняна:

... цей процес є початком повороту до практики "посадок" не за вчинені дії, а лише на підставі доносів...

... справи фабрикують цілковито некваліфіковані "слідчі з особливо важливих справ"...

... за якими критеріями КГБ визначає, яка справа є "особливо важливою"?..

... я не прохаю поблажливості або пом'якшення вироку...

... я заявляю, громадяни судді, що коли ви ухвалите вирок на підставі матеріалів слідства та промови прокурора, це буде сигналом до початку нового 37-ого року...

Суддя та два напівсонні засідателі радилися аж цілу добу, доки ухвалили вирок. Мабуть, КГБ вирішувало, чи не додати ще кілька років до задалегідь ухваленого формулювання "сім плюс п'ять".

Нині Алтунян, наскільки відомо, перебуває в таборі суворого режиму число 36 у Пермській області. Дозволено надсилати 2 листи на місяць додому, але й цього права можуть позбавити. Від січня до вересня 1981 року його тримали в "приміщенні тюремного типу". Він оголосив голодний страйк. Наглядачі за наказом пишуть рапорти про порушення режиму, нібито вчинені Алтуняном. Виглядає, що готують нові звинувачення для продовження терміну ув'язнення.

Перед від'їздом з Харкова я встиг прочитати кілька листів Генріха з харківської в'язниці та з табору. Запам'яталася фраза в листі з в'язниці: "Кобзар і Пушкін під подушкою, літературний журнал, книги з в'язничної бібліотеки, деякі українською мовою, до якої я завжди мав особливу прихильність..."

ПЕРШІ РОКИ МОГО ЖИТТЯ

Зінаїда Левченко

На першому ж місяці свого життя я стала "винною" в смерті двох людей: мого братика-близнюка і дорослої людини, просто людини.

Це було 16 липня 1941 року в місті Запоріжжі на Україні, в районі знаменитого заводу "Запоріжсталь", на якому до війни працювали мої батьки й біля якого жили. Цей завод був "дитиною" перших п'ятирічок, дуже великий: мама говорила, що під час війни він горів шість місяців. Коли я з'явилася на світ, почалося бомбардування міста, лікарі швидко перенесли маму в підвалі і залишили в гарячці бомбардування без нагляду, а коли через пару годин професор почав перевіряти стан породіллі, то вражено скрикнув:

— Гей, а там же ще одненьке є!

Але вже було запізно, і так я залишилася без братика. Мамі лише сказали (може, для заспокоєння), що друге було значно слабіше, бо дівчинка, тобто я, перетягла на себе більше енергії, і воно було не життєздатне. Так воно чи ні, але долю вини за це я почуваю на собі.

Другою людиною був залізничник, який біг допомагати моїй мамі відкопувати мене з бомбосховища. На залізниці горіли вагони, і люди, в тому числі моя мама, вибігли з бомбосховища, де переховувалися під час бомбардування, рятувати пасажирів — евакуйованих з західніших районів України. Я була залишена в щілині, яка являла собою яму, обшиту деревом і перекриту в декілька шарів дерев'яними колодами.

На маминих очах просто в цю щілину потрапила бомба.

З жахом вона дивилась, як розлітається і опадає земля і

Зінаїда Левченко народилася 16 липня 1941 року в м. Запоріжжі. Проживши важке дитинство, описане в цьому фрагменті, працювала кранівницею на будівництвах у Києві. 1969-76 заочно навчалася в Київському інженерно-будівельному інституті, по закінченні якого дістала диплом інженера-механіка і працювала старшим науковим співробітником у Науково-дослідному інституті Міністерства газової промисловості СРСР. У червні 1980 року при нагоді групової туристичної подорожі до Югославії "вибрала свободу" і дістала право азилу в Західній Німеччині. З 1968 року Зінаїда Левченко була членом КПРС, про вихід з якої опублікувала в листопаді 1980 заяву в українській еміграційній пресі.

дерево, і з гістичним криком кинулася хоч востаннє подивитися, врятувати те, що лишилося від її дитини! Руками вона відгрібала землю, тягла дерево... І тут кинувся їй на допомогу залізничник, але не добіг. Як сокирою, йому уламком знесло голову. Мама лише підсвідомо зауважила це, але навіть не зупинилася, продовжуючи відкопувати, пробиваючися туди, де мала бути я.

Який він був, той залізничник? Старий, молодий? Батько чи вже дід? То був випадок жорстокої війни, але пам'ять про цю людину зберігається у мами і в мене, бо хоч і хто він був би і яке життя прожив, для мене він завжди був прикладом і людиною з щирою душею: він не залишився збоку при вигляді материнського нещастя, хоча все навколо горіло і водало, кинувся рятувати, хоч і невідомо було, що там уже лишилося після прямого влучання бомби.

А не зробив би він тих пару кроків, може б, жив?

Ця смерть, як і смерть моїх діда й баби, як і смерть мільйонів українців, — велика ціна за кожного з нас, хто сьогодні живе.

У кожному з нас має жити пам'ять про цих людей: це совість; вона кожного дня тебе питає, чи так ти прожив день, чи достойно ти себе тримаєш, чи піднісся ти хоч трохи над мізерним, міщанським буттям, чи варто було за тебе гинути кращим людям нації?

Звичайно, все те я пам'ятати не могла, але знаю про ці випадки з розповідей моєї матері.

А що ж було в щілині, яку мама нарешті розкопала?

Мамина дитина лежала під охороною схрещених деревин і... спала. Чи була я вже тоді хрищена і для чого Бог зберіг мене в тому шаленстві останньої світової війни? Таке питання я собі весь час ставила після того, як уже дорослою дізналася про цю історію. Власне, першим — про хрищення, я не дуже переймалася, бо той факт, що я була хрищена, сам собою знімав питання: коли то було. Та й питання це я ставила, не пов'язуючи з іменем Бога. Просто я питала саму себе: а для чого ти живеш і чи варто було тим двом віддавати за тебе життя? І весь час я не знаходила виправдання смерті двох людей і говорила собі, що, може, вони достойніше прожили б, ніж я.

А покищо тяглося моє життя таке, як воно було, без контролю з боку совісті (певно, вона, як і свідомість, росла разом зі мною), без тяжких філософських питань, таке, як воно було у мільйонів людей за тих обставин.

Перші мої дитячі вреження припадають на 1945–46 роки.

Як зараз, бачу перед очима білену стіну будинку. Я йду вулицею, а попереду йде, хитаючися, чоловік. Раптом він, якстій, з розгону, падає горілиць на тротуар. Я дуже злякалась, оббігла його і вскочила в кімнату, де разом з сестрою Антоніною, проживала у маминої сестри, тітки Марії в містечку Орхів. Потім я

дізналася, що та людина померла з голоду.

Це й зафіксувалося мені в пам'яті: вмирають на очах люди, 1946 рік, місто Орхів Запорізької області, Україна — республіка СРСР, республіка країни-переможця у Другій світовій війні, республіка, що після перемоги над ворогом гинула з голоду!

Зараз про це написано багато, і тепер я знаю, що не всі міста і не вся республіка гинула з голоду в 1946–47 році, і тоді я про це дізналася, але трохи пізніше. А такі поняття, як республіка, країна, народ, політика, від мене були далеко, як і від моєї мами, яка за тих років використовувала весь свій розум, силу, хитрість і працьовитість — все кинула для порятунку від голодної смерті родин без батьків. Певно, ті місяці її життя були найблискупіші, як людини, яка робить усе, щоб вижити, і сумні, як людської особистості: всі сили і розум були кинуті на боротьбу за існування і не вистачало сили зняти з очей полуду, побачити за стіною брехні істину, правду людського життя, а не існування.

Але чи могу я її зараз у чомусь винуватити, бо її життя — то матеріал для іншої книжки, матеріал про людину, в якій, відірвавши коріння, відрізали крила і перетворили її на духовну і фізичну рабиню, яка мала і своїх дітей виховати рабами.

А що ж батько? Одна з подробиць мого раннього дитинства: площа перед якоюсь залізничною станцією, десь далі горить будинок, і біля нього метушаться люди, між ними мій батько. А потім до мене підходить мама з сестрою і мене, брудну, голодну, занехаяну, зі скандалом забирає від батька. Потім ми жили на селі у діда Омелька на Кіровоградщині. Сестра ходила до школи, мама з татом кудись їздили, а ми, діти, цілими днями об'їдалися кавунами й динями, а потім цілу ніч "поливали" бабину піч, за що від неї нам добре діставалося. Бачу себе на груші, але груш я не покуштувала, бо до якої дотягнуся, від дотику вона падає на землю і перетворюється в місиво, лише зернята видно. Баба кричить, щоб я не трусила, принесе драбину, але мені не вистачає терпіння чекати. Потім ще запам'яталося: багато людей до нас ходили і просили у тата соли. Так, так, саме соли, певно, це було десь 1945 — на початку 1946 року, але, як усе приємне, воно згадується тільки після страшного враження про голод. Батько постійно десь зникав, потім знову з'являвся, і в моїх ранніх дитячих враженнях він майже не відігравав ролі. Не те щоб він не мав значення, але контакти з ним якось не зафіксувалися в пам'яті...

Щодо того, де батько воював і як, я знаю мало. Знаю лише, що він був на Халхін-Голі, знаю, що повернувся з війни досить пізно, схоже на те, що його ще раз везли на Далеких Схід, але чи довезли, не знаю, бо тоді політичне становище часто мінялося і

війська мандрували з заходу на схід, незалежно від того, хто скільки вже відслужив.

З маминих розповідей знаю, що його розстрілювали, але не розстріляли через... усмішку. Це і мені передалося: коли мені страшно або дуже боляче, щоб приховати це, я посміхалась, і щоб відрізнити таку усмішку від натуральної, треба бути досить добрим психологом. А тоді ця природна вада (або дар) врятувала йому життя, бо, дивлячися на його усмішку перед лицем смерти, кати втратили охоту карати: який сенс його вбивати, коли він у цю мить майже веселий? Хай поживе в очікуванні смерти, хай помучиться, може, й засміється, тільки вже на кутні! І відклали розстріл, щоб помучився, а він потім втік, чи хтось визволив, але факт — усміхався і жив, і ясно, що частіше усміхався, аби не плакати.

Ще пам'ятаю, як ми жили у тітки Марії: сестра Ніна (ми так скорочували її ім'я — Антоніна) і Валя, старша донька тітки, в школі. Тітка щойно вийшла у справах, а я скочила з ліжка, щоб зачинити за нею двері. Не встигла повернутися, як знову стук у двері. Ну, думаю, тітка щось забула і повернулася. Не питаючи, хто там, відкриваю гачок з дверей, і в кімнату влітають два чоловіки. По-моєму, я кричала і плакала, але один з них кинув мене на ліжко, накрив коцом і наказав мовчати, бо задушить, як буду кричати. Вони підскочили до скрині і витягли звідти чорну хлібину, велику, круглу, а я кинулася ту хлібину захищати і відбирати, бо десь я починала розуміти, що та хлібина зараз дорожча за життя, і була ця інстинктова здогадка майже правильна. Вони більше нічого не взяли, навіть нічого й не шукали, лише швидко вискочили з хати з хлібиною: вискочили з вкраденою у дитини хлібиною два дорослі чоловіки в 1947 році! І це було на Україні... А старі люди кажуть, що за тих років були добрі врожаї...

Я з жахом чекала повернення тітки. Я знала, що ми завдяки маминим подорожам не голодували: вона годувала себе і нас чотирьох тим, що їздила на Каспій за рибою і сіллю і вимінювала це у селян на крупи і хліб. Ще й досі пам'ятаю один з вечорів: ми всі зібралися круг величезної рибини, яку привезла мама (і як вона її притягла?), а я з жахом і повагою мацаю на спині риби "вулканчики", сидячи на ній верхи. Звали рибу білугою, і з тих пір я більше такої рибини не бачила. А тітка Марія потайки від нас підгодовувала свою Валю хлібом з маслом, і це їй не заважало тримати мене з сестрою в напівголодному стані. Свою сестру в ту пору я пам'ятаю якоюсь темною з лица, кістляву і злу. Ми тоді навіть не гралися.

І ось повертається тітка, але я мовчу, відтягуючи час карі.

Потім було викриття мого "злочину", і він трактувався так:

Зінка віддала хліб бандюгам, то хай тепер його ї їсть. Як довго не було тоді мами, як мене тоді годували, не пам'ятаю. Лише часом до нас заходила молода, вродлива, гарно вбрана сусідка тьотя Зіна і частувала мене соняшковим смаженим насінням, але тітка на неї кричала і казала, що такого злидня, як я, навіть і насінням не можна частувати, бо віддала хліб бандюгам.

Хіба лише з голоду могла так озвіріти українська жінка?

Коли повернулася мама, я зустріла її у дворі. Я стояла біля літньої закіптюженої печі і вже була спухла з голоду (народний вираз, який висловлює останню стадію перед смертю). Мама дуже плакала, взявши мене на руки, а мені було дуже шкода, що вона так плаче через мене, і я сказала їй:

— Краще б я змерла ще маленькою, ніж так мучитися.

Не пам'ятаю, що я відчувала, які муки переживала, може, й ніяких, але що ці слова говорила, точно пам'ятаю. Було ще холодно, і я була вдягнена в зимове пальто. Чи заходила мама в хату, чи ні, але вже я бачу, як ми втрюх, майже без речей, їдемо у вантажному вагоні. Певно, мама знала, куди їхати, бо ми прямували на захід.

Їхали ми досить довго; в якомусь містечку жили біля станції і мало не помиралі, назбиравши в лісі поганих грибів і наївшись їх. Потім мама розповідала, що коли ми проїжджали Київ, я була дуже хвора і лежала на траві біля вокзалу, а викликана лікарка відмовилася допомогти, бо ми були не київські, волоцюги!

ЗАЛІЩИКИ

Чи довго тривала наша подорож, чи ні, але на Паску ми доїхали до міста Заліщик Тернопільської області. Доїхали... Просто залізничники зігнали нас там, як зганяли вже не раз, як зганяли взагалі всіх, хто кудись "незаконно" їхав, бо законно було лише у себе вдома з голоду дохнути. У тих місцях і зараз рідко бувають потяги, а тоді довелося чекати невідомо скільки, то нас і відпустила мама в місто.

А в Заліщиках, якраз проти вокзалу, був цвинтар. Саме було в Поминальну неділю, бо коли ми підійшли до цвинтаря, побачили свічки на могилах, квіти й людей, які сиділи скрізь на "гробках". Я не знаю, який тоді у нас був вигляд, що про нас ті люди подумали, але через кілька хвилин ми вже поверталися до мами з повними пеленами — крашанок, пасок й іншого печива. Для мене й досі нема нічого смачнішого від тих заліщицьких печив!

Через пару годин ми пішли в місто, бо мама хотіла прикупити ще якихось харчів на дальшу дорогу. Потім вона довго приходила до пам'яті, бо на базарі, на її запитання: скільки коштує відро картоплі, вуйко відповів, попросивши щось біля десяти

карбованців, і мама звинуватила його в обмані, мовляв, він з неї глузує тому, що вона зі Східньої України. Він був дуже вражений і не розумів, за що та жінка на нього сердиться. А як їй було не хвилюватися, коли вона хату в Запоріжжі "продала" за мішок кукурудзи! І поїхала з дітьми блукати по світу...

Потім вона насмілилася запитати, що коштує м'ясо, і коли їй відповіли, вона сказала:

— Все, далі я нікуди не їду. Поживемо тут, пере чекаємо тяжкі часи.

Та й досі там живе. Довго ж тягнеться лиха година!

Наша перша квартира в Заліщиках — колишня єврейська чи польська крамниця; по підлозі було розсипане зерно. І перша наша ніч, та й не остання, пройшла на постелі з маминого плаща. Вкривалися ми своїми плащиками, а під головами мали каміння. Так, так, саме каміння, бож ми приїхали в тому, в чому стояли, і зовсім з собою нічого не мали; і для місцевих людей ми були чужі, з-під московської України, майже й самі москалі.

Головою районної ради був тоді Марченко, також зі Східньої України, і він нам допоміг з цією квартирою. Маму влаштували на роботу на заготівельній базі свійських тварин, бо вона виросла в селі і зміла поводитися з коровами. На цій базі з усього району збирали корів, свиней, коней, трохи підгодовували їх, а потім відправляли або на різню, або вантажили в вагони і вивозили "держави".

Мама працювала цілими днями і ми були вдома самі: старша, як завжди, мусила доглядати меншу. Потім мене здали в дитячий садок; так пройшло наше перше літо в Заліщиках. Коли за один з своїх перших заробітків мама принесла нам шматок ковбаси, ми дуже довго нюхали її, насолоджуючись ароматом і боялися їсти те "чудо". Мама сміялась і казала, щоб їли, не мишам же те "чудо" залишати. А миші були наші постійні сусіди, бо відомо, де зерно — там і миші; по-моєму, ми з ними навіть дружили, поки їм зерна по щилинах вистачало.

Слово "голод" все рідше згадувалося, бо Західня Україна не була така виснажена і не голодувала, хоч потім і був такий час, коли ми всю ніч чергували біля крамниці, стояли за хлібом, якого в п'ятдесятих роках стало бракувати: влада тоді оголошувала, що менше продають хліба тому, що люди хлібом почали годувати домашню худобу.

З того часу і по сьогоднішній день, я не знаю, коли і що я могла б купити без черги, хіба що макаронів, та й то не завжди.

Заліщський період мого дитинства — це гасання по місту, по санаторії інвалідів і сухітників, по чужих садках, тобто полювання за яблуками, виноградом, бросквою і помідорами. Ми, дітиська, навчилися самі себе харчувати, і, певно, не знайдеться моїх одно-

літків, які не перехворіли на ту "мисливську" хворобу.

Вечорами ми сиділи в шпиталях і санаторіях, де часто медичні сестри і шкільна молодь виступали з концертами. Так відбувалося наше перше знайомство з громадою міста.

Потім мама деякий час мила посуд у санаторії на так званих старих Заліщиках, розташованих біля самого Дністра, і жили там корінні заліщани. Були вони заможніші міських, бо мали біля хат невеликі наділи землі, з якої й жили, а ми, міські, десь лише в шістдесятих роках змогли діставати від підприємств невеличкі городики десь за містом, і це давало змогу трошки ліпше жити. На старих Заліщиках і досі міститься багато санаторій обласного значення, мама й знайшла там роботу і трохи підготовувала нас залишками зі столу санаторних дітей.

Потім ми жили на іншій квартирі, біля самого Дністра, у так званому "циганському районі": там було багато циган, яких Сталін змушував селитися на одному місці і працювати, а не мандрувати. Але й роботи було з тими циганами! Серед них і досі є мої вороги, але ще більше друзів, бо у нашій бідності і мандрівному житті ми були схожі на них.

Там також жило трохи місцевих людей, і вони постійно давали нам відчуття, що ми чужі, що нас сюди ніхто не просив, і пам'ятку про одне таке "пояснення" я й досі ношу на чолі.

Наслідком якогось непорозуміння сусідська дівчина на мою зухвалу відповідь кинула мене на великий камінь, який служив лавкою місцевим жіночкам під час їхніх вечірніх посиденьок, і я врзалася правою частиною лоба просто в ріг того валуна. На моє щастя, на другому поверсі нашого будинку жила лікарка, яка тут таки мені вичистила рану і перев'язала голову. Моя сестра, прийшовши зі школи і побачивши мене в такому вигляді, замкнула ту дівчину в убиральні на городі, що серед дітей вважалось великим приниженням, краще б побили, що і зробив з моєю сестрою брат тієї дівчини. Назривала "війна" місцевого значення. Але прийшла з роботи мама і перетворила цей конфлікт на жарт, хоча їй звичайно було шкода і мене, і сестру, але що зробиш, не ми ж були тут господарі, ми ж до них приїхали...

Це дуже був бойовий Юзик Гуменюк, який жив з своєю мамою в невеличкій сторожці біля "панського" будинку. Совети їм пропонували квартиру в тому будинку, але баба не захотіла, бо то належить не їй, а її панам.

Юзик нам на тій вулиці не давав проходу, й у нас з ним бійки тяглися без кінця. Це потім не завадило йому стати моїм кумом, хрищенням татом мого сина, а якось у шістдесятих роках він розсмішив усе місто. Як кочегар і "передовий" молодий робітник, він написав заяву про вступ до партії і коли у райкомі його запитали, чого він вступає до партії, він, не мудруючи, відповів:

— Може, квартиру швидше дадуть...

Він був на той час одружений, мав двох дітей і жив у тій самій сторожці біля мами. І що ж ви думаєте? Його і в партію прийняли і, скоро квартиру дали....

Цей період ще запам'ятався мені через нашу свиню Машку, бо вона відзначилася тоді "політично". Мама принесла її на весні малим, здихлякуватим колгоспним поросям (бо господарські поросята до такого стану не доходили, а колгоспні — то нічії, з ними все можна...), купила його за безцінь. Порося стало нашим другом і "псом". Що ми їли те й йому давали, куди ми йшли — туди і воно теліпалося вслід, навіть до кінотеатру хитрувало пролазити.

Уявіть картинку: ми сидимо в кіні, кричимо і по-всякому реагуємо на дію, а між нами походжає Машка і хвостиком теліпає. Не пам'ятаю випадку, щоб хтось із заліщицьких батярів пробував її образити. Найбільше вона любила купатися з нами в Дністрі, і то обов'язково бодай два рази на день. З тих пір ми точно знали, що на свиней несправедливо говорять, ніби вони болото люблять: то вони змушені жити так, як їм накидають люди. Часто сусіди кричали:

— Ніно, Зіно, ваш пес до міста побіг...

Машка дійсно вільно гуляла по місту, чим розважала людей. Коронний і останній її виступ був такий. Вона вже стала великою, виходженою свинею, і мама вже нам кілька разів говорила, що з нею треба щось робити, але ми й слухати не хотіли і ще більше дбали за неї. На той час у Заліщиках відкривали в центральному сквері пам'ятника Леніну. Вишикувалися перед пам'ятником уздовж алеї люди: начальство, оркестра, міліція, піонери, комсомольці. Надійшла мить, коли полотно з пам'ятника зняли, але говорити ще не починали. І в цій тиші чекання раптом з-за пам'ятника поважно випливає Машка і гордо чимчикує просто по алеї серед людей, порохкуючи від задоволення життям, гарним соняшним днем і подаючи нам свій голос, щоб і ми обізвалися.

Начальник міліції позеленів і просичав:

— Чья свинья? Немедленно убрать!

А натовп завмерши, зчудувавшись, непорозуміло поглядав то на пам'ятник, наче чекаючи, що він ще якийсь "сюрприз" піднесе, то на Машку, то на районове начальство. Всі прекрасно знали "чья свинья", але мовчали, а мама тихенько покликала Машку, і та, радісно помабуючи хвостиком і порохкуючи, зійшла з алеї і зникла серед натовпу. Реготав весь район. А Машка після цього вже більше не ходила вільно по місту, і невдовзі її зарізали. Я з горя забігла аж у село Добровляни, що за три кілометри від Заліщиків, але й там чула крик Машки, бодай так мені здавалося, і

майже ненавиділа тоді маму. Те саме діялося і з моєю сестрою, ми з'явилися додому лише тоді, коли й сліду не лишилося від "убивства", а про те, щоб їсти Машчине м'ясо, і мови не могло бути; мама мусила все продати.

Всі в місті довго пам'ятали Машчин виступ біля пам'ятника, і певно це спричинилося до того, що у нас серед місцевих мешканців набралось багато друзів. Таким було подружжя Костенюків, дід і баба моєї подруги Стефи. Вони часто мене підгодовували і ховали від материнського гніву за мої походеньки по садках.

Моя сестра спочатку мала подругу Майю, дочку секретаря райкому, бо вони обидві були перші учениці в класі, але потім дружба їхня перервалася, бо коли сестра побувала у них дома і побачила, як вони живуть, їй стало соромно перед Майєю за нашу бідність. Потім вона майже на все життя потоваришувала з Валею Борисовою: вони були рівня, бо Ніна мусила продавати лаврове листя на базарі, а Валя — глиняні горщики, які майстерно виготовляли її батьки.

ШКОЛА

Ми вже обжилися, мали постелі, стіл, посуд і свою "худобу": курей, кроликів, поросят. Але однаково, пішовши до школи, я потрапила до числа найнужденніших дітей, і нам з сестрою на зиму видали взуття "кирзові" черевики і одержу з так званої "чортової шкіри".

Лікарі ніби дослідили, що діти, які до десяти років голодували, не можуть надалі розвиватися як творчі особи, бо в нервовій системі таких дітей за цей час відбуваються невідкличні процеси: відмирання деяких нервових центрів або затримка їх розвитку. Я не знаю, яким було б моє покоління, якби постійно не голодувало до восьми-десяти років, але ті висновки вчених, певно, мають якусь підставу, бо чим ще пояснити нашу телячу довірливість до державних брехунів, відсутність критичного погляду на ту дійсність, в якій я особисто тягнула "рабську упряж" протягом 22 років!

А покищо я була найменшою першоклясницею в школі. Коли до нас уперше зайшов директор школи Чижов, ми всі встали і привітали його. Він відповів, а потім сказав:

— Дорогі дітки! Мені було дуже приємно з вами познайомитись і зауважити, що ви всі симпатичні й виховані. І всі ви знаєте, що коли до класу входить дорослий, треба встати і привітати його. Всі це знають, окрім тих двох учнів, які не поважають дорослих.

І тільки тоді, коли вчителька й учні сказали, що вони також

стоять, а директор, пригнувшись, почав зазирати під нашу лавку, до мене дійшло, що тими невічливими учнями були я і мій сусід на лавці Сімаков. Обоє ми були зі Східної України і обоє такі зачухані і такі замучені голодом недоростки, що директор подумав, ніби ми сидимо!

Моя кляса — то знаменита 1-б заліщицької середньої школи набору 1948 року, а нашою вчителькою була незабутня "мучениця" Олена Миколаївна Пруц.

Цікава річ, забула вже багато імен вчителів і викладачів значно пізнішого часу, а ім'я першої вчительки запам'яталося на все життя! Наша кляса була зборищем розбишак-безбатченків, бешкетливих юних батарей.

У клясі були й переростки, які через війну не могли своєчасно почати вчитись, і такі напівсироти-недоростки, як я. Нашим ідеалом була воля. Зірвати навчання, особливо "фашистської" мови, і полазити по садках, а як уже комусь доведеться іти відповідати до дошки, за всяку ціну врятувати "потопуючого" товариша, що ми досить успішно й робили завдяки підказуванням. А що я долею засуджена була сидіти на першій лавці як недоросток, то в першу чергу мусила й підказувати. З цією клясою я пройшла п'ять років, а потім, у дещо зміненому складі, від восьмої до десятої кляси і завжди мусила сидіти на першій лавці, завжди мусила рятувати потопуюче ледащо будь-яким приступним способом.

Я довго була маленькою на зріст, і тому при великих снігах мене мама до школи возила на саночках, через що я горіла від сорому.

Серед найбільших бешкетників, крім мене, виділялася моя тодішня подруга Зоя Короп. Хоч вона була дочкою вчительки, але не могла вчитися в клясі своєї мами, яка вела 1-а, де вчилися дітки заліщицького начальства, інтелігенції і багатших людей. Тому ми завжди воювали з цією клясою, називаючи їх маминими синками і донечками, і та ворожнеча тяглася до самого мого вибуття зі школи: клясова боротьба у безклясовому суспільстві.

До найбільших забіяк належали також Юра Ніколаєв, мій товариш ще з дичятого садка, Олесь Овод (цей дійсно мав відповідне прізвище!), Володя Лялик, Володя Синишин, Семен Сімаков і Юра Малеев, симпатичний товстунець, лікарська дитина. Цього "ледаща" я вже у восьмій клясі не застала, бо він з батьками переїхав до Києва, але ще в Заліщиках через вчителя географії та історії Турчина так захопився історією Поділля, так полюбив той край, що став істориком, захистив кандидатську дисертацію і постійно приїжджав "копатися" в тих місцях.

Пам'ятаю таку сцену: Олена Миколаївна викликає Юркову маму і скаржиться їй, що він виробляє в клясі з товариством собі

подібних. Наприклад, один з наших "коронних номерів": заходить учителька "фашистської" мови до класу, а всі лавки розвернуті задом наперед, і ми дружно встаємо до неї спиною... Поки вона збігає за директором, лавки вже стоять правильно, лише сліди пилюки від гасання під час перерви і розвертання парт...

І ось стоїть Юркова мама, уважно слухає вчительку, співчутливо хитає головою, обіцяючи дома покарати непослуха, а сама тихенько за спиною передає Юркові бутерброди, а він — нам.

Потім пам'ятаю себе... відмінницею. Так, бо моя сестра добряче за мене взялася, хоч я постійно чомусь мала більшу охоту вчити її завдання, ніж свої, та й батько потім "знайшовся", і почав працювати головним бухгалтером районної машинно-тракторної станції, що вже за тих часів було не абияким начальством. І досі так: чим вищу посаду мають батьки, тим кращі оцінки за успішність в навчанні мають їхні діти. Також діалектика: не може ж бути у "розумного" начальника дурна, бездарна дитина...

Ясно, що меншим бешкетником і ледащом я не стала, і далі наша "шістка" в усьому заколоті, що відбувався в класі, була ініціатором, і мені за ці "ініціативи" завжди добряче попадало від мами і від сестри, а батько у цей "виховний" процес не втручався, хібащо як уже добряче допечу, то він загрозливо хапався за ремінь, але поки він його здимав, я вже була далеко від хати і поверталася пізно, коли гомоніти і піднімати гвалт у хаті не личило перед сусідами. Так що практично до самого дитбудинку батько майже не бив мене, хоч саме з тої пори я винесла мамину улюблену приповідку: "За одного битого двох небитих дають", або, як сьогодні люблять говорити наші інтелігенти: "Битіє визначає сумління". Майже за Марксом.

Вулиці Заліщик мого дитинства — це вулиці з плодових дерев. Горіхова, грушова, черешнева, сливова... Черешнева вулиця тяглася аж три кілометри за місто, аж до переїзду, а потім переходила в яблуневу — вже аж до самого Тернополя, з деякими розривами. Але то було задалеко, і до того ж те, що легко йшло нам у руки було нецікаве. А от виноград, бросква, агрус, яблука (найбільше цінувалися зелені), що росли на території сільськогосподарського технікуму і охоронялися собаками й студентами — ото дійсно була справа, варта нашої уваги, нашої хитрости, нашої швидкості. І що цікаве, дома на столі стоїть ваза з овочами, глянеш на них туманним поглядом і йдеш на полювання за такими самими у чужі садки. Якось пошесть!

Цей період для мене ще був визначний тим, що я мала вільне вуличне життя, мене вдома бачили лише сплячою, особливо влітку або коли було щонебудь з кісток зламане, бо ясно, що садки — то дерева, на які треба лазити і з яких треба дуже швидко злазити в разі небезпеки, але свій перший перелім правого плеча я дістала

взимку, коли вчилася в третій класі. Ми зимою гралися біля станції і я криком: "Вперед! За мною! Я — Чапаєв!" — невдало збігла з гірки. Всі діти тоді гралися в "Чапаєва" після переглядів фільму, і так ту підняту "чапаєвську" руку я і переломала, покотившись з горба і підвернувши її під себе.

Другий перелім стався влітку. В Заліщиках і досі стоїть дуже гарна, старезна ліщина свічової форми в самому центрі міста. У мене з подругою Стефою були там улюблені місця на гілках: нас не було видно, а ми там сиділи і бачили весь центр: хто що робить, хто з ким куди йде. Одного разу ми знову полізли на свої місця і я, розмовляючи зі Стефою, впевнено сідаю на своє, але — мимо. Той сучок хтось зламав, і я так просто злетіла на землю. Упала прямо на рівні ноги, перелякана подруга швидко зішла слідом і ми почали сміятися, та так, що аж по землі качалися. А поряд, на лавках, сиділи дві старші польки, що жили дуже відлюдно і вдягалися лише в чорні кольори. За це дітиська називали їх воронами. Раптом вони разом встають і одна з них говорить:

— Ну чого так смієшся? Не бачиш хіба, он ногу зламала!
і вони пішли собі.

А ми подивилися на ногу, чомусь на праву, хоча я до цього не пам'ятаю, щоб мені щось боліло, і дійсно, на наших очах почала різко напухати вся стопа ноги. Я була дуже вражена і злякана, ясно, що вже сміятися відхотілося. Перше питання, яке нас дуже хвилювало, як сказати про це моїй мамі, бо у нас ще була свіжа пам'ять про її реакцію на перший перелім. До самого вечора просиділи ми там у сквері (тепер з нього зробили площу), а коли вже почало сонечко сідати, пішла Стефа в магазин, де працювала мама і стала мовчки в дверях. Мама побачила її й питає:

— Тецька, ти чого в дверях стоїш, заходь. Їсти хочеш? Дати цукерок?

А Тецька якось незрозуміло прожебоніла:

— Та-а, не треба. Я не хочу.

Це вже було щось дуже цікаве, бо ніхто в Заліщиках ніколи не чув, щоб вона відмовлялася від їжі, а тим більше від цукерок. Це маму відразу насторожило. Вона знову питає:

— А чого це ти сама? Де Зінка?

— Та-а т-а-м...

— Де там?

— Та, там, сидить на лавці...

— Чого це вона сидить на лавці і не йде додому?

— Т-а-а, бо не може... Щось там на нозі вискочило...

Мама все зрозуміла і полетіла мене рятувати.

Мені лише сказала, що покищо мені досить, але потім вона зі мною розрахується... Взяла мене на руки і потягла в лікарню, аж

на гору. Десь по дорозі нас зустрів батько і здивовано видивився на мене:

— А чого це ти таке здоровило вилізло мамі на руки? — І обняв нас разом, притиснувши мою вже добряче наболілу ногу. Я йому з усієї сили як стукну по обличчю... Тут він взагалі перестав будь-що розуміти і знову питає, на цей раз уже гнівно:

— Ти чого це, розсада, руками розмахалася? Хто тобі сказав, що батька бити можна? Хочеш, зараз ремінь зніму!

— Хіба не бачиш, ось! Знаєш, як болить, а ти ще душиш!

Нарешті він побачив мою zdeформовану ногу, злякався, взяв мене на руки від мами і так віднесли мене в лікарню, де лікарі зустріли мене, як доброго старого пацієнта. Там я пробула пару неділь, а потім до самого першого вересня була нога в гіпсі. І коли мене повз школу вели до лікарні, щоб знімати гіпс, вся школа вискочила дивитись і більше реагувала на це, ніж на відкриття нового учбового року. Довго я тоді ходила "героїнею" по школі.

Це були найщасливіші роки нашого родинного життя, хоча нестатки у всьому відчувалися, не зважаючи на те, що мої батьки обоє працювали, бо в районних центрах заробітна платня була дуже низька, а ми не мали свого городу і все мусили купувати на базарі. Люди взагалі тоді жили дуже бідно, і сільські жінки та дівчата в місто ходили в спідницях навиворіт, а парубки і чоловіки чоботи вдягали лише в церкві, а надворі носили їх за плечами: один чобіт закидався за спину, а другий теліпався на грудях. Зустрічалися такі бідні люди, що навіть взимку ходили вулицями босоніж, не знаю, що воно було: нестача, чи вже звичка до бідкування. Моя мама часто підробляла, продаючи на базарі лаврове листя, і я з сестрою мусила в четвер та неділю (базарні дні в Заліщиках) ходити продавати селянам маленькі пакетики з листям. Дуже страждала від цього моя сестра, бо їй було соромно перед однокласниками, а її, як старшу, мама частіше змушувала торгувати. Певно, що не від жиру, бо був один новорічний вечір, коли ми питали маму, що будемо завтра їсти, хоча кутя у нас була, як і в людей. Мама відповідала старою приказкою: "Дасть Бог день — дасть і пишу". На цьому лягали спати. Це був якраз той час, коли ми за чергою всю ніч стояли під хлібною крамницею, щоб купити шматок чорного хліба. Пізніше мама почала працювати в продуктивній крамниці, і ми вже не так бідували.

У таких обставинах підійшов 1952 рік, переломовий рік у житті нашої родини, рік, який і по сьогоднішній день розділив мою сім'ю.

Але перед цим був ще 1951 рік, коли батько, просто серед жнив, кинув своє робоче місце в бухгалтерії і пішов... на дністровський пляж загоряти. Його вмовляли, просили повернутися до своїх обов'язків, щось там підписати чи хоч попрацювати, поки

знайдуть заміну, але нічого не допомогло. У нього була одна відповідь:

— А чим я гірший цих товстопузих бюрократів? Вони можуть собі дозволити бути на курорті за народний рахунок, а я за свій не можу? Чому я повинен ходити у відпустки лише зимою?

Треба сказати, що чернівецька середня бюрократична громада дуже полюбила Заліщики, як вигідний і дешевий курорт. Великий парк Пілсудського з старими деревами і гарним палацом на березі Дністра, швидкого, прохолодного і тоді ще чистого, унікальний клімат, мінеральна вода, свіжі овочі — все це притягувало їх влітку, і, певно, їх ситі морди, нахабна поведінка і хизування добробутом на фоні тодішнього злиденного життя господарів міста і біженців зі сходу України спровокували батька на такий крок.

Він загоряв з нами на пляжі, читав газети, знайомив мене з життям у світі, пояснював, що таке ООН, вчив плавати. Те, що він кинув роботу, різко погіршило домашню ситуацію, бо мама вже звикла бути "поважною" дамою, хоч і сама багато працювала, і раптом такий ляпсус! Батьки почали часто сваритися, а ми хитрували рідше бувати вдома. Найбільше страждала моя сестра, бо у неї не було таких войовничих інтересів на вулиці, як у мене, бо була вона дівчинкою відлюдкуватою, хворобливою і вразливою, тому більше домашньою. А знервовані батьки часто (просто так: крутиться під ногами) під злу руку били її, і при ній "в'яснявали" свої відносини, від чого вона ще більше страждала. При тому читач повинен знати, що у людей такого прошарку в ту пору, та в основному й зараз, рідко було більше однієї кімнати, незалежно від кількості дітей, тим більше в сільських містечках, і всі ми жили так весь час. Лише десь 1957 року моя мама вперше одержала дві кімнати, але я з нею тоді прожила лише рік, а сестра лише в гості приїжджала.

А 1951 року з сестрою стався в школі тяжкий випадок, який підірвав її віру в дорослих, як до вчителів, так і до офіційних осіб. Багатство родини першого секретаря райкому хоч її і вразило, але вона вірила, що й у нас з часом буде не гірше, але коли вона в школі написала свій перший у житті (тепер уже й останній) вірш про Україну, рідну природу і показала вчительці-комсоргові, а та, прочитавши вірш перед клясою і похваливши "юний талант", побажала, щоб у вірші була згадка про того, хто створив цю красу, і подяка "рідному вождеві", — сестра так і не зрозуміла, за що ж дякувати; коли ж вона запитала, до чого тут вождь: вона просто про природу хотіла написати, вчителька з допомогою "свідомих" учнів влаштувала цькування "поетеси": почалися нещадні знущання, як це можуть робити тільки діти, та ще й підтримувані адміністрацією школи. Їй не було куди дітися, бо містечко мале,

школа лише одна. Так вона й перемучилася весь час перебування в школі. У неї рано розвинулася підозрілість, настороженість, часто ненависть до дорослих, за це її навіть мама звала "вовченям". Я її теж не розуміла і вважала, що вона перебільшує свої нещастя...

ВЕСНА 1952 РОКУ. ДИТБУДИНОК

Зима 1951-52 була дуже тяжка. Батько й далі не працював, уже якби і хотів, то не міг, бо на добру роботу його не брали через ту літню демонстрацію: такі речі в радянської влади виправдання не мають, а в сторожі він сам не пішов. Ми чомусь переїхали на іншу квартиру: кімнатка десь на метрів квадратних 15 з цементованою підлогою і маленьким віконцем на захід, тому в кімнаті завжди було темно. За водою було дуже далеко бігати, але до школи було через дорогу, що мене дуже влаштовувало. Сестра майже весь час була то на лікуванні, то в санаторії через хворі легені, а мама далі працювала продавщицею в магазині. Я ходила вже до п'ятої класи, а сестра — до сьомої. Жили знову дуже тяжко і бідно, тому мама, на намову своєї подруги Марії Донцової, вирішила "заробити".

Вони кудись поїхали і привезли на продаж біля десятка просяних віників. Я дізналася, що мама приїхала, і побігла до неї назустріч. Вона стояла сама біля віників і чекала на Марію, котра понесла додому свої і обіцяла повернутися, щоб допомогти мамі нести решту віників. Я пропонувала йти додому, бо ті віники втрюх нема що нести, але мама вперто стояла на своєму, і це мене здивувало, певно, вона мала ще якусь розмову з подругою, тому мене й відіслала додому саму.

Батько принципово в цій справі участі не брав.

Мама ж дочекалась... міліції.

А потім суд і вирок: вісім років тюрми "за спекуляцію, за злісний підрив економічної моці" держави!

З тієї хвилини наша родина перестала існувати.

З тієї хвилини я більше не мала своєї веселої, життєрадісної мами; повернулася з тюрми вона вже зовсім іншою...

З тієї хвилини я більше не мала батька і три роки не бачила сестри, що потім нас так духовно роз'єднало, що вже на все своє життя ми так і не змогли знайти спільної мови, хоча думали однаково.

Мені було замало років, щоб оцінити те все, але потім мені здавалося, що місцеве начальство таким способом вирішило поставити батька на коліна, щоб інші так не робили, бо тоді на суді жінки називали Донцову "сексоткою" і міліцейською сучкою, також говорили, що то все було спеціально влаштовано; до того ж

цю жінку навіть не притягли до відповідальности, хоча всі знали, що вони з матір'ю були разом.

У начальства логіка була проста: заберемо матір — батько від дітей куди дінеться? Мусить прийти до них і перепрошувати, і просити будь-яку роботу.

А батько сказав нам просто:

— Хто забрав матір, той хай і дітей годує. А я поїхав.

Взяв торбу, для чогось у неї поставив відро (він завжди в дорогу брав торбу і відро, що нас завжди дуже смішило) і поїхав з Заліщик.

Перший час ми навіть думали, що слідом за мамою, і деякий час чекали, але він так і не повернувся. Потім я з ним зустрілася лише в 1963 році, хоч і в 1955 році бачила, але нічим та зустріч не відзначилася, тому я його тоді не запам'ятала.

Ніна ж слова батька зрозуміла буквально і кожен день почала ходити на обід до прокурора. І це тяглося аж до мого від'їзду в дитячий будинок влітку 1952 року. А покищо я жила у Костинюків, навіть потім ще з дідом їздила до пересильної в'язниці в Чорткові до мами, але бачили ми її мало і через сітку: ми ще мали надію, що її помилують, і чекали. Маму відправили спочатку в Полтаву, а потім на Урал; я їй писала листи в місто Глазов (Мордовія).

Влітку 1952 року дід Костинюк відвіз мене до Бережан, щоб здати в дитячий будинок.

Він передав мене на руки виховательки, поцілував мене і поїхав назад, а я лишилася серед вируючого дитячого гурту, серед сотень облич, які для мене злилися в одне. Найбільше мені було шкода, що не буде Заліщик, за якими я завжди страшенно тужила...

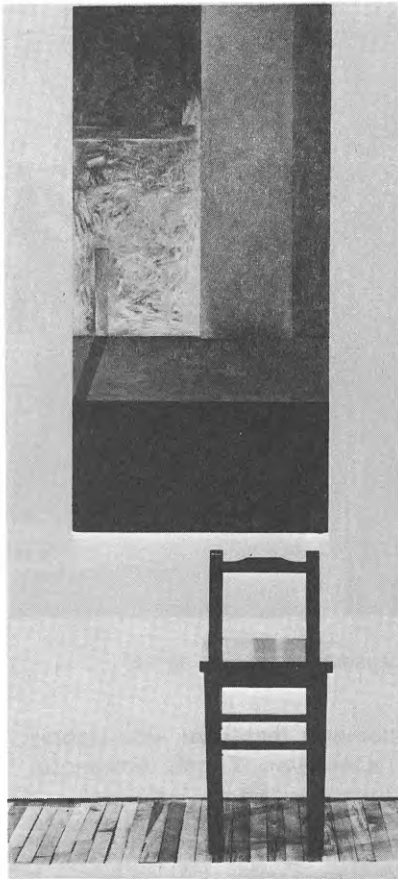
ТРЕТІЙ ЦІКАВИЙ ЛИСТ

Богдан Бойчук

Мушу признатися, що в останні місяці я пережив легку депресію, бо редактор приходить і редактор відходить, тільки дописувач листів стоїть вовіки, парафразуючи Еклезіяста. І якби я любив нормально листуватися, то не було б ніякої причини для депресії. А я, як і більшість нормальних людей, листів до смерти писати не люблю, хібащо до журналів. Та не всі редактори достатньо розуміють терапевтичне значення писання таких листів.

Роздумуючи про такі невеселі речі, я виїхав 23 лютого з хати на долину міста і без потреби та напряму почав обходити квартали такої ж понурої, як мій настрій, дільниці Нью-Йорку, яка носить дуже фешенебельну назву Соґо. Я досі не можу ні простити, ні пояснити собі, як я попав на вулицю Кросбі, яка робила враження слабо освітленої щілини, де, крім копиць пачок і пластикових мішків зі сміттям, не було ні душі. З обох боків висіли наді мною старі будівлі, колишні фабрики і склади з просторими на цілі поверхи "лофтами". Але будинки ці були темні, ніде не було ні краплини світла. Щойно, коли я дійшов майже до кінця кварталу, я запримітив над входом до одного будинку, з дверей якого лилося на вулицю світло, червону хоруговку з жовтими літерами A. I. R. Мов притягнутий магнетом, я ступив у ті двері. Коли зайшов до середини, мене наче опромінило. Переді мною відкрилася великих розмірів галерія, з білими площинами стін, старою дубовою паркетовою підлогою і височенною стелею, з якої били на стіни рефлектори. На другому кінці довгої галерії стояла маленька жіноча постать у червоній блюзочці, а на стінах висіли її картини великого формату. Поки я встиг привітатися й оглянути кілька картин, постать була вже в темно фіолетовій блюзочці.

Я описую ці дивні деталі тому, що вони співзвучні до якоїсь міри з настроєм картин, які я оглядав. Найбільша картина (найрідніша на виставці, як мене поінформувала постать у фіолетовому)

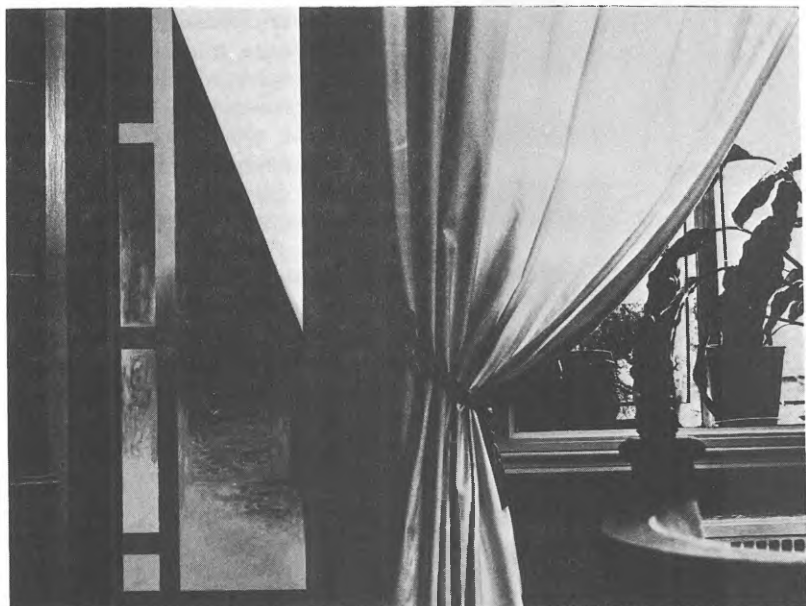
*Межа (1982), олія на дошці,
з кріслом, 48"×24"*

часом малярка в геометричні площини вкладає ледь помітну вібрацію рослинних елементів. Ці картини мене найменше переконують. Мою увагу далеко більше притягала картина (будівельна структура) в конструктивістській манері (це, може, переклик з її навчальним періодом у Купер Юніон?), яка мала різку перспективу, що так і поривалася назад.

Та найбільше містерійними й дивними були картини, скомпоновані з двох різних фактур: чорно-білих фотографій та олійних фарб. Фотографії були зроблені з підкреслено міщанських інтер'єрів, великих, на всю картину, форматів. У них домінувала майже виключно чорна барва. Ці інтер'єри були статичні, без руху, без життя. Нараз крізь вікно цих інтер'єрів або через двері чи

була скомпонована з фрагментів краєвидів, рослинності, неба й абстрактності. Всі ці частини логічно ніби до себе не належали, але малярка зуміла композиційно поєднати їх в мистецьку єдність, головню кольористикою і ритмікою цілої картини. Свідомо чи підсвідомо, картина виконана за принципом сприймання людини, яка, йдучи, вкладає в пам'ять випадкові фрагменти баченого, які еднаються в її уяві в суцільний світ. Цей період творчості малярки ніби пройдений, він тільки клином заходить у світ її найостанніших видінь. Це, звичайно, умовне, бо в творчості ніколи нема цілком "пройдених" періодів. Хібащо людина не творить, а свідомо експериментує проти власної внутрішньої природи.

Світ найновіших картин малярки має дві перспективи (до речі, перспективність є теж основною властивістю її найпізніших картин). Одна перспектива — це картини, які я умовно назвав би геометричними. Кольористика тут гармонійна, як і в попередніх картинах, але

Край кута (1982), олія й фотографія на дошці, 30"×40"

отвір збоку проривався ясними олійними фарбами ніби проріз кудись далі. В якісь дивні ясні краєвиди. У світ бажаного, містерійного, життєвого.

Читач, мабуть, догадується, що мова тут про Дарію Дорош. А якщо не догадується, то повинен. Бо Дарія Дорош давно вже помітна на американському мистецькому горизонті — це не перша її виставка в Соґо. Виставляла вона також в ґалерії О. М. У. А. на Другій авеню, якою завідує Михайло Черешньовський. З кожною виставкою Дарія Дорош не тільки дивує і захоплює все новими й оригінальними досягненнями, але й інтригує уяву та думку глядача. Це малярка, яку *треба* помічати.

Читач, мабуть, теж догадується, що початок цього листа був літературною містифікацією. Про виставку Дарії Дорош було оголошення в *Свободі*.

ЗА ЧІЙ ІНТЕРЕСИ?

Ізраїль Клейнер

В останні роки у світовій журналістиці з'явилася нова тема, навколо якої "ламають списи" численні автори. Багатьма мовами опубліковано статті й повідомлення, які, попри різноманітність думок і позицій, об'єднані однією спільною думкою: на Радіо "Свобода" щось не гаразд. Про це писали і *Сучасність*, і *Шпігель*, і *Нью-Йорк таймс*, і *Континент*, і *Культура*, і *Українське слово*, і *Русская мысль*, і багато-багато інших емігрантських і неемігрантських газет і журналів. Можна було б видати товстезний том — збірку статей про дивне й неприродне становище на Радіо "Свобода".

Нині американська адміністрація у Вашингтоні, як здається, намагається якось виправити становище на "Свободі", і ці намагання слід усіяло вітати. Але це вже не вперше урядові установи США пробують виправити стан справ на фінансованій Конгресом радіостанції, і досі ці спроби не привели до успіху. Залишається нам сподіватися, що врешті Вашингтон доведе, що він таки господар на своїй радіостанції...

Я працював в українській редакції "Свободи" понад шість років. Не маючи наміру узагальнювати або втручатися до справ інших редакцій, я хочу розповісти українським читачам про становище в українській редакції. Про це також можна було би написати добрий том, супроводивши його цікавими, а часто й зовсім дивовижними документами. Але рамки журналу вимагають стислості...

1972 року на запрошення керівництва радіостанції я приїхав до Мюнхену. На аеродромі мене зустрів Микола Герус — керівник українсько-білоруської секції. Вже під час наших перших розмов (а він перші дні розмовляв зі мною щодня, іноді 2-3 години поспіль) мене вразила його дивна, як мені здалося, поведінка. Більшу частину кожної розмови він присвячував характеристиці інших співробітників української редакції (іноді й білоруської). Всі характеристики були при тому надзвичайно негативні й навіть лайливі. За словами Геруса, українська редакція складалася переважно з невігласів, нероб, психічно ушкоджених людей, злісних українських націоналістів тощо.

Мені здалося просто страхітливим, що такі речі розповідають людині, яку щойно запросили до праці й якій доведеться

працювати серед цих людей. Вразила мене й ворожість Геруса до українського націоналізму. Хоч я був свідомий того, що радіостанція — американська, не українська, все ж таки я не розумів, чому США мають бути так крайньо ворожі до національного руху українського народу. Невже США ставляться до українського національного руху подібно до того, як ставиться до нього радянська влада? Оскільки я тоді був ще цілком "свіжим" емігрантом, я лише дивувався і не знав, як це все пояснити. Лише багато пізніше я зрозумів, що йдеться не про політику США, а про особисту позицію Геруса. Алеж він мені це подавав не як свою особисту позицію, а як інструкцію до праці.

Першою моєю думкою було тікати з цього дивного місця. Одначе, протягом тижня чи двох я встиг трохи придивитися до працівників української редакції в Мюнхені, і більшість з них справила на мене найкраще враження. Мене ознайомили з офіційною інструкцією, призначеною для всіх працівників, що складають програми радіостанції. Я переконався тоді, що там нема нічого такого, що було б схоже на розмови Геруса. Після довгих роздумів я вирішив залишитися в українській редакції. Щодо поведінки Геруса я дійшов думки, що він, мабуть, має на меті використати мене для якихось дій, спрямованих проти інших співробітників, і тому намовляє мене проти них. Я не знав, навіщо він це робить, але вирішив будь-що зберегти добрі взаємини із співпрацівниками і не ставати знаряддям ні в чиїх руках.

Незабаром я зрозумів, яким чином Герус хоче мене використати. На той час я знав українську мову в тому вигляді, як вона звучить на сучасній Україні, себто з усіма русизмами і "макаронізмами", вживаними в напівросійському-напівукраїнському місті. Читаючи щодня українську пресу в СРСР, я знав також і газетну мову — також зрусифіковану, та врешті й в школі мене навчали тієї ж таки русифікованої мови. Отже, Герус, вважаючи, що я цілком зрусифікований, вирішив використати мене для русифікації мови українських пересилань. Він не врахував лише, що я в дитинстві мав українську няньку, жив щороку влітку в українському селі, дуже любив українську літературу і тому зберіг хоча й пасивне, але досить глибоке відчуття української мови та її особливостей. Добре знання російської мови лише допомагало мені відчувати різницю між цими двома мовами і не плутати їх.

Ось як діяв Герус. Мало не щодня він викидав з програми якесь українське слово і замінював його на відповідне російське. При тому він наказував далі користуватися лише цим російським словом, а українське "скасовував". Коли автор чи головний редактор протестували, він викликав мене і заохочував свідчити, що саме так нині говорять на Україні. Справді, українську мову на Україні нині засмічено русизмами. Але існує українська літера-

турна мова — мова української інтелігенції, мова, за якою освіченого українця, якщо він розмовляє по-українськи, відрізняють від неосвіченого. Невже Радіо "Свобода" має розмовляти мовою, яка свідчить про неосвіченість, про перебування під впливом вуличного "суржика"? Це мені здавалося незбагненним. У кожному разі, думав я, американській радіостанції аж ніяк не личить сприяти псуванню української мови. Адже навіть за умов радянського режиму, попри офіційний тиск, справжні українські письменники пишуть, а інтелігенти розмовляють доброю українською мовою, уникаючи русизмів. Та й народ, хоча й не завжди розмовляє доброю мовою, але ще не втратив відчуття рідної мови і миттю помічає кожний русизм. Пам'ятаю, як сміялися в селі з хлопця, який замість "сірники" сказав "шпички". З нього довго глузували, називали "шкацапом" (оскільки він замість "с" в російському слові "спички" поставив "ш", то до слова "кацап" додали це "ш"). Це прізвисько так причепилося до нього, що на другий рік, приїхавши до села, я почув, що всі його лише так і називають. Невже, думав я, Герус хоче, щоб з українських радіопересилань "Свободи" на Україні глузували так само, як з цього хлопця? Мені здавалося незаперечним, що запровадження в пересиланнях американської радіостанції русифікованої української (або білоруської чи будь-якої іншої) мови справить найгірше враження на слухачів, рішуче зниже авторитет радіостанції і зашкодить престижеві США серед населення України більше, ніж вся радянська антиамериканська пропаганда. Адже радянській пропаганді в СРСР майже ніхто не вірить, а тут люди чують не радянську, а справжню, автентичну американську радіо програму.

Протягом майже двадцятьох років перед виїздом з СРСР я слухав американське радіо і був найкращої думки про Сполучені Штати. Коли я, слухаючи українські пересилання "Свободи" або "Голосу Америки", помічав недоліки української мови, в мене душа боліла. Але я вважав, що в Америці зі зрозумілих причин бракує добрих знавців української мови. Я навіть мріяв, що колинебудь виїду з СРСР і напишу до керівників українських пересилань американських радіостанцій, яку помилку вони роблять, коли не звертають уваги на мову. А тепер, коли мене запросили на американську радіостанцію, виявляється, що з моєю допомогою намагаються не поліпшити, а, навпаки, погіршити мову українських пересилань. Я не міг повірити, що американські політики мають на меті русифікувати українську мову або якось інакше підтримати радянську політику денационалізації неросійських народів. Ще на початку мого перебування на "Свободі" я подумав, що це — не офіційна американська політика, а її зловживанське перекручування. З часом я переконався, що мав рацію.

І більше того, я мав ще й те відчуття, що Герус навмисно намагається виставити мене, єврея, в ролі русифікатора української мови, щоб викликати в редакції конфлікт на національному ґрунті.

Врешті, дійшло до сутички. Герус запровадив слово "доход" замість "прибуток" (за нормами української мови, якщо й казати "доход", то, принаймні, в його українській формі — "дохід"). Алеж Герус вимагав писати просто по-російськи — "доход", ігноруючи українське "ікання", яке є характеристичною особливістю української мови, посилаючись при тому на українські радянські газети. Герус не лише вимагав, щоб я сам писав "доход", а щоб я й іншим авторам підтвердив, що саме так кажуть на Україні. Намагаючись триматися граничної стриманості виразів, я відповів Герусові, що українці, можливо, мають право робити зі своєю мовою все, що хочуть, але я, як єврей, не маю морального права нівечити мову іншого народу. Я намагався пояснити йому, що не бажаю ані псувати взаємин з працівниками української редакції, ані сприяти ворожнечі між українським та єврейським народами. Хоч як я прагнув висловити це в найм'якшій формі, Герус сприйняв це як ознаку моєї ворожості до нього і почав проти мене справжню війну. Вона тривала до кінця 1978 року, коли я пішов з Радіо "Свобода" на знак протесту проти порядків, які там панували.

Від самого початку мене мучило питання: навіщо Герус це робить? Деякі працівники радіостанції казали, що Герус завжди діє виключно задля власної користі, задля кар'єри. Я намагався з'ясувати ставлення вищого американського керівництва на радіо до русифікації української мови і швидко переконався, що воно просто не здає собі справи з цього. Вони цікавилися лише змістом пересилань, вважаючи, що працівники редакції добре (і вже напевно краще від американських "супервайзерів") володіють своїми мовами. Отже, американці й не мали на думці русифікувати мови неросійських пересилань. Це означало, що Герус не міг мати жадної користі особисто для себе, провадячи русифікацію. Це було його власною, а не американською політикою. Це не могло сприяти його кар'єрі в американському апараті, бо не відповідало політиці американського керівництва і не було корисне для інтересів США. Тож для кого і задля чиїх інтересів він це робив? Адже русифікація української мови — це радянська політика, і Герус наражався на небезпеку, що врешті-решт хтось з американського керівництва це помітить і зрозуміє. Невже він робив це виключно через своє щире переконання, що русифікована мова краща від нерусифікованої?

Це питання мучило мене довго, аж доки один характеристичний випадок переконав мене, що з Герусом справді щось не

гаразд.

6 квітня 1973 року в Мюнхені, в "Гавз дер бегенунг", робив доповідь Андрій Білінський. Українській еміграції він добре відомий. Протягом років Білінський виступає на користь прихильного ставлення до СРСР, а останніми роками раз-у-раз їздить з дружніми візитами до Києва.

У своїй доповіді в квітні 1973 року, яка називалася "Чи можлива українська реальна політика?", Білінський доводив, що українській еміграції слід припинити будь-яку конфронтацію з радянським комунізмом і стати до активної співпраці з СРСР, бо таким чином, мовляв, можна краще боронити інтереси українського народу.

Природно, присутні зустріли доповідь з обуренням. Кілька осіб, що виступали, доводили, що аргументація доповідача абсурдна, підступна й навмисно перекручена таким чином, щоб довести потрібну йому тезу. Єдиний, хто виступив з цілковитою підтримкою доповіді, був Герус. Присутні, знаючи його як американського урядовця, були вражені. Один із поважаних усіма українських громадських діячів, що сидів поруч зі мною, сказав дослівно так: "З цією людиною щось дуже, дуже не гаразд". Він вгадав мої думки, та й, мабуть, думки багатьох інших у залі.

Чи виступ Геруса на підтримку доповіді Білінського відповідав напрямкові американської політики? Очевидно, ні. Американська офіційна політика ніколи не заохочувала емігрантів з СРСР до співпраці з радянською владою. Звичайно, Білінський має цілковите право агітувати за таку співпрацю, але чи мав право американський урядовець підтримати цю агітацію? Можна сказати, що Герус висловлював лише свою приватну думку. Але тут слід підкреслити, що він прийшов на доповідь у супроводі кількох працівників української редакції Радіо "Свобода", яким він запропонував відвідати доповідь разом із ним. А коли кілька осіб, які не були з ним знайомі, були йому представлені, він відрекомендувався як начальник відділу Радіо "Свобода" і вказав на тих, які прийшли разом з ним, як на своїх підлеглих. Отже, він підкреслив своє службове становище і той факт, що він прийшов сюди не просто як приватна особа.

Пізніше я мав багато інших нагод переконатися, що Герус орієнтується аж ніяк не на політику Вашингтону. Тож на кого він орієнтується?

Співробітники білоруської редакції розповіли мені про один промовистий випадок. Свого часу (я не знаю напевно, до якого року, але білоруські працівники "Свободи" можуть подати точну дату), в білоруських пересиланнях столицю Білорусі називали Менськом, себто так, як це має звучати по-білоруському. В СРСР це місто, як відомо, називають Мінськом. Десь за часів, коли в

СРСР розпочався дисидентський рух, група діячів білоруської культури надіслала радянському керівництву петицію з проханням відновити справжню білоруську назву їхньої столиці. Як тільки на Заході дізналися про цю петицію, Герус наказав називати в пересиланнях Менськ Мінськом, себто так, як це прийнято в СРСР. Таким чином він виступив фактично проти ініціативи білоруських діячів культури і показав їм, що США не схвалюють їхньої діяльності. І це сталося в той час, коли весь вільний світ із захватом і надією дивився на боротьбу радянських дисидентів за дотримання елементарних громадянських та національних прав в СРСР! Водночас Герус дав радянському керівництву додатковий аргумент, щоб зберегти русифіковану назву столиці Білорусі. Адже після цього радянські керівники могли відповісти: "Дивіться, навіть емігранти, що працюють на 'Свободі', і американські керівники цієї радіостанції погодилися, що нами устійнена назва міста правильніша, чого ж ви ще хочете?"

Можливо, колинебудь білоруси ще нагадають Сполученим Штатам цей недружній до білоруського народу крок, і, мабуть, нікому не спаде на думку, що винний тут не американський уряд, а якийсь Герус.

Це лише один випадок, що викликав обурення працівників української та білоруської редакцій, а таких випадків було безліч.

Як же Герусові вдавалося і досі вдається просто на очах в американського керівництва провадити власну політику, завдаючи шкоди інтересам Сполучених Штатів?

Для цього він виробив досить дійову тактику. Деякі американські керівники вважають, що національні інтереси емігрантів, які працюють на радіо, не завжди збігаються з інтересами США. Тому слід пильно контролювати те, що пишуть емігранти для радіо-пересилань. Користуючись цим, Герус постійно розпалює недовір'я американських керівників радіостанції до працівників-емігрантів, сіючи сумніви щодо їхньої лояльності до США. Герус переконав американських керівників, що він єдиний може ефективно контролювати працівників-емігрантів, бо, з одного боку, сам походить з СРСР і добре знає тамтешню мову й ментальність. З другого — він є на всі 100 відсотків американцем і віддано стоїть на обороні американських інтересів. Постійні намагання Геруса довести, що він "більший католик, ніж папа" (себто, більший американець, ніж усі американці з народження), здатні викликати нудоту, але американські керівники радіо чомусь приймають це за чисту монету. Таким чином, Герус здобув цілковите довір'я своїх американських шефів і може безкарно шкодити Америці під тим приводом, що він нібито вірно їй служить. "Герусифікація" — так тепер і на радіо і поза ним називають це дивне явище — антиамериканську політику,

проваджувану під американським прапором.

Американські керівники на радіостанції час від часу змінюються, і останніми роками з'явилися такі "супервайзери", які не лише підтримують Геруса, а й допомагають йому в усіх його діях. (Хоч доцільність і етичність цих дій настільки сумнівні, що цього просто годі не помітити). Іноді навіть складається враження, що не Герус підпорядкований американцям, а деякі з них підпорядковані Герусові, настільки догідливо й старанно підтримують вони кожен його дію.

Наприклад, кілька років Герус працював керівником нью-йоркського відділу української редакції. (Якщо не помиляюся, це було від 1974 до 1979 року. Після цього він знову повернувся до Мюнхену і очолив той таки українсько-білоруський відділ Радіо "Свобода"). Формально він був підлеглий Джонові Басарабові, який тоді очолював українсько-білоруську секцію. Попри це він діяв так, наче жадної службової субординації не існує і наче він є зверхником Басараба. Так, він безпосередньо, не питаючись Басараба, провадив листування та переговори з вищим начальством (головно, з Робертом Такком). Він втручався до справ, які підлягають Басарабові, попри протести Басараба взяв собі за звичай постійно ганити працю української редакції та особисто багатьох працівників цієї редакції та самого Басараба. Хоч як це не дивно, але Такк не лише не припинив цього неподобства, а й старанно допомагав цькувати Басараба та інших осіб. У наслідок дій Геруса й Такка (Такка потім заступив новий "супервайзер" — Р. Кук, але Такк зайняв іншу високу посаду на радіостанції) з радіо мусіли піти Дж. Басараб, Г. Панчук, К. Гофман і я. Деякі інші співпрацівники української та білоруської редакції і далі зазнають цькування, серед них — найкращі працівники.

Колективний письмовий протест більшості працівників українсько-білоруської секції проти повернення Геруса до Мюнхену 1979 року не вплинув на тих керівників, які за обов'язком мали би до цього прислухатися. Так само не впливали досі виступи преси в багатьох країнах. Якщо нині ми чуємо, що американська адміністрація нарешті звернула увагу на становище на Радіо "Свобода", то з цього приводу можна сказати: "Краще пізно, ніж ніколи". Але покищо не ясно, як скінчаться ці намагання щось там змінити. Виглядає, що група "герусистів" на радіо міцно вчепилася в свої крісла і сповнена рішучості не зрушити з місця. Більше того, ця група "організує" пресові виступи на свою підтримку, і навіть в українській пресі вже з'явилося кілька дописів, явно "організованих" цією групою.

А тим часом рівень пересилань "Свободи" надзвичайно впав, про що свідчать численні новоприбулі з СРСР. Популярність

пересилань "Свободи" серед слухачів в СРСР стрімко котиться донизу. Той час, коли "Свобода" мала серед слухачів репутацію найкращої серед західніх радіостанцій, давно минув. Мабуть, у Москві належно оцінили діяльність Геруса та інших, які звели на значно нижчий рівень працю радіостанції, яка свого часу так багато зробила для правдивої інформації населення СРСР і так сприяла піднесенню престижу США в очах радянських громадян.

Єрусалим

ЧОМУ Я ЗАЗДРЮ РОБЕРТОВІ СЕНДЗУ

В'ячеслав Чорновіл

Може здатися дивною заздрість людині, яка добровільно пішла із життя, згасивши себе голодом. І все ж доводиться заздрити навіть самогубцям, живучи у суспільстві, яке в числі інших людських прав позбавляє людину також права розпоряджатися власним життям.

У громадян демократичних країн можуть часом викликати подив і недовіря повідомлення про голодівки радянських політв'язнів, що тривають нераз місяцями. Справді, як міг, наприклад, автор цих рядків, протестуючи проти фабрикації кримінальної справи за політичними мотивами, проголодувати у 1980 році понад 120 днів? Ну, та існують практичні межі людських можливостей: без їжі людина може проіснувати яких 40-50 днів. Чим пояснити такий феномен витривалості радянських в'язнів?

Використовуючи голодівки ірландських націоналістів проти консервативного уряду Великобританії, радянська пропаганда змушена бодай скоромовкою згадати про умови утримування голодуючих політв'язнів Північної Ірландії. Дізнаємося, що їх тримають у лікарні під постійним медичним наглядом, надаючи тільки ту медичну допомогу, на яку вони самі згодні. Читаємо, що якраз під час голодівки в'язень Роберт Сендз був висунутий кандидатом у депутати англійського парламента, за його обрання велася активна кампанія і скінчив він життя уже членом парламента Великобританії. Дізнаємося, що біля ліжка помираючого в'язня сиділа мати, і Р. Сендз гублячи свідомість, а, отже, можливість собою розпоряджатися, просив її не дозволяти лікарям його рятувати — і мати виконала останню волю сина. [Стає, нарешті відомо], що похорон Р. Сендза (як потім і його соратників) вилився в багатолюдну політичну демонстрацію католицького населення Олстера.

Усі ці деталі, покликані показати особисту мужність борця (яку годі заперечувати!) і сваволю англійських властей, раптом починають стріляти в протилежний бік, варто тільки вдатися до порівнянь.

Як не намагаються це приховувати, голодівки, спроби само-

Текст самвидавного документу друкуємо з мінімальною мовно-правовисною нормалізацією. — Ред.

губства і навмисне калічення себе (найчастіше — випусканням крові з вен) у таборах і тюрмах СРСР, як політичних, так і кримінальних, явище досить поширене. Одначе, умови, в яких голодує радянський в'язень, дуже не схожі на олстерські. В перші ж дні голодівки вас кинуть у карцер часом навіть без постелі, на голі нари, а лікаря ви можете вперше побачити тільки на другий-третій тиждень голодівки, коли вже не можете ходити. Зате померти вам не дозволять — заллють їжу силою через запханий в шлунок зонд. Якщо будете заперечувати, натягнуть кайданки, розіжмуть зуби спеціальним пристроєм ("ротодержаллям"). Час від часу, повторюючи цю знущальну процедуру, вам підтримуватимуть животіння не від надмірної філіантропії — в радянських таборах і тюрмах не дуже цінять людське життя, медична допомога тут мізерна, смертність висока. Але гинути демонстративно, в знак протесту проти сваволі адміністрації або несправедливого засудження, вам не дадуть.

Звичайно, така наруга над людською особистістю не передбачена жадним публічним нормативним актом, за своє реноме влада турбується. Однак, вже багато років існує негласна службова інструкція про голодівки в'язнів. В'язень передбачає ізоляцію протягом трьох діб від оголошення голодівки, постельний режим, медичний нагляд, насильне штучне годування, коли стан голодуючого погіршає. Як і всякий негласний закон, з яким не знайома ні громадськість, ні навіть самі в'язні, ця інструкція дає адміністрації великі можливості для сваволі.

Наведу свіжий приклад: 19 червня цього року я оголосив голодівку протесту проти позбавлення мене права на захист (щоб закрити мені рот, у мене за вказівкою КГБ відібрали всі матеріали назграбно зфабрикованої кримінальної справи, навіть вирок). Крім того, в зв'язку з облудним використанням радянською пропагандою смертельних голодівок ірландських політв'язнів і повним замовчуванням того, що діється у власній хаті, я хотів одержати свіжий матеріал для порівнянь.

Після офіційного оголошення голодівки я чотири дні пролежав у загальному бараці, мене не ізолювали, лікар не з'являвся. На п'ятий день мені оголосили постанову про покарання десятьма добами карцеру за невихід на роботу, жадним словом не згадавши про мою голодівку (як голодуючий я не мусів і не міг працювати), силою затягли в штрафний ізолятор, роздягли і кинули в холодну камеру на голі дошки. До постанови була долучена довідка лікаря, що мене можна тримати в карцері. [Довідку] він видав заочно, мене не оглянувши. Вперше медпрацівник оглянув мене (поміряв тиск) тільки на тринадцяту добу голодівки, а "меддопомога" обмежилася видачею постелі, яка мені і без того належалася від початку голодівки. До кінця голодівки лікар

підійшов до мене ще тільки двічі, помірявши тиск. Коли я, проголодувавши в умовах ШІЗО* (холод, сморід, брак свіжого повітря) запланованих двадцять днів, під загрозою насильницького штучного годування припинив голодівку, мене не випускали із камери, примушуючи після трьох тижнів повного голодування їсти глевкий чорний хліб і штрафну баланду. Виявляється таку "дієту" мені призначив таборовий "лікар" з очевидним наміром підірвати мені здоров'я.

Ось ще кілька деталей із моїх минулих голодівок. Під час 43-денної голодівки 1968 року в таборі на Україні (причина була аналогічна останній — відібрання всіх записів, в тому числі, матеріалів справи), під час першого насильницького годування на 13-у добу голодівки, мене закували в кайданки, роздираючи рот спеціальним пристроєм порвали кутики губ і понадламували зуби. Запам'яталася така ж наруга в листопаді 1977 року в камері ПКТ** мордовського табору Лесной, куди я потрапив, добиваючися видання статусу політв'язня в СРСР. Старший лейтенант Андрєєв, що командував операцією "годування" навмисно заламував мені хвору артритом руку, коментуючи мій крик болю: "Це щоб відхотілося голодувати!" Всього ж від 1968 року п'ять моїх тривалих голодівок в умовах ув'язнення переривалися брутальним насильницьким способом "штучного годування". Недарма ж у проєкті статусу політв'язня, введення якого в'язні Мордовії добивалися в 1977 році, окремим пунктом стояв протест проти насильницького переривання голодівок і вимога надати голодуючому в'язневі права померти або припинити голодівку, коли він сам знайде це потрібним.

Як відомо, до вимоги радянських політв'язнів "найчистішої проби" (засуджених не за терористичні акти, а за "пропаганду і агітацію", тобто за літературно-публіцистичну творчість чи поширення "самвидаву") про введення в СРСР статусу політв'язня Л. Брежнев віднісся з такою ж нетерпимістю, як М. Тетчер до аналогічних вимог ірландських бойовиків. Але бачимо й суттєву різницю. "Буржуазна демократія", яку в Англії зараз репрезентує уряд Тетчер, не може заборонити ірландцям ні пропагандистських самогубств, ні похоронів-демонстрацій. Натомість репрезентована Брежневим, Андроповим і іншими соціалістична демократія з її широкими волюнтаристськими можливостями на такі ідеологічні збитки ніколи не піде. Вона приховуватиме від світу самий факт численних голодівок радянських в'язнів ("В Советском Союзе голодающих нет", почув я на п'яту добу своєї голодівки, коли мене тягнули в карцер, від начальника Табагин-

*ШІЗО — штрафний ізолятор. — Ред.

**ПКТ — приміщення камерного типу. — Ред.

ського табору майора Сашикова [?]), а на голодуючих натягне кайданки, роздере їм роти і засуне в шлунок гумовий шланг. Якщо ж в'язень помре, його тіла не дадуть навіть рідним, а загребуть на таборовому кладовищі, залишивши на могилі табличку з номером. Які вже тут похорони-демонстрації! А такі "дивацтва" "буржуазної" демократії, як вибори в'язня депутатом парламенту, можуть видатися чимось зовсім фантастичним радянським громадянам, які знають одну форму "виборів": голосування за єдиного кандидата, визначеного партійними органами.

Ні, при всій трагічності долі ірландських в'язнів, які жертвують собою, при всій складності і, здавалося б, безпросвітності олстерської ситуації (гадаю, що в умовах демократичного суспільства вона все ж буде розв'язана шляхом розумного компромісу) не з руки радянській пропаганді наживати собі на тому ідейний капітал. Адже всякому, обізнаному в новітній історії, не важко збагнути, що чекало б північноірландських католиків, якби Олстер виявився частиною СРСР. Адже світ ще не забув про етноцид кримських татар, німців Поволжя, частини мешканців Західньої України і окупованих прибалтицьких держав, вивезених за тисячі кілометрів від батьківщини і частково вигублених, частково розсіяних між інонаціональним населенням. І не бути б при соціалістичній демократії Роберту Сендзу депутатом парламенту. Не стежила б за його голодівкою світова преса, а замість гордої, голосної смерти дістав би він кайданки на руки і гумовий шланг у горло. Якби [він] все ж звів порахунки із життям, то тихцем загребли б його, нікому не відомого, в сибірську вічну мерзлоту або в чужу мордовську чи уральську землю. А замість тисяч демонстрантів останню шану йому понуро віддали б, перекурюючи на свіжій могилі з номером, хіба кілька в'язнів-могильщиків.

Саме така доля суджена мені і моїм соратникам по боротьбі за національні права українського народу й основні людські права всіх народів СРСР.

Ось чому я заздрю Робертові Сендзу, в'язневі олстерських "ейч-блєоків", що помер мученицькою голодною смертю.

15 липня 1981

В. Чорновіл

(В'ячеслав Чорновіл, публіцист, лавреат англійської журналістської премії 1975 року, член Української гельсінкської групи).

Лагер ЯД 40/7 (Табага)
Якутской АССР

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ

СВЯТИШОМУ ОТЦЕВІ ІВАНОВІ ПАВЛОВІ II
ВІД ВІРНИХ КАТОЛИКІВ З УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Ми, українці-католики східнього обряду, висловлюємо безмежну вдячність Божому провидінню, яке, Тебе, Святіший Отче, піднесло на найвище становище у Христовій Церкві. Висловлюємо також нашу глибоку радість, що Ти, Святіший Отче, походиш з кола багатотраждальних слов'янських народів, і тим самим знаєш їхні потреби і сподівання.

Ось що ми хочемо Тобі розповісти:

Нас, українців-католиків східнього обряду, які живуть у межах державних кордонів СРСР, уважають вірними нелегальної Церкви; ми існуємо тільки завдяки Божій ласці, а також великій і безустанній вірності і жертвності нашого народу. Така ситуація виникла після Другої світової війни, про що Ти, Святіший Отче, добре знаєш.

Нас покарали буцім то за співпрацю з ворогами народу, і ще досі повторюють усі засоби інформації. Насправді ж, нас карали не так за вигадану діяльність, як за вірність нашій Католицькій Церкві. Це видно вже з того, що людей, які в свій час відійшли від нас і відреклися своєї віри, не карали, хоч би були за ними більші провини; люди ж навіть з бездоганим минулим витерпіли чимало. Було тоді багато трагічних випадків, про які й згадувати тяжко. Відтоді наша Церква перестала легально існувати. Проте, ми можемо, Святіший Отче, з радістю повідомити Тебе, нашого духовного провідника, який правом заступника Петра керує, Вселенською Католицькою Церквою, що наша Католицька Церква в нас є, існує і буде існувати завжди. Гноблення і переслідування тільки скріплює її гідність і велич і спасає безсмертні душі. Всі ті, що належно пізнали і полюбили свою Церкву, залишилися і залишаться вірними їй в усіх важких умовах.

Ми просимо Тебе, Отче, про Твої молитви і молитви наших братів у вірі, щоб ми, зберігаючи назавжди вірність Христові, його науці і любові, могли перетривати в доброті та дочекатися того щасливого часу, коли всі побачать нашу добру волю, а також вартість у суспільному житті.

Ми хотіли б з Твоею допомогою, Святіший Отче, переконати нашу владу, до якої ставимося з повною громадянською пошаною

Передруковуємо в перекладі з польської з квартальника *Spotkania* (ч. 16) за осінь 1981 р.

і виявляємо слухняність у всіх тих справах, які стосуються суспільного правопорядку і мирного співжиття з інакодумцями, що ми не є ворогами існуючої в нас суспільно-політичної системи, ні противниками мирного співжиття багатьох народів нашої країни. Ми також не є проти існуючої системи міжнародних взаємин, що зрештою не є сферою нашої діяльності. Ми переконані, що наша влада добре знає, яка є програма і рамки діяльності нашої Католицької Церкви. Вона знає, що, дотримуючись науки нашого Вчителя — "Віддайте цезареве цезареві, а Богові боже", — ми не можемо бути перешкодою в здійсненні політичних прагнень, бо ж основною сферою нашої діяльності було, є і завжди буде духовне життя людей і їхнє ставлення до свого відвічного приречення.

На всі наші прохання, щоб нам повернули право на легальне існування нашої Церкви, ми завжди отримували негативну відповідь. А люди, які збирали тисячі підписів під проханнями, потрапляли в дуже складне становище. Ми свідомі того, що у влади нічого силою не доб'ємося, та ми навіть того не хочемо. Ми дуже довго чекали і далі будемо чекати на перші сигнали доброї волі, людського розуміння і об'єктивної оцінки нашого минулого з боку осіб, що несуть відповідальність за існуючу владу.

Але тепер ми бачимо, що з Божою допомогою цей день може прискорити Твоя, Святіший Отче, Достойна особа, коли Ти поясниш представникам нашої державної влади, що взаємне порозуміння може принести тільки загальну користь — як у середині держави, так і на міжнародній арені. Загальна думка усіх нас, вірних, і, взагалі, усіх тих, що мислять, полягає в тому, що, коли б нашій владі пощастило розумно й справедливо розрішити проблему релігії в цілому, це принесло б людству більше добра і користі, ніж усі збройні виступи й революції, разом узяті.

Слід сказати, що в Конституції СРСР є статті, які чітко гарантують свободу слова і сумління та цілковиту свободу віросповідання. Чому, однак, їх не можна провести в життя?

Звичайно, влада показує свій страх і брак довір'я; здається, вона думає, що коли торкнемося старих ран і вчинених помилок і несправедливостей, це може викликати нові ускладнення. Проте, Ваша Святість зуміє найкраще пояснити їм, що приємно і корисно для всіх вказати, що минулі зневаги можна пробачити раз і назавжди. З минулого ж можна зробити висновки і з нього можна навчитися, але воно не повинно бути підставою для судів...

Нам кажуть, що ми можемо визнати кожну іншу релігію, тільки не католицьку. Отже, хочемо вяснити:

Ми, вірні католики, є настільки переконані в правді нашої Церкви, що залишити її, відійти від неї, означає для нас одночасно перестати бути вірними Христові, а через те втра-

тити надію на спасіння душі, що є для нас страшніше від смерті. Крім того, ми думаємо, що коли влада проголосила свободу всіх релігій, то цілком незрозуміло, чому не може бути вільною наша Католицька Церква. Адже ж в її програмі немає нічого, що суперечило б добробуту держави, або було скероване проти мирного співжиття її громадян...

На жаль, ми змушені ствердити ще такий сумний факт: засоби масової інформації про релігійні справи — як для влади, так і для суспільства — постачають атеїсти, або люди, які працюють під їхнім керівництвом. А вони ніколи не подають правдивих інформацій. Попершу, тому що громадськість не висловлює і приховує від них свої справжні переконання. Подруге, тому що вони самі бояться признатися, що запроваджена ними атеїстична пропаганда є неефективна. Така дезінформація шкодить усім. Влада є переконана, що вистачить провести ще кілька акцій, і релігія зникне цілковито. Отже, знову вишукують і повторюють докази проти релігії; друкують все нові статті в газетах і журналах, які свідчать самі за себе та про низький рівень інтелігенції і духовний стан тих, які їх пишуть...

Все це дуже боляче, але в існуючих обставинах, доки справ тих не зрозуміють ті, які керують долею наших народів, на жаль, не можна вжити ніяких заходів. Кажуть, що більша частина нашого народу відійшла від Католицької Церкви. Але цей народ у глибині душі залишився таким, як був, і коли трапиться перша-ліпша нагода, коли можна буде висловитися щиро, скаже про це світові. Правда, що багато людей ходить до православних церков, бо тільки вони є відкриті, але й це є доказом прихильності до релігії, без якої люди не можуть жити і задовольняють, як можуть, свої релігійні потреби. А втім, діалог між християнами і загальне братерське порозуміння могли б і тут допомогти для загального добра.

Яка мета нашого листа? Просимо Тебе, Святіший Отче, авторитетно роз'яснити представникам радянської влади від себе особисто, як голови нашої Церкви, і від імени нашого вірного народу, що український народ має право домагатися свободи для своєї Католицької Церкви східнього обряду. І, коли б таке здійснилося, то через це держава не може мати ніяких ускладнень, а тільки користь — як у середині держави, так і у всесвітньому масштабі. За сорок років можна було переконатися, що наша Церква не має на меті ніяких політичних цілей і не втручається в суспільну чи економічну політику уряду; їй належаться тільки її духовні справи й інтереси. А багатошарність духовної культури і збереження деяких, історично перевірених, традиційних форм релігійності може тільки збагатити духовні скарби загальної культури. Діалог з тими, що не вірять, проведений на однаковому рівні, в дусі взаєм-

ної пошани людської гідності, може принести тільки користь...

Нашим єдиним бажанням є повне та послідовне впровадження в життя ті статті Конституції СРСР, які гарантують свободу слова, свободу сумління, свободу віросповідання. Ми домагаємося послідовного проведення в життя статті про церкву і державу — відокремлення держави від церкви, з тим, щоб і вірні, і невірні, однаково користувалися правами і обов'язками в усіх ділянках життя.

Сподіваємося, що Ти, Святіший Отче, віриш нашим словам. Не посилаємо Тобі поіменного списку тих, які цей лист написали, бо деколи це викликає в людей тривогу. Ми думаємо, що від того нічого не міняється, але надає справі ще більшої глибини. Коли б, однак, відповідні офіційні особи хотіли мати правдиве уявлення та інформацію про те, що і як думають люди та які переконання панують серед мас українського народу — можуть його легко дістати, за першим серйозним сигналом доброї волі та щирого людського розуміння.

А ми й далі покладатимемо свої надії на Божу поміч, на те, що прийде однак той щасливий день, коли перемаже добра воля.

З глибокою пошаною до Тебе, Святіший Отче

Вірні Української Католицької Церкви в СРСР

Копія:

Генеральному секретареві КПРС
Голові Верховної Ради СРСР
Леонідові І. Брежневу

Зміст

90-ЛІТТЯ ПАТРІЯРХА

- 4 *о. Іван Гриньох*: Патріярх Йосиф. 17. II. 1982 — 17. II. 1982.
15 Привітання Закордонного представництва УГВР Патріярхові Йосифові.
16 Слово Патріярха Йосифа.

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 18 *Олександр Смотрич*: Дещо з недописаного.
22 *Емма Андієвська*: Дві казки.
26 *Андрій Окопенко*: Метеорити. *З німецької переклала Н. Н.*
38 *Гео Шкурупій*: Жанна батальйонерка (I).
82 Василь Барка — перший лавреат літературної нагороди Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів.
83 Виступ Юрія Шевельова на акті вручення літературної нагороди Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів Василеві Барці в Нью-Йорку 13 лютого 1982 року.

ТЕАТР І МУЗИКА

- 90 *Василь Витвицький*: Музичний портрет Павла Тичини.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 98 *Олекса Синявський*: Коротка історія «Українського правопису».
117 *О. Ж.*: Сторінками одного життя.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 131 *Мирослав Прокоп*: Погром революції в Польщі.
149 Інтерв'ю з Єжи Мілевським. *Провів Адріян Каратницький*.
156 *С. Пухов*: Ставлення москвичів до професійної спілки «Солідарність».
160 *Леонід Плющ*: Економіка розкрадання.

СПОГАДИ

- 171 *Валерій Марченко*: Антон Олійник.
178 *Ісак Гейбер*: Генріх Алтунян — в житті, в суді і в серці.
188 *Зінаїда Левченко*: Перші роки мого життя.

ЖИТТЯ В НЬЮ-ЙОРКУ

204 *Богдан Бойчук*: Третій цікавий лист.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

207 *Ізраїль Клейнер*: За чиї інтереси?

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

215 *В'ячеслав Чорновіл*: Чому я заздрю Робертові Сендзу.

219 Відкритий лист Святішому Отцеві Іванові Павлові II від вірних католиків з Української РСР.

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-
британія:** Mr. S. Wasylo
4, The Hollows.
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschnikon
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1982 рік

	одно число:	річно:
Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуеля	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швайцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для вплат: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: *Deutsche Bank A. G.*
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto *PSchA München*
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Василь Барка

СВІДОК ДЛЯ СОНЦЯ ШЕСТИКРИЛИХ

Строфічний роман

«Сучасність», 1981, 4 томи, 500 стор. кожний. У твердій обкладинці. Вступна стаття Віталія Кейса. Мистецьке оформлення Якова Гніздовського.

Видачння здійснене заходами Кураторії та Ділового комітету фонду видання творів Василя Барки — завдяки передплатам і пожертвам шанувальників Барки.

«Свідок» — це епопея української людини нашого сторіччя — через комуністичний «рай» до виходу на еміграцію.

Видавництво ще має до продажу обмежену кількість комплектів «Свідка».

Ціна 100 ам. дол.

Йосип Гірняк

СПОМИНИ

Нью-Йорк, 1982, 485 стор. У твердій обкладинці. Упорядкував Богдан Бойчук. Мистецьке оформлення Ореста Слупчинського. 52 стор. фотографій.

Спомини Йосипа Гірняка — від раннього дитинства до еміграції — це не тільки автобіографія автора. Це історія українського театру взагалі, історія «Березоля», з біографіями акторів української сцени. Це також розповідь очевидця про події і культурне життя України, яка захоплює читача від першої до останньої сторінки.

Ціна 23 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA